

Engagement of escapisme?

Fernand Auwera

bron

Fernand Auwera, *Engagement of escapisme?*. Het Wereldvenster/Standaard Uitgeverij, Weesp/Antwerpen 1985.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/auwe002enga01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Gesprek vooraf

Alvorens uitsluitend vragen te stellen zou ik graag ook eens wat antwoorden willen geven, asjeblieft.

Goed, meneer Auwera, en denk je ook wat te vertellen te hebben?

Dat weet ik niet. Dat hangt af van de vragen die je zult stellen.

Mag ik dat antwoord interpreteren als een verdomd handig compliment aan jezelf, want jij zult als je boek af is wel overal gaan vertellen dat het een zeer interessant werkstuk is geworden.

Het is natuurlijk niet aan mij om uit te maken of het inderdaad een zeer interessant werkstuk is geworden. Dat moeten de lezers doen. En als het niet geworden is wat de bedoeling was dan is dat niet de schuld van de geïnterviewden, althans niet uitsluitend hun schuld, maar in eerste instantie de mijne, dat spreekt vanzelf.

Beschouw je jezelf als een goed interviewer?

Neen, maar ik ben wel een zeer nieuwsgierig interviewer en dat is al iets. Ik ben echt benieuwd naar de antwoorden, de auteurs en hun werk interesseren me zeer. Interviewen doe ik nooit met tegenzin, altijd met de geestdrift van de ware amateur. Overigens geloof ik dat ik ook af en toe een uitstekend interview heb gemaakt en zal maken, inderdaad. Evenals duidelijk mislukte gesprekken die vastliepen, die vol lekken zaten, waar naast elkaar werd gepraat, vol weerstand en onbegrip. Dat gebeurt in de wereld. Ik weet ook van mezelf dat ik niet bepaald een 'hard' interviewer ben, maar dat lijkt me, althans voor een boek als dit, geen groot bezwaar. Ik wil hier enkel meningen verzamelen, geen geheime informatie losmaken, geen onthullend portret tekenen.

Dit boek is bedoeld als een soort vervolg op Schrijven of schieten? en Geen daden maar woorden, boeken die je publiceerde in 1969 en 1970, en waarin je een aantal auteurs interviewde over het literaire engagement, macht en onmacht van het woord, de sociale functie van de auteur...

Dat is een mooie omschrijving.

Hoe kwam je op het idee om, zowat vijftien jaar later, opnieuw dat thema aan te pakken?

Dat idee komt niet van mij. Helaas. Beide interviewboeken werden goed ontvangen, gunstig besproken, ik merk dat er tot op

vandaag nog regelmatig uit wordt geciteerd, kortom, ook al vindt men de boeken niet meer in de boekhandel, toch blijken ze nog steeds te bestaan. Dat is uitstekend. In de loop der jaren ben ik wel eens een keer, zelfs verscheidene keren, in de verleiding gekomen iemand van de geïnterviewden opnieuw op te zoeken en hem met een aantal uitspraken van toen te confronteren, de evolutie en de verschillen van mening door te spreken, maar dat is dus altijd bij plannen gebleven. Je bent ondertussen weer met andere dingen bezig... Oké. Op zekere dag had ik, voor iets totaal anders, een afspraak met Ernst van Altena. In een artistieke Antwerpse kroeg natuurlijk, dat hoort zo in onze kringen. Hij vertelde me dat hij, na mijn brief te hebben ontvangen, het boek waarvoor ik hem toen had geïnterviewd nog eens had ingekeken en dat toen bij hem de vraag was gerezen of het niet interessant kon zijn, zoveel jaar later en in een wel drastisch veranderde wereld de geïnterviewden te vragen of ze nog steeds achter hun standpunten van toen stonden, of door welke gebeurtenissen ze in welke richting geëvolueerd waren. Nog dezelfde avond had hij toevallig een afspraak met Ivo Gay, toen nog directeur bij uitgeverij *Het Wereldvenster*, en sprak met hem over dat idee. Gay reageerde geestdriftig en verklaarde zich bereid een dergelijk interviewboek uit te geven. Of ik het wilde maken? Ik had niet veel tijd nodig, een halve minuut ongeveer denk ik, om nogal enthousiast 'ja' te antwoorden.

En daar heb je later geen spijt van gekregen?

Niet elk ja-woord heeft die consequentie.

Zeer geestdriftig klinkt dat nu ook weer niet.

Dat is dan een misverstand. Ik heb met veel interesse, ijver en genoeg aan dit boek gewerkt. Maar er doken wel een aantal moeilijkheden op waar ik niet direct rekening mee had gehouden, of slechts in onvoldoende mate.

Zoals?

Het eenvoudige en natuurlijke feit dat ook ik vijftien jaar ouder ben geworden, bijvoorbeeld. Soms wordt het duidelijk. Je zit in een positie waarin je heel direct geconfronteerd wordt met de situatie van toen. Kleinigheden, onmogelijke dingen, betrappen je dan. Vroeger keek ik van mijn papier op naar de geïnterviewde en weer terug. Niks geen probleem. Nu wel. Nu moet daar telkens een bril voor op en af, en een mens is niet volmaakt, hij heeft maar twee handen. Met drie zou dat geen moeilijkheden opleveren, dan zou één arm de bril bedienen, een het opschrijfbloc en een de balpen. God schiep de mens duidelijk vóór de beschaving zo ingewik-

keld was geworden. Soms was die confrontatie met toen een wat surreële ervaring. Bij iemand binnenkomen die ik sinds ons vorige gesprek nooit meer in levenden lijve had ontmoet, en toch elkaar begroeten alsof we elkaar pas de vorige week nog hadden gesproken. Zelfs het interieur duidelijk herkennen, en je realiseren dat je als vanzelfsprekend weer in dezelfde zetel plaatsnam als toen. Daar word je dan even heel stil van. Hoe snel toch gaat de tijd, hoe vluchtig toch is alles. Wat betekenen die vijftien jaar wel? Het grote geluk is duidelijk uitgebleven, de harmonische ontwikkeling en groei van je persoonlijkheid is wegens allerlei omstandigheden niet doorgegaan, hier zit je weer. Kosmische impressies gaan dan door je heen, en je weet niet goed of je hard moet lachen of ongemerkt een traan uit je ooghoek moet vegen. Maar, heel gek, heel gek, ook het omgekeerde gebeurde. Iemand die je helemaal niet meer herkende, zelfs het interieur herkende je niet, de straat waarin hij woonde herkende je niet. En toch werd er verzekerd dat er eigenlijk niets was veranderd. Zeer vreemd. Maar dat terzijde. Het grootste probleem was om in de reeks interviews een gemeenschappelijke lijn te krijgen zonder al te veel in een vervelende herhaling te vervallen, en de gesprekken wel te laten aansluiten op de vorige interviews zonder dat lezers die deze gesprekken niet hadden gelezen daardoor gehinderd werden.

Interviewde je op dezelfde wijze als toen?

Ja. Ik werkte toen zonder recorder, en deed het ook nu zonder. Ik nam notities en rekende op mijn geheugen, werkte de nota's dan zo vlug mogelijk uit en zond de tekst naar de geïnterviewde ter controle, want het is me er in dit geval immers in de allereerste plaats om te doen opvattingen zo correct en zo volledig mogelijk weer te geven, en ik kan natuurlijk iets verkeerd begrijpen, of vergeten. Ook op mijn geheugen rekenen bleek heel wat riskanter te zijn geworden dan vroeger het geval was.

In beide vorige boeken samen interviewde je vijftig auteurs. Nu twintig.

Mezelf dus inbegrepen. Dat het een selectie moest worden lag voor de hand. Ten eerste omwille van de omvang van het boek, en omwille van de beperkte tijd die ik tot mijn beschikking had, want de uitgever wilde het boek in 1984 publiceren, een symbolisch jaar.

Maar we zijn nu 1985.

Je zegt daar wat. Ik heb inderdaad de deadline niet gehaald. Eigen schuld? Vooral heel wat onverwachte moeilijkheden en tegenslagen bij het maken van de afspraken, onafhankelijk van mijn wil.

Een andere reden voor het maken van een selectie was dat in *Geen daden maar woorden* niet uitsluitend auteurs werden geïnterviewd, maar ook mensen die zonder tot de literatuur te behoren toch op een bewuste manier met taal bezig waren, zoals journalisten, advocaten, toneelregisseurs, politici. Omdat er hoe dan ook een keuze gemaakt moest worden, wilde ik me in de allereerste plaats tot schrijvers beperken, gescundeerd door twee uitgevers. Geschrappt werden vervolgens enkele mensen die me minder goed lagen of die totaal uit de actualiteit waren verdwenen. En natuurlijk de overledenen, René Gysen, Hoornik, Bernard Kemp, Jef Last, Hugues C. Pernath...

Hoe is de uiteindelijke selectie dan tot stand gekomen?

Ik wilde eerst nog even vertellen dat ik de uitgever heb voorgesteld de selectie tot bijvoorbeeld vijftien namen te beperken, en er dan vijf auteurs bij te nemen die na de vorige boeken opgedoken waren, omdat de confrontatie met jongeren misschien wel relevant zou kunnen zijn, maar daar was hij niet voor te vinden, dat was een ander boek, zei hij. Goed, dus besloten we ons te beperken tot maximum twintig auteurs. Ik maakte een lijst op van meer dan twintig namen, want wellicht zouden enkele aangeschreven auteurs niet veel heil zien in een nieuw gesprek. Piet van Aken stierf kort nadat ik contact met hem had opgenomen en hij had toegezegd. Er moest bij de selectie ook gezorgd worden voor een redelijk evenwicht tussen Nederlanders en Vlamingen.

Waren er die weigerden?

Ja. Allereerst Hugo Claus. Na *Het verdriet van België* en aansluitend de periode waarin hij bezig was met de verfilming van *De Leeuw van Vlaanderen* was hij allergisch geworden voor dat soort gesprekken, denk ik, en hij vroeg me dus hem er asjeblijft uit te laten. Renate Rubinstein wilde liever niet om gezondheidsredenen. Simon Carmiggelt schreef me dat hij, sinds hij met zijn dagbladcolumn gestopt was, eigenlijk niet meer echt een schrijver was, en dat hij overigens aan het interview van toen, dat hij uitstekend vond, niets meer wist toe te voegen.

Er ontbreken nog andere auteurs.

Natuurlijk. Ik moest er noodgedwongen een aantal schrappen. Marcel van Maele bijvoorbeeld, omdat het zo lang geleden is dat hij nog iets heeft gepubliceerd en hij ondertussen toch vooral als plastisch kunstenaar bedrijvig is geweest. Daniël Robberechts, omdat ik veronderstelde dat zijn ideeën nogal parallel zouden lopen met die van J.F. Vogelaar.

Maar die is er evenmin bij.

Ik heb hem geïnterviewd. Interessant gesprek, vond ik, maar hij heeft de tekst achteraf ingehouden omdat hij helemaal niet tevreden was met zijn antwoorden, er niet uitkwam, eigenlijk alleen precies kon verwoorden wat hij dacht, schreef hij me, als hij schreef. Toen Vogelaar zich terugtrok was het te laat om Robberechts nog als reserve op te roepen.

Een andere opvallende afwezige is Breyten Breytenbach.

En dat vind ik bijzonder spijtig. Hij had niet mogen ontbreken, dat spreekt vanzelf. Hij was ook zo ongeveer de eerste die ik een briefje heb gestuurd, en hij was een van de eersten van wie ik antwoord kreeg: ja, natuurlijk wilde hij graag meedoen. Hij vroeg me wel, omdat hij het zo enorm druk had, en in Parijs woonde, hem de vragen toe te sturen, dan kon hij ze schriftelijk in het Engels beantwoorden. Geen probleem, nog dezelfde week had hij een eerste reeks vragen in zijn bezit. Bedoeling was dat ik dan op basis van zijn antwoorden enkele nieuwe vragen zou formuleren. Maar ik ontving geen antwoord. Ik heb hem regelmatig herinnerings-briefjes geschreven, maar geen enkele reactie gekregen. Ik kan me best voorstellen dat hij het bijzonder druk had, dat hij een veelgevraagd en dus geplaagd man was, en nog is, en dat hij wellicht moeilijkheden ondervond met de heraanpassing, maar ik vind het niet fair dat hij gewoon niets meer van zich liet horen, me daardoor veel tijd heeft doen verliezen en mede de schuld is van het feit dat ik de kopij niet binnen de afgesproken termijn klaar had. Nog een spijtige ontbrekende is Hugo Raes, nochtans een zeer goede vriend. Na aanvankelijke toezegging heeft ook hij, om een aantal redenen die ik kan respecteren, zich teruggetrokken. Van Jan Wolkers heb ik nooit antwoord gekregen. Ook Jan Blokker en Rinus Ferdinandusse verwaardigden zich niet om even iets van zich te laten horen.

Er ontbreken nog namen. Heere Heeresma, om maar iemand te noemen.

Is dat nog altijd een schrijver?

Annie M.G. Schmidt.

Zij ging akkoord. Maar in de periode dat zij vrij was kon ik haar niet bezoeken, en toen ik kon bleek zij zo in beslag genomen met de voorbereiding van haar nieuwe musical dat we toen niet meer tot een afspraak konden komen. Pech. Die problemen hebben dus voor enige vertraging gezorgd, maar toch geloof ik dat de huidige selectie representatief kan worden genoemd.

Wat waren verder nog de belangrijkste problemen waarmee je bij het maken van dit boek af te rekenen kreeg?

Het klassieke probleem bij interviews die bedoeld zijn voor een boek is dat je ver vooruit moet denken en toch actueel moet zijn. Je bent immers voortdurend geneigd bij gesprekken die inderdaad gaan over de sociale, politieke, literaire situatie te refereren naar de dagelijkse actualiteit, maar dat kan nauwelijks, want niets veroudert zo vlug als de actualiteit, zoals bekend. Je moet dus alles in een wat ruimer verband trachten te situeren, je beseft soms pas na het gesprek dat bepaalde zaken toch zullen moeten worden geschrappt juist om die reden: als het boek verschijnt herinnert niemand zich meer waar je het in godsnaam over hebt. En ik moest een zekere eenheid krijgen in de gesprekken, zonder hinderend in herhaling te vervallen. Zoals reeds gezegd, geloof ik. Maar die herhaling is uiteraard niet te vermijden. Een nieuw thema, vergeleken met het vorige boek tenminste, op de rand van de interviews, maar zeer duidelijk, is de opvallende verwijdering die ontstaan is tussen Nederland en Vlaanderen, zeker op literair gebied.

Maar je boek wordt toch door een Nederlandse uitgever gepubliceerd.

De uitzonderingen bevestigen de regel, om het eens origineel te zeggen. Er is overigens geen echte breuk, wel toenemend onbegrip en onverschilligheid, dat kun je niet ontkennen, en het lijkt me typerend voor het tijdsclimaat, voor de neiging van het merendeel van de mensen om zich opnieuw in te kapselen.

Hoe sta jij nu zelf tegenover de problematiek van toen?

Tegendraads. Het is naar het schijnt normaal dat men met het stijgen der jaren ook milder wordt, minder agressief en conservatiever. Dat is bij mij niet het geval. Waarmee ik niet wil insinueren dat ik een bommengooier ben geworden. Ik zou een parallel willen maken met wat men de lichamelijke aftakeling noemt. Ik heb dat al dikwijls gezegd: ik geniet nu van het voordeel van een wat ziekelijke jeugd. Vroeger kon ik op lichamen gebied, ik bedoel op sportief terrein, totaal niets en nu ik de kaap van de vijftig ben gepasseerd kan ik nog net even veel als toen, niks, ik ervaar dus geen lichamelijke aftakeling.

Behalve dan wat die bril betreft...

Niemand is volmaakt. Die aftakeling is dus duidelijk wel een drama voor mensen die vroeger tot ophefmakende atletische prestaties in staat waren, als je ze nu mag geloven. Zij constateren dat ze nu niet meer zo sterk of lenig of energiek zijn en ervaren dat als

een vernederende afgang. Ze zien de dood reeds dreigen. De dood zoekt altijd iemands sterkste kant, want voor de dood is men juist op die plek het meest kwetsbaar. Ik constateer iets vergelijkbaars met mijn visie op de maatschappij. Ik kom uit een bijzonder burgerlijk gezin en ik was altijd een braaf en volgzaam en goedgezind en eerbiedig en weinig kritisch ingesteld kind. Uit het geloof ben ik gekropen als een slang uit haar huid, niet als gevolg van opstandigheid of van een crisis. Het ging allemaal langs wegen van geleidelijkheid, mijn inzicht groeide en mijn overtuigingen veranderden zo langzaam als verkleurend papier, en dat heeft als resultaat dat ik nu niet moet terugkeren op wilde en al te revolutionaire of onhaalbare opvattingen uit mijn heldhaftige jeugd. Integendeel, ik heb de indruk dat alles rustig verder blijft evolueren, waardoor ik steeds kwader word, en linkser, want rechts word je alleen als je verزندt en dichtslibt en stagneert. Of terug moet keren. Maar ik ben ook iemand die voortdurend met zichzelf praat. Mijn overtuigingen, die steeds extreem zijn, worden onmiddellijk met tegenargumenten geconfronteerd. Ik tracht, en dat is dus mijn katholieke en burgerlijke educatie die nog steeds napruftelt, af te zwakken, een compromis te vinden, en daardoor manifesteer ik mezelf ook altijd wat gematigder dan ik diep in mezelf ben. Alleen binnen in mezelf gooi ik met bommen en granaten, sticht ik branden, schiet ik koelbloedig van af de heup. Ik beschadig enkel mezelf. Ik heb inderdaad een groot talent voor relativiseren, gekoppeld ook aan grote twijfel aan mezelf en groot respect voor de mening en de vrijheid van anderen. Zo te horen ben ik eigenlijk een voortreffelijk iemand.

Maar je ontwijkt mijn vraag, je zegt niet wat jouw opvattingen zijn over dat waar de anderen in dit boek wel over spreken.

Hoeft dat? Ik ben ontgoocheld. Ik ben vooral ontgoocheld door de vaststelling dat de democratie, waar we eens van dachten dat ze vanuit de basis uitgebouwd en verbeterd zou worden en echt zinvol zou gaan functioneren, ondertussen steeds meer ontmanteld werd, met de ijverige hulp van de democratische kiezers en hun democratisch verkozenen. Het wordt steeds duidelijker dat wij in een poppenkast leven. De democratie is inderdaad een poppenkast zolang de economische grootmachten gewetenloos aan de touwtjes blijven trekken en alles manipuleren en dus vervalsen. Democratie is een lachertje zonder grondige en objectieve informatie, en wij worden niet geïnformeerd, wij worden bedrogen, volgepropt met onschadelijke en vervalste nieuwtjes, cynisch bedrogen. Ik ben gedesillusioneerd omdat er in brede lagen van de maatschappij geen groter sociaal bewustzijn is gegroeid, integendeel. De crisis geeft alle verdoken en uitgesproken fascistische

elementen in mens en maatschappij weer volop de kans om tot bloei te komen, en persoonlijk vind ik het jammer dat de schrijvers hun waarschuwingsfunctie verwaarlozen en zich meer en meer terugtrekken binnen het bastion van hun eigen of esthetische probleempjes. Ik beweer niet dat ze romans moeten schrijven over de verloedering van de sociale wetgeving, dat doe ik ook niet, maar wel dat ze niet zo dom-onverschillig of zelfs hautaincynisch moeten doen over het engagement als nu mode is. Er is op geen enkel niveau enige solidariteit of begrip gegroeid, geen bereidheid ontstaan om enig risico te nemen. Men zegt dat het zwakke punt van het kapitalistische stelsel het feit is dat men enkel op zeer korte termijn wil of kan plannen, want alleen de onmiddellijke winst is belangrijk. Dat is best mogelijk, maar de tegenstanders van dat stelsel plannen waarschijnlijk nog kortzichtiger. Anders is de huidige evolutie niet te begrijpen. Alles wat nu gebeurt is mede de schuld van de laksheid van de slachtoffers van het systeem. Ik zie echt niet veel dat reden geeft tot vreugde of hoop. Reagan is vast niet beter dan Nixon, zo zou je het kunnen samenvatten. En Lubbers is geloof ik niet beter dan Van Agt en Martens is niet beter dan ik weet al niet meer precies welke grijze rat er voor hem zetbaas van de Société Générale mocht spelen. Overal zie je de situatie evolueren in ongunstige richting, waarmee ik dan vooral bedoel dat de mensenrechten nog steeds niet bestaan in een groot aantal landen, dat er met het schandaal van de ellende en de honger in de wereld zelfs nog geen begin van een oplossing werd gemaakt, dat overal gewapende conflicten en oorlogen worden uitgevochten enkel en uitsluitend ten bate van enkele Amerikaanse industriële reuzen. De spanningen worden steeds roekelozier opgevoerd, de bewapeningswedloop vertoont nog geen spoor van sleet of vermoeidheid, de nucleaire dreiging neemt toe en wordt tegelijkertijd steeds meer geaccepteerd. De waanzin, versierd met sterren en eretekens, of gestoken in plechtig op maat gesneden donkerblauwe pakken en rode en paarse jurken wordt met steeds meer égard benaderd. We worden niet bedreigd door de anderen, maar vanbinnenuit, door onze top. Wie zou er nog jong willen zijn? Behalve misschien om geen bril te moeten dragen... Het enige hoopgevendende, want je zoekt toch altijd naar een beetje hoop, is het feit dat een supermacht als Amerika zich uiteindelijk uit Viëtnam moest terugtrekken, nadat het ook op Cuba reeds een nederlaag had geleden, dat Nicaragua bewijst dat de toekomst nog steeds niet potdicht afgesloten is, en dat het verzet in El Salvador niet klein te krijgen is. Af en toe barst toch een etterbuil open. Misschien zullen de mensen ten slotte de stank niet meer kunnen harden, en zal er eindelijk iets gebeuren.

In dit boek begin je elk gesprek met de vraag wat de reactie was bij het herlezen van het oude interview. Jij hebt ook al die gesprekken herlezen?

Ik dacht eigenlijk... in mijn herinnering had ik de indruk dat ze veel ongenueanceerder optimistisch waren. Dat pleit toch wel voor het inzicht van de schrijvers.

Ernst van Altena

Ere wie ere toekomt. Ernst van Altena kwam op de idee voor dit boek. Hij sprak me erover in een van de talrijke Antwerpse artistieke kroegen. Het literaire leven bloeit in Vlaanderen momenteel allicht iets minder dan in Nederland, maar het aantal artistieke ontmoetingsplaatsen ligt er beslist beduidend hoger. Dat kan erop wijzen dat men niet alle hoop mag verliezen. Of dat de Vlaamse artiesten het in hun kroegen veel te druk hebben om ook daarbuiten nog iets te presteren.

Ik had Ernst van Altena om een bijdrage voor een tijdschrift gevraagd, en dat was onze eerste ontmoeting na het interview voor *Geen daden maar woorden*. Door zijn drukke activiteiten had ik overigens toch niet de indruk met hem alle contact te hebben verloren.

In dat boek begint zijn presentatie zo:

‘Op 11 december 1933 in Amsterdam geboren in een socialistisch arbeidersgezin. Werkte na zijn HBS-tijd in een antiquariaat, als filmproductie-assistent, op veel kantoren en als bandleider en (dixieland)klarinetist. Werkte vervolgens een tiental jaren als reclameschrijver. Daarnaast schreef hij ook cabarettteksten en chansons en wierp hij zich op het vertalen van Franse chansons.’ Volgt dan een lange lijst activiteiten en publikaties. Daar figureren sindsdien naast een enorm aantal nieuwe vertalingen ook twee romans en twee dichtbundels bij, maar hij acht zelf zijn ontdekkend vertaalwerk belangrijker. Na 1972 verlegde hij zijn koers van het chanson- en platenwerk naar de literaire uitgeverij. Bovendien bekleedde hij ook talrijke bestuursfuncties op cultuurpolitiek gebied, voor de vakbond van schrijvers en afgeleide organen en voor de internationale auteursrechtfederatie CISAC. Hij is nu bestuurslid van het Fonds voor de Letteren en van de Federatie voor Kunstenaarsverenigingen. Van 1976 tot 1983 was hij actief lid van D'66, onder meer als voorzitter en Kameradviseur van de Werkgroep Kunsten, als redacteur van het Partijprogramma en als gemeenteraadslid, maar hij verliet deze partij toen ze in 1983 naar rechts zwenkte, terwijl hij juist radicaliseerde. Hij beschouwt zichzelf nu als anarcho-liberaal.

In 1982 werd hij door de Franse regering benoemd tot Officier in de Palmes Académiques voor zijn werk in het belang van de Franse cultuur en in 1984 tot Officier in de Ordre des Arts et des

Lettres voor zijn literaire vertaalwerk uit het Frans. De lijst van zijn publikaties en vertalingen is nu vrijwel onoverzichtelijk geworden, hij werkt aan een zestal projecten tegelijkertijd, meestal vertalingen, maar ook aan een originele roman, die evenwel steeds weer in de verdrukking komt door zijn drukke werkzaamheden om den brode.

In de inleiding tot de verzamelbundel *Van Apollinaire tot Wedekind - Dertig jaar poëzie vertalen* schrijft hij: ‘de vertaler is meer moralist dan estheet.’ Niet alleen de vertaler, dacht ik. Hij is gewoon iemand die zich altijd moraliserend opstelt, uiteraard niet in de betekenis van moraalridder of zedepreker, want dan zou je nooit erotische poëzie vertalen, maar als iemand die blijft ijveren voor de idealen waarmee hij opgroeide.

Zijn eerste reactie op het interview uit 1970?

Ik heb de indruk dat ik vroeger meer vertrouwen had in de democratie dan nu. Ik ben als sociaal-democraat opgevoed, ik was en ben nog altijd actief in de vakbeweging. Ik was gemotiveerd bedrijvig op lokaal terrein en voelde me zo bij alles betrokken dat ik uiteindelijk in de landspolitiek actief werd. Ik koesterde inderdaad de illusie dat D'66 een partij was die de kwaliteit van de democratie kon verbeteren. Ik geloofde erin, maar het ging mis. De economie klapte in elkaar. De vernieuwende partij stelde me onder die omstandigheden teleur. Ze beleed de solidariteit alleen academisch en doorstond de lakmoesproef van de realiteit niet. Ik heb gedaan wat in mijn mogelijkheden lag om te helpen haar naar links te sturen, maar dat bleek niet haalbaar, ik heb daar de consequenties uit getrokken en heb die partij verlaten.

In het interview van vroeger zei je: ‘Ik ben van huis uit een pacifist, ik haat alle vormen van geweld. In onze maatschappij is het nog mogelijk met geweldloze middelen iets te bereiken.’ De verhoopte grote veranderingen zijn er niet gekomen, zoals iedereen wellicht weet, de wensdromen werden desillusies. ‘Klaas kwam niet,’ constateerde W.F. Hermans met een flinke dosis leedvermaak. Denkt u nu nog dat het via de geëigende democratische wegen kan?

Bij alles wat ik zeg moet je er rekening mee houden dat voor mij het geloof in de democratie cruciaal staat, en dat ook mijn angst voor het teloorgaan van die democratie dus zeer groot is. Dat heeft inderdaad iets te maken met *1984* van George Orwell. Hij had gelijk. De democratie wordt bedreigd. Van alle kanten. Men waarschuwt voor de dictatuur van het proletariaat, maar de dictatuur van het kapitalisme is voor mij een veel reëler en groter gevaar. Ik heb talrijke landen van het Oostblok bezocht, en ik heb

me ginds alleen onbehaaglijk gevoeld in Rusland, maar in geen ander land. Polen heb ik na het begin van de moeilijkheden niet meer teruggezien, dus daar kan ik me nu niet over uitspreken. Maar in bijvoorbeeld Hongarije had ik vast niet de indruk dat de bevolking daar ongelukkiger was dan hier, men heeft daar volkomen foute en ons opgedrongen denkbeelden over. We zijn welvarender dan zij, dat geef ik onmiddellijk toe, maar het belangrijkste is wat wij met die welvaart doen. En dat is niet zo schitterend. De democratie wordt hier eveneens bedreigd door het zwart-geldcircuit, een bedreiging die men bewust minimaliseert en ook door de burgerlijke ongehoorzaamheid zoals we ze nu meemaken. Een voorbeeld. De krakers van vroeger hadden al mijn sympathie, wat de krakers van nu doen is onredelijk, dat wijst allemaal op een zieke ontwikkeling.

Maar om terug te keren tot de vraag: ik hoop dat het allemaal nog kan met geweldloze middelen. En of dat kan hangt af van de democratie zelf. Als onze democratie gelubd wordt - het is niet zonder betekenis dat onze minister-president Lubbers heet - dan komt er natuurlijk geweld en dan is onze democratie schuldig aan dat geweld. Arrogante macht lokt noodzakelijk tegenkrachten uit. Onze machthebbers belijden de democratie vooral of uitsluitend met de mond. Men lijdt aan de ziekte van de theoretisering. Onze ministers, en ik geloof niet dat het in andere landen anders of beter is, zijn vrijwel allemaal slachtoffer van de theoretische opleidingsmaatschappij. Zij komen bovendien uit een zeer beschermd milieu. Onze welvaartsmaatschappij creëerde luie mensen, in de betekenis van weinig militante mensen. Ze confronteren zich niet met de praktijk en we zien dus mensen van dertig die denken als conservatieven. Ik ben haast geneigd om te zeggen dat langdurige studie de mens niet beter maakt, dat een eerdere confrontatie met de praktijk soms veel gezonder kan zijn. Theoretici ontwikkelen rechtse reflexen, de mensen van de praktijk linkse. Of klinkt dat te conservatief? Ik herinner me een uitzending, een tijd geleden, van de VPRO-televisie, waarin een aantal feministische dames krankzinnigheden zat te vertellen en een van hen, en wat ik vertel is authentiek, zelfs bezwaren bleek te hebben tegen de 'sexistische' camerabewegingen! Toen kwam uit de zaal een vrouw aan het woord die de dames achter de tafel verweet te praten vanuit luxesituaties. Zij zei dat ze maar wat blij was thuis te kunnen blijven, dat ze geen koekjes meer hoefde te verpakken, zich met de opvoeding van haar kinderen kon bezighouden. Nu vraag ik u: vanwaar kwam eigenlijk het linkse geluid? Te veel mensen die het nu voor het zeggen hebben zijn niet geijkt aan de praktijk. Het verschijnsel doet zich overigens voor in alle partijen, ook bij de PPR en de CPN. We kennen alleen nog een papieren solidariteit en een

papieren democratie, die niet bestand blijken tegen de werkelijkheid. En dat verschijnsel maakt me inderdaad zeer bezorgd.

Het is geen nieuw verhaal. Ik ben nu bezig met de vertaling van een boek dat in 1865 door een anonieme journalist werd gepubliceerd. Het behelst een 'Dialogo in de Hel', gevoerd tussen Montesquieu en Machiavelli. De eerste verdedigt de zuiverheid van de democratie, Machiavelli is uiteraard de advocaat van de duivel die deze zuiverheid in de praktijk ondergraaft. Het boek is van een verbazende actualiteit. De uitholling van onze democratie vind ik een even ernstig iets als het plaatsen van kruisraketten in Woensdrecht, waar ik uiteraard fel tegen gekant ben. Natuurlijk is ook die plaatsing weer een aanslag op de democratie: op een stuk autonoom Nederlands grondgebied worden nu wapens geplaatst waarover Nederland geen macht heeft. Het is voldoende dat in Amerika een ouwe gek met een pruik op en een bek vol valse tanden zijn ziekelijke communistenhaat niet meer de baas kan, om die dingen te gebruiken. Dat kan veel te gemakkelijk. In Nederland verzet de PVDA zich tegen die plaatsing en dat is voor mij voldoende belangrijk om als oud-D'66er op de PVDA te stemmen. Je moet kunnen werken met de macht van het grote getal om iets te bereiken, dat is een alternatief voor het geweld.

Onze democratie, ik kan het niet genoeg herhalen, wordt langs alle kanten ondergraven. Zowel bij ons als in België is de Tweede Kamer, of het Parlement, buitenspel gezet.

Je sprak van luie, niet-militante mensen. Constateer je dat ook bij auteurs? Toen ik beide interviewboeken maakte, was er duidelijk een grote belangstelling voor het wereldgebeuren. Vrijwel iedereen was er mee bezig, wat natuurlijk niet betekent dat de interesse bij iedereen even authentiek was. Maar in elk geval betekende het engagement iets essentieels voor velen. Dat is nu helemaal het geval niet meer.

Dat gebrek aan engagement is eveneens een gevolg van het feit dat die schrijvers er als het ware niet voor opgeleid werden. Ze zijn in welvaart opgegroeid, zonder contact met de praktijk, ze komen veelal, ik herhaal het, uit beschermde en wat wereldvreemde universitaire milieus. Ik kan momenteel voor de gemiddelde Nederlandse literatuur weinig waardering opbrengen. Een succesboek als 'Een klucht regengulpen' [*Een vlucht regenwulpen*] van Maarten 't Hart heb ik niet kunnen uitlezen, ik begrijp het succes van dergelijke boeken niet. In de poëzie heerst even grote ellende. Waar vindt men nu nog het engagement van bijvoorbeeld Lucebert, en die is ook wel een 'woordkramer' genoemd. Ik houd van mensen, van literatuur, van poëzie met kloten. Nu zijn er alleen nog treurige sonnettensmeden bedrijvig, à la Jan Kal, niet eens

technisch vaardig gedaan, of estheten à la Gerrit Komrij, die louter aan salonwoordkramerij doet en wiens scheldproza geëngageerd klinkt, maar geëngageerd met wat? Met z'n eigen ego, denk ik. Overigens is het, vrees ik, in het buitenland, en met name in Frankrijk, het land dat ik het best ken, nauwelijks beter. Ook huilen met de pet op, hoewel ik graag een uitzondering maak voor de Franse cultuurpolitiek. De meest waardevolle dingen worden momenteel nog gepresteerd op het gebied van het essay, ik denk aan iemand als Henk Hofland, en aan de ontwikkeling van de politieke column. Op toneelgebied is de situatie niet beter. Men legt te veel het accent op onverantwoorde esthetiek. Twee ton spenderen aan een decor, Ubu spelen in een dure constructie van gelaste buizen, maar verder getuigt het toneel van een treurige mentaliteit: men heeft duidelijk onvoldoende vertrouwen in de kracht van het woord.

Kom ik misschien een beetje over als een ouwe zak, iemand die altijd maar zit te leuteren over hoeveel beter het vroeger allemaal was? Nou, zo voel ik me niet, zo ben ik niet, maar ik heb mijn twijfels. Hoe worden de moderne media tegenwoordig gebruikt? In de jaren toen jij me kwam interviewen sprak ik nog over mijn en andere poëzieprogramma's op televisie. Waar zijn die nu? Af en toe iets over poëzie, maar niets meer met poëzie. De NOS, die niet naar kijkdichtheid hoeft te hengelen, besteedt twaalf procent van haar zendtijd aan cultuur, Veronica helemaal niets. En toch is er nog steeds interesse voor poëzie, maar de officiële structuren ontkennen het belang ervan. Het geëngageerde cabaret, nog een typisch voorbeeld, bestaat gewoon niet meer in Nederland. In je boek sprak ik nog lovend over Gerard Cox, maar die is ondertussen geëvolueerd tot een door *De Telegraaf* en Van der Meijden geïnterviewde modezanger. Joep van 't Hek en Robert Long zijn vrijwel de enigen die iets doen. Iemand schreef onlangs dat de kleinkunst of het cabaret geen zin meer hebben, dat ze nu vervangen zijn door de moderne journalistiek. Dat is toch complete waanzin. Iedere tijd schreeuwt om satire. Speciaal een tijd als de onze heeft satire nodig. Maar juist nu laat ze het afweten, terwijl ze er in de welvaartsperiode in overvloed was.

Toen was ze blijkbaar ook maar een luxe-verschijnsel, risicoloos, dat men dus wel kon tolereren.

Kurt Tucholsky heeft zelfmoord gepleegd uit respect voor de satire. Hij heeft moeten vaststellen dat het allemaal niets hielp. Maar de leegte op dit gebied nu is beangstigend. De jongeren ontbreken, Annie M.G. Schmidt schrijft nu modieuze musicals.

In heel dat proces speelt het moderne onderwijs een belangrijke rol, een desastreuze rol. Het zit totaal fout, uit angst vakidioten

op te leiden fabriceert men nu algemene niksweters. Op het gebied van de Franse literatuur geloof ik de 'jongste' deskundige van het land te zijn. Ik had de nestor moeten zijn. Men klaagt steen en been over de gebrekkige taalbeheersing van de jongeren...

Ik geloof dat het allemaal aspecten zijn van iets dat onontkoombaar duidelijk wordt: we leven nu in een beeldcultuur, waarin het woord onbelangrijker of slapper wordt.

Een gevaarlijke ontwikkeling natuurlijk. Maar toch blijft het een feit dat het woord hoe dan ook onmisbaar is, en vanuit die basis moeten wij blijven knokken. Onze menselijke cultuur, onze filosofie, is op het woord gevestigd. Niet het kruisbeeld en de gekruisigde zijn belangrijk, maar de abstracte gedachte die daar achter zit. Wel is het natuurlijk zo dat de visuele media niet worden gebruikt om diepere lagen aan te boren. *Dallas* en dat soort dingen. Maar toch kunnen we ook vaststellen dat de radio opnieuw aan belangrijkheid wint, waarschijnlijk omdat de radio veel sneller op het nieuws kan reageren dan de televisie.

Overigens heb ik op het verwijt dat men niet meer in de macht of de belangrijkheid van het woord wil geloven eens de reactie gekregen dat wij toch allemaal een soortement nieuwe analfabeten worden nu de computertaal in opmars is.

Ook onze taal wordt inderdaad gecorrumpeerd. Het 'newspeak' tast eveneens onze democratie aan. Geen land heeft nog een ministerie van Oorlog, wel een van Defensie. Men gaat niet meer met pensioen, men is vervroegd uittredend. Wie werkloos is staat buiten het arbeidscircuit, of behoort tot de arbeidsreserve, dat is ook mooi. En men wordt niet meer ontslagen, men vloeit af. De computer creëert eveneens een eigen taal, en ontsnapt daardoor meer aan onze controle. Overigens verandert de computer natuurlijk nog op andere manieren onze levenswijze.

Hij geeft ons meer vrije tijd. In ons vorig gesprek kon je nog zeggen: 'Schrijvers denken nog wel eens dat ze schrijven voor mensen die nu meer vrije tijd hebben dan vroeger. Dat is niet waar.' Terwijl men nu spreekt over de vrije-tijdsmaatschappij.

We gaan inderdaad naar een maatschappij met veel kortere arbeidstijd, en de vrijgekomen tijd moet opgevuld worden, op een zinnig niveau. Dat lijkt me een nieuwe uitdaging voor de literatuur. Ik ben echt niet van mening dat de roman ten dode is opgeschreven, ook al is het beeld van de literatuur momenteel niet erg opwindend. Maar grote literatuur wordt gewoonlijk niet geschreven in een periode van diepe depressie. Dat was ook in de jaren

dertig niet het geval. Ik ben vooral bezorgd over de weerbaarheid van onze auteurs, zoals ik al zei.

Een gevolg van die geringe weerbaarheid is ook dat men zeker in Nederland terecht kan spreken van een soort binnenkamerliteratuur. Alles speelt zich af zonder contact met de actualiteit, haast zonder sociale context. Dat is bijvoorbeeld in Amerika anders. Ton Anbeek verweet dat de Nederlandse literatuur, en toen volgde er op zijn artikel in De Gids iets als het straatlawaaï waar hij om vroeg.

Die beslotenheid van de Nederlandse literatuur is ook weer een gevolg van onze wattencultuur. Onze literatuur wordt grotendeels bedreven door theoretici die nooit iets met de sociale realiteit te maken hebben gehad. Dat is in Amerika anders, maar overigens heerst er in de USA een gruwelijke cultuur. Die binnenkamerse mentaliteit is inderdaad typisch Nederlands. En geldt ook voor België. Waar is de linkse schrijversgeneratie in Vlaanderen? Claus schreef met *Het verdriet van België* een echt groot boek, maar verder? Waar zijn grote bekken als Johan Anthierens gebleven? Verzand zijn ze in commercieel opportunisme. Er heerst hier geen belangstelling meer voor die zaken, dat is het zorgwekkende.

J. Bernlef

Op mijn vraag om een interview dat aansluit op het gesprek in *Schrijven of schieten?* reageert hij met het voorstel af te spreken in de bar van ‘Hilton’ in Amsterdam. Een gesprek over dat onderwerp in deze barre tijden moet in een passende omgeving plaatsvinden, meent hij.

Ik was er vóór hem. Een tafeltje verder zat een heer met een ring aan elke vinger, en volgens mij was dat er een twintigtal, in het gezelschap van een Japanse ‘secretaresse’ verveeld in reisfolders te bladeren, aan de bar dronken vijf heren en één dame in hoog tempo champagne, over het grasperk buiten waggelde een eend van overwegend zilvergroene kleur en een man met grijze haren en een bourgondische buik zei dat de trein in Wenen arriveerde met meer dan twintig minuten vertraging. Hij leek dat zeer te betreuren. Ik voelde me een plebejer. Net voor Bernlef arriveerde begon een pianist muziek uit een vorige eeuw te spelen. Culturele achtergrond. We installeerden ons in een minder lawaaierige hoek van de bar, met frisse pils. Het was inderdaad een mooie omgeving voor een gesprek over literatuur in de crisistijd, of crisis in de literatuur, of beide samen, dat ging ik allemaal uitzoeken.

De auteur Bernlef is altijd al bezig geweest met het koel bekijken en ontmaskeren van de werkelijkheid, het spelen met wat we banaliteiten noemen. Hij is een van de meest produktieve en eigenzinnige auteurs van Nederland. Toen ik hem in 1969 interviewde was hij nog geen tien jaar bezig, maar had toch reeds een indrukwekkend oeuvre opgebouwd, zowel wat kwaliteit als wat aantal titels betrof. Daar zijn ondertussen nog een groot aantal romans, verhalenbundels, dichtbundels, bloemlezingen, vertalingen, essays, toneelstukken, artikelen, een boek over jazz, een ‘winterboek’, en een zeer interessant boek over Hitlers architect Speer bijgekomen.

Een roman als *Onder ijsbergen* behoort tot de beste romans de jongste jaren in Nederland gepubliceerd. Bernlef is een auteur die reeds lang en doelbewust werkt aan een oeuvre dat zonder echte inzinkingen verder wordt uitgebouwd op het thema van werkelijkheid en verbeelding. In de loop van het gesprek zal hij trouwens zeggen dat hij vooral een waarnemer is.

Na het interview wandelt hij naar huis. Hij woont om de hoek. Ik zoek een ander hotel op.

Wat dacht hij toen hij ons vorig gesprek herlas?

Ik heb het interview herlezen met een beetje ironische glimlach. Inhoudelijk sta ik er nog steeds achter, maar de zelfverzekerdheid van toen heb ik nu niet meer. Ik zou het nu allemaal wat voorzichtiger formuleren. Dat zal ook wel een kwestie van leeftijd zijn. Het essentiële verschil tussen toen en nu is natuurlijk dat men toen een aantal dingen nog niet wist en evenmin kon voorspellen. Ik denk bijvoorbeeld aan de enorme vlucht die de automatisering zou nemen, een gebeuren met gevolgen die zo ingrijpend zijn als die van de industriële revolutie. Of kon men dat toen al wel voorspellen? Een erg vooruitziend iemand misschien, maar ik betwijfel het. Lees maar wat economische specialisten te vertellen hebben, ze komen tot de meest tegenstrijdige uitspraken. En het is natuurlijk altijd een misverstand te veronderstellen dat auteurs overal verstand van hebben.

Een nieuw element ook, een gegeven waar we toen helemaal niets van wisten, is de werkelijk gigantische bodemvervuiling van dit land. Nederland is een grote gifbelt geworden. Dat dit heeft kunnen gebeuren is een groot schandaal. Het bewijst dat we steeds minder greep hebben op onze maatschappelijke structuren, dat we steeds machtelozer worden. De beheersbaarheid van het gebeuren lijkt afgenomen.

Bovendien is de reactie op het schandaal van de milieuvervuiling teleurstellend. Er is illegaal en welbewust op grote schaal een situatie gecreëerd waardoor ieders gezondheid in gevaar wordt gebracht en wat gebeurt er nu? Vrijwel niks. De vervuiling, en dan heb ik het niet eens over zure regen en zo, maar specifiek over de bodemvervuiling, is zo erg dat men er niet eens meer aan wil of kan beginnen om er daadwerkelijk en effectief iets tegen te doen. Er gebeurt niks. De politici verklaren dat ze met zorg vervuld zijn, en daar blijft het dan bij. Het spreekt ook nauwelijks tot de verbeelding van de mensen, tenzij ze natuurlijk ontdekken dat ze toevallig persoonlijk op een gifbelt wonen. De actievoerders worden als een beetje mal beschouwd, iedereen vertrouwt erop dat het allemaal wel zo'n vaart niet zal lopen, en als het toch te erg is men er wel iets op zal vinden. Terwijl men geen idee heeft van de mogelijke consequenties van deze situatie op natuur en mens. Het bewijst overigens nog eens dat een echte democratische maatschappij niet kan bestaan zonder beheersing van de economische middelen.

Nog iets waar men in de jaren zestig op hoopte.

Als ik aan die jaren terugdenk begin ik er soms aan te twijfelen of het wel allemaal echt gebeurd is. Ik geloof dat het Octavio Paz

was die heeft gezegd dat een maatschappij net als een mens opgebouwd is uit een bewust en een onderbewust gedeelte. Als dat laatste te erg onder druk wordt gezet kan het tot explosie komen, en die explosie beschouwt men als een maatschappelijke verandering, maar dat is niet waar. Na de explosie keert het oude gezag terug. Soms kunnen die explosies tot essentiële veranderingen leiden, denk maar aan de Franse en de Russische Revolutie, maar dat is niet altijd het geval. Meestal valt alles in de oude plooiën terug. Dat zie je zelfs in de literatuur. De Vijftigers, dat leek een literaire revolutie, een definitieve breuk met het verleden, maar ondertussen is toch wel duidelijk gebleken dat deze opvatting helemaal niet klopt.

Als ik ons gesprek van toen vergelijk met de overige interviews dan valt het me op dat jij een van de auteurs was die het allemaal nogal donker bekeek. Niet helemaal ten onrechte zoals ondertussen bleek. In een interview met jezelf, verschenen in Raster, zei je trouwens dat je helemaal geen nostalgie hebt naar de jaren zestig. En je schreef in dat nummer: 'De vulkaan rookt nog een beetje na, maar niemand schenkt er meer aandacht aan.'

Dat ik het niet zo optimistisch bekeek als veel anderen komt waarschijnlijk door mijn karakter. Ik ben in de eerste plaats een waarnemer. Ik sta liefst aan de buitenkant, de jongensboekachtige opwindende van velen is mij vreemd, ik loop niet op kop.

Maar ook als waarnemer kun je intens meeleven. In het interview zei je: 'De wereld is wel zo veranderd dat de niet-politiek geëngageerde schrijver onmogelijk is geworden. Er is nu geen provincialisme meer mogelijk.' En dat is er nu precies wel. Een hele groep jonge Nederlandse auteurs beoefent met veel inzet opnieuw de huis-, tuin- en keukenliteratuur.

Het grootste gedeelte van wat nu op literair gebied in Nederland geproduceerd wordt is van weinig waarde, denk ik. En die mening staaf ik echt niet uitsluitend op het ontbreken van enig engagement. Het is gewoon proza van een benauwd narcistische, navelstaarderige aard. Jammer dat ik het zeggen moet.

Er bestaat wel een groot publiek voor.

Dat publiek is er voor *Dallas* en *Dynasty* ook. Voor literatuur als droom bestaat altijd publiek. En dat proces wordt nog eens gestimuleerd door de vercommercialisering van de literaire journalistiek die, op enkele uitzonderingen na, van inferieure kwaliteit is, en veel meer belangstelling heeft voor de schrijver dan voor zijn werk. Wij hebben niemand meer als Menno ter Braak, Simon Vestdijk, of Eddy du Perron. Wij moeten het doen met figuren als

K.L. Poll of zelfs met iemand als Boudewijn Büch, iemand met ordinaire marskramersmanieren. Niemand van de recensenten volgt nog een oeuvre. Men bespreekt een boek, dat is veel makkelijker. En als dat boek werkelijk ergens over gaat dan haken ze af.

Ton Anbeek kreeg met zijn artikel in De Gids waarin hij om wat meer straatrumoer vroeg in de Nederlandse literatuur nogal wat tegenwind, maar is zijn uitgangspunt wel zo fout?

Hij maakte een foute en onaardige vergelijking. Amerika is een continent, Nederland is een klein land. Hier is alles, alle verhoudingen in acht genomen, pais en vree, kunnen de politiek-economische en maatschappelijke spanningen literair moeilijk doorwerken. Als je Amerika en Nederland vergelijkt stel je trouwens nog iets paradoxaals vast. De gemiddelde Nederlander ziet een duidelijk verband tussen zijn individuele en de algemene politiek-sociale omstandigheden. Op dat inzicht is trouwens het ‘succes’ van de socialistische partij gebouwd. Van dat inzicht vind je echter in de literatuur weinig terug. Het vreemde is nu dat het verband wel duidelijk blijkt in de Amerikaanse literatuur, terwijl de gemiddelde Amerikaan het ontkent. In Amerika is iedereen persoonlijk verantwoordelijk voor zijn mislukking, nooit het sociale systeem. Dat is ook de reden waarom ginds nooit een socialistische partij van de grond is kunnen komen. Er heerst helemaal geen solidariteitsgedachte. Maar in de literatuur wordt het verband dus wel duidelijk gelegd. Heel gek.

In je boek De ruïnebouwer, over Hitlers architect Speer, maak je duidelijk hoe een kunstenaar zich kan binden aan de macht, en vooral dat dit geen situatie is die zich tot het fascisme beperkt. Maar doet uiteindelijk niet elke kunstenaar dat, als hij iets met succes presteert in een bepaald systeem?

Neen. Speer was een architect. Je zou ook architectuur als een ‘taal’ kunnen bekijken, hij hanteerde dan de taal van de machthebber die alleen maar wilde imponeren en het individu wilde kleineren. Echte kunst en literatuur spreken nooit de taal van de machthebbers, zij sprekende taal van het individu. Machthebbers spreken niet over individuen. Kunst houdt zich bezig met het onderdrukte en onbewuste. Kunst is dus noodzakelijk altijd gericht tegen de machthebbers, tegen de repressieve krachten. Kunst vindt zijn voedingsbodem uitsluitend in het individuele. Een intelligente machthebber hanteert dan ook het wapen van de repressieve tolerantie.

Een laatste citaat uit het vorige interview: 'Voor het eerst in de geschiedenis wordt het Westen nu bekeken,' zei je. Ik heb niet de indruk dat het Westen daar erg verlegen onder geworden is.

Neen, en de situatie in de Derde Wereld is ondertussen aanzienlijk slechter geworden, als gevolg van de automatisering. Het proletariaat daar verliest nu zijn laatste wapen: arbeid. Het Westen heeft die arbeidskrachten straks niet meer echt nodig, hoe goedkoop ook. Dus gaan ze totaal afhankelijk worden van liefdadigheid, want je moet je geen illusies maken, zelfs de ontwikkelingshulp van nu zal, zodra we die mensen kunnen missen, worden stopgezet. De grondstoffen van ginds halen we er wel uit, maar de bevolking verliest alle aantrekkelijkheid voor de industrie. Dat zullen pas paupers worden.

Dat moet dan in elk geval een onhoudbare situatie opleveren, en een opstand die zijn weerslag zal hebben op onze wereld.

Daar zijn naar het schijnt oplossingen voor, te schandelijk om uit te spreken maar helaas niet ondenkbaar. De Zweedse econoom Sven Lindquist spreekt er over in zijn boek *Wu Tao-tzu. Een mythe* (1980). Als er ginds te veel problemen ontstaan zouden daar wel eens enkele atoombommen tot ontploffing kunnen worden gebracht. Auschwitz, maar dan een miljoen keer vergroot.

Zullen we ook iets moois zeggen over de jaren tachtig? Dat moet toch kunnen?

Ik ben een realpolitiker. Ik geloof in de slakkegang. In de jaren zestig liepen de meesten rond als kangoeroe verkleed. Het kon niet snel genoeg gaan. Ik ben niet zo snel uit het veld te slaan, dus mijn teleurstelling is ook niet zo groot. Als het voorlopig niet beter kan, laten we er dan maar voor zorgen dat het niet slechter wordt.

We mogen het inderdaad niet al te donker inzien. De jaren tachtig zijn toch ook de jaren van de grote vredesmanifestaties.

Ik sta daar ambivalent tegenover. Het is al te naïef de kernwapens af te wijzen. Eerst is er de technologie, dan de politiek, en die wapens zijn nu eenmaal niet meer weg te denken. Wat absurd is en kunstmatig in stand wordt gehouden is de hoeveelheid kernwapens. Natuurlijk is iedereen tegen dergelijke wapens, maar ik maak me toch geen illusies over Rusland, een agressieve natie waar je voorzichtig mee moet zijn. Onderdanen zijn er eigendom van de staat, een stuitend systeem. Natuurlijk kun je stellen dat Amerika onverschillig staat tegenover zijn onderdanen en ze rustig van ellende wil laten kreperen, maar het is een feit dat je met beide

landen rekening moet houden. Je kunt tussen beide systemen moeilijk kiezen, ze zijn allebei immoreel. Maar zelfs als je er van overtuigd bent dat Amerika een jungle is, misschien opwindend en dramatisch, maar een jungle, dan geloof ik dat je als je Amerika verdedigt nog het minst kwade systeem verdedigt. Verder vind ik het probleem of die kernraketten nu al of niet op Nederlandse bodem worden gezet volkomen irrelevant. Daar gaat het niet om. Punt is dat als het tot een conflict komt, dat conflict in Europa zal worden uitgevochten. In Amerika lopen ze wel erg hoog op met de Europese cultuur, maar als puntje bij paaltje komt zullen ze direct bereid zijn die cultuur op te offeren om de oorlog bij hen buiten de deur te houden. Rusland en Amerika zijn allebei volkomen bereid om Europa aan hun machtsstrijd op te offeren. En een columnist als Brugsma verkondigt dan wel dat Europa zijn eigen verdediging moet organiseren, maar vergeet daarbij dat Europa enkel op papier bestaat. Europa is totaal verdeeld, en kan dat dus niet. Als we dat toch zouden proberen veroordelen we onszelf helemaal tot onmacht. Wat ik wel belangrijk vind in het raketten debat in Nederland is het probleem van het beschikkingsrecht over het afschieten. Als we dat uit handen geven maken we ons helemaal ondergeschikt aan een andere natie... Het is een bijzonder ingewikkelde problematiek. In de tijd van ons vorig gesprek had ik nog de indruk dat er in de Sovjetunie wat kon gebeuren. Maar nu stel ik een totale verstening vast, en dat is gevaarlijk. Ik geloof dat het Russische volk in een soort passieve opstand leeft en de economische problemen daar uit de hand gaan lopen.

Door de bewapeningspolitiek dwingt Amerika Rusland tot dezelfde prioriteiten, en belet men het land de bevolking die welstand te geven die ook ginds perfect mogelijk is.

Men probeert inderdaad op die manier dat systeem op de knieën te krijgen, maar ten slotte is dat een domme politiek. Ook in Latijns-Amerika voert Amerika een domme politiek. Ik kan me best voorstellen dat het ze niet zint om daar een satellietstaatje van de Sovjetunie aan de deur te krijgen, maar dat kun je uiteraard niet beletten door gangster-regeringen te steunen... Jezus, het is toch weer een zwaarwichtig gesprek geworden, geloof ik.

Jan Christiaens

Hoe moet je eigenlijk iemand interviewen waar je dagelijks mee samenwerkt? Enkele maanden na ons gesprek voor *Geen daden maar woorden* kreeg Jan Christiaens van het Antwerpse stadsbestuur opdracht een ‘Dienst voor Informatie’ te organiseren (te vergelijken met het ‘Bureau Voorlichting’ in Nederland). Hij vroeg mij of ik geïnteresseerd was, en dat was ik. Sinds 1969 werken wij, samen met anderen, bij deze dienst, waarvan hij de leiding heeft. Een uitstekende samenwerking.

In het gesprek van toen beweerde hij van nature ongelooflijk lui te zijn en zichzelf niet direct als een kunstenaar te beschouwen. Hij was niet bezeten of gedreven. Maar sinds die uitspraak is hij bijzonder actief en produktief geworden, meer dan ooit. Voor de ‘Koninklijke Nederlandse Schouwburg’ van Antwerpen schreef hij drie ‘volksstukken’ met een duidelijk sociaal-kritische achtergrond, die meteen de drie meest succesvolle naoorlogse produkties van dit gezelschap werden [regisseur was Walter Tillemans, die ook in *Geen daden maar woorden* werd geïnterviewd]. Verder bewerkte hij samen met Walter Tillemans voor KNS *De vrede* van Aristofanes, en vertaalde hij een zestal stukken. Hij bewerkte voor toneel twee romans van Cyriel Buysse, het ‘Fakkeltheater’ creëerde met veel succes zijn *Het vreemde wereldje van Jacqueline*, hij schreef een openluchtspel, nog een volksstuk, het stuk voor café-theater *Hoerenleed* en *De drie heren*, dit laatste in opdracht van het Theatercomité België-Nederland. Voeg daar nog wat cabareteksten, radioteksten, TV-scenario's en het libretto voor een operaschets aan toe en dan wordt het overzicht volledig. De grote verdienste van vrijwel al zijn stukken: op vrij luchtige toon is hij altijd bezig met ernstige zaken. Zijn sociale betrokkenheid met de zwakken, de machtelozen, de ‘overbodigen’ en geïsoleerden is duidelijk. Hij heeft belangstelling en een scherp oor voor de volkstaal, de brutaal maar juist releverende uitdrukking, en hij kan een dialoog schrijven. Zelfs in zijn minder geslaagde stukken valt dat op: het spontane ritme, het talent ook om te spreken door dingen te verzwijgen.

Over zo ongeveer alles wat in een interview voor dit boek past hebben we al dikwijls gepraat en gediscussieerd, maar een ding weet ik niet, en dat is jouw reactie op de vraag waar al deze

interviews mee beginnen: wat denk je over dat gesprek van toen?

Ik vind het nu nogal overtrokken, nogal opgewonden van toon. Terwijl ik het herlas had ik het vreemde gevoel dat ik het niet was die zo had geantwoord. Zei ik dat? dacht ik bij al die categorieke uitspraken. Wat ik toen zei over Gordon Craig, Herman Teirlinck, Brecht, lijkt me wat al te gratuit. Over Brecht bijvoorbeeld: 'ouwe zaag. Ik heb nooit wat gevoeld voor het werk van die vent, ik val er gewoon bij in slaap.' Dat is iets dat ik wel zal gezegd hebben, maar ik begrijp nu niet waarom ik dat toen heb gedaan. Behalve mijn toon zijn ondertussen natuurlijk ook de omstandigheden veranderd. Ik zei toen nog dat ik liefst in opdracht werkte. Dat was echt zo, maar ondertussen ben ik dan wel veranderd. Ik heb zoveel opdrachten gekregen en inderdaad afgewerkt, overigens soms met zeer veel enthousiasme, plezier en succes, dat ik daar nu toch anders tegenover sta. Ik ben het gewoon beu om nog iets in opdracht te doen, ook al wil ik daar onmiddellijk bij zeggen dat ik nooit met opgedrongen thema's heb moeten werken. In elk geval, ik wil nu wel eens helemaal over eigen ideeën en vooral op mijn eigen ritme gaan schrijven. Eigenlijk zou ik me dus graag van het interview in *Geen daden maar woorden* distantiëren. Behalve dan misschien wat de kern van het hele gesprek betreft. Net als toen zie ik het nu nog steeds niet zitten wat de sociale, maatschappelijke situatie betreft.

Ook over de situatie op jouw specifiek terrein, het theater, was je toen vrij pessimistisch.

Nu nog, maar genuanceerd. De theatersituatie op zichzelf lijkt me niet direct verstard, zoals ik toen zei, maar de interesse voor wat er gebeurt is te gering. Alle aandacht van het publiek gaat nu naar het spektakel, de volkse komedies. En zelfs bij het publiek voor die stukken zie je steeds dezelfde mensen. Het publiek voor theater is zeer klein geworden.

In 1970 geloofde je nog wel in het actualiteitstheater.

Nu nog, maar dan moet het wel zo gebracht worden dat het een show wordt, met liederen en ballet, want anders komt er toch geen publiek naar kijken. Het moet als een totaalspektakel gebracht worden, professioneel, met verbeelding en door iemand als Walter Tillemans, dus met intelligentie en grote theatercultuur.

Daar zit dan wel het gevaar in, zoals Leo Geerts me zei in een gesprek, ook voor dit boek, dat men het element sociaal engagement gaat verwaarlozen voor het element show en ontspanning.

Natuurlijk moet er een balans gevonden worden, mag het niet overslaan in de verkeerde richting. En natuurlijk is dat niet gemakkelijk. In elk geval moet men, als men een boodschap heeft, toch het geschikte vehikel vinden om die boodschap tot bij het publiek te krijgen. Zonder dat lokmiddel van de show, van het spektakel, krijgt men nu eenmaal geen publiek meer, want voor geëngageerd theater bestaat de interesse alleen nog maar theoretisch.

Hoe verklaar je die onverschilligheid?

Daar zijn natuurlijk verschillende verklaringen voor, op verschillende niveaus. Je mag om te beginnen wat de interesse voor het theater betreft intussen het belang van de televisie niet onderschatten. Er bestaat zo'n groot en gevarieerd aanbod, men kan soms kiezen uit veertien kanalen, van zowel het beste als het slechtste wat er te zien is, dat de behoefte om daarvoor buitenshuis te gaan duidelijk verdwijnt. Natuurlijk speelt nu al evenzeer de crisistijd mee, echt goedkoop kan men een avondje theater niet noemen. Als je naar theater gaat, ontmoet je dan ook steeds weer hetzelfde beperkte publiek van echte theaterfreaks, af en toe aangevuld of uitgebreid met een aantal mensen dat afkomt op elk stuk waarvan men duidelijk weet dat het escape-theater is, een stuk waarbij men even van zijn zorgen wordt bevrijd, de eigen probleempjes kan vergeten. Het soort stukken dat het uitsluitend van de mondreclame moet hebben.

Je hebt zelf ook al wel eens een stuk in dat genre gemaakt, De loze vink.

Ja, maar ik heb dan ook alle genres geprobeerd. Ik heb inderdaad louter volkstheater geschreven, maar ook het soort volkstheater met kritische inhoud, samen met regisseur Tillemans, een man van wie ik trouwens zeer veel geleerd heb, en ik heb ook ernstig theater geschreven, ik heb experimenteel theater geschreven en traditioneel, voor grote en kleine gezelschappen, historische en andere stukken.

Je bent nu trouwens bijna dertig jaar als theaterauteur actief. Je hebt de Vlaamse toneelliteratuur zien evolueren. Je opinie?

Niet schitterend. Het gaat eerder van kwaad naar erger. Welk interessant auteur is er de jongste tijd nog bijgekomen? Ik zie er maar één, Walter van den Broeck. Er is niets gepresteerd dat internationale kwaliteit heeft, er is dan ook vrijwel niets vertaald. Men moet het hier stellen met lokale, ik bedoel dus Vlaamse, successen. Dat is natuurlijk ook een gevolg van het feit dat hier geen echte theatercultuur bestaat, want de wisselwerking met het publiek is van groot belang. En dat is dan een uitspraak uit het interview van

toen waar ik in elk geval nog voor het volle pond achter sta: ‘Een theatergebouw zou veel beter geïntegreerd moeten zijn in de omgeving dan nu het geval is. Nu blijven het nog altijd een soort tempels, apart van de omgeving, imposant.’ Dat is vooral belangrijk omdat, zoals ik toen zei, de drempelvrees die nog steeds bestaat moet overwonnen worden. Want theater is en blijft een interessant en belangrijk medium. Misschien dat ook daarom de evolutie van de Vlaamse theaterliteratuur me zo heeft ontgoocheld. Ik had gedacht en gehoopt dat men, na wat in de jaren zestig toch al schuchter in die richting werd geprobeerd, verder zou evolueren naar een theaterliteratuur die weg wil uit het enge wereldje van de particuliere problemen, dus naar een meer brutaal agressieve aanpak van de sociale en maatschappelijke onvolkomenheden, fouten en schandalen, maar juist dát is niet gebeurd. Nu zul je waarschijnlijk, en terecht, vragen waarom ik dan niet duidelijker naar die kant ben geëvolueerd, maar dan moet ik bekennen dat ik mezelf afgeremd voel door mijn ambtenarencarrière.

Iets waar ik alle begrip voor kan opbrengen. Zoals je wellicht weet.

En jij weet dat ik de ‘Dienst voor Informatie’ van de Stad Antwerpen met veel inzet heb georganiseerd en geleid. Ik dacht, en denk nog, dat we hier erg zinvol werk leveren, we helpen de man in de straat optornen tegen de administratieve moloch. Ik geloof in deze service, ik ben daar misschien nogal idealistisch in. Ik heb, jij trouwens ook, in de echte administratie gezeten, en ik heb gezien hoe de onbenulligste creaturen daar hun frustraties konden afreageren op tenslotte weerloze burgers, ik heb daar werkelijke staaltjes van sadisme en machtswellust moeten meemaken, en nu ik de kans heb gekregen om iets te creëren dat de burger kan helpen om daar het hoofd aan te bieden, wil ik daar ook iets van maken.

In elk geval moeten wij, want ik verkeer in dezelfde situatie, soms ook optreden als spreekbuis van een establishment waar we het niet steeds mee eens zijn.

Dat bezorgt me soms heel wat moeilijkheden, dat is een schizofrene situatie. Dat laat je niet onberoerd, en als gevolg daarvan is misschien mijn agressiviteit sinds *Geen daden maar woorden* getemperd. Ik weet het eigenlijk niet. Ik zei daarnet dat mijn administratieve carrière me heeft afgeremd, en soms heb ik de indruk dat zij me, samen met de spanningen waarover we het net hadden, toch ook heeft gestimuleerd. Het zal toch wel geen toeval zijn dat ik nooit zo produktief ben geweest als juist nu? Je zoekt onbewust altijd naar een soort evenwicht. En mijn rusteloosheid is ouder dan deze problemen, ze stamt nog uit mijn prille jeugd.

Een jeugd waarmee ik nu erg bezig ben. Dat zal wel een symptoom van ouder worden zijn. Men vraagt me soms ook waarom ik geen experimenteel theater meer schrijf. Omdat ik geen theater meer wil maken, er de zin niet van inzie, voor een zaal waarin vier mensen zitten. Ik heb nu theater geschreven waar drie jaar lang de zaal van de KNS vol voor zat. Is het daarom minder betekenisvol? Toen die stukken gecreëerd werden, zeker het eerste, *De Parochie van Miserie*, reageerde een deel van de kritiek vrij negatief, maar nu spreekt iedereen over die stukken als over echte meesterwerken. Het is allemaal relatief.

Met Op Marode schreef je opnieuw een volksstuk, een bewerking van een klassieke komedie, maar dat deed het helemaal niet.

Door de samenwerking met Anton Peters kreeg *Op Marode* een totaal andere toonaard, te braaf en oubollig. Ik had mij publiekelijk moeten distantiëren, maar als ambtenaar kon ik het niet opbrengen een rel te ontketenen. De vorige stukken waren veel agressiever, de taal was soms scabreus. Maar het bewees wat ik in het begin van het gesprek al zei: je moet een aangepast vehikel vinden, en die brutale, ook seksueel geladen en door Tillemans met verve en vakmanschap geregisseerde stukken deden het wel. Je mag het spektakel niet verwaarlozen. Ook 'De Internationale Nieuwe Scène' bewijst dat. Zij zitten op de goede weg, ik blijf geloven in het soort theater dat zij brengen. Ik geloof zelfs dat ik qua thematiek met hen op één lijn zit. Maar zij moeten natuurlijk enorm veel idealisme opbrengen om dat gezelschap in stand te houden, risico's nemen. Zij moeten marginaal willen leven. Wie echt goed theater wil brengen moet tot veel bereid zijn, het is een levenshouding. Maanden geleden las ik in VN een interview met de Nederlandse regisseur Karst Woudstra, en die zegt daarin iets waarin ik volkomen geloof. 'Toneel,' zegt hij, 'dat is voor mij neuken. Dat is de meest volledige relatie waartoe ik in staat ben.' Dat is het. Hij zegt trouwens nog een paar andere ware dingen, bijvoorbeeld over het onderscheid tussen acteurs en komedianten: een komediant werkt alleen met de buitenkant. Nog een citaat: 'Het echte toneelspelen, dat is heel moeilijk, dat is iets zeer kwetsbaars: een proces dat met grote zorg omringd moet worden, waarvoor eerbied moet bestaan.' Zo is het.

Het is al een heel tijdje geleden dat een aantal acteurs het risico nam om met de INS te beginnen. Nu is men tot dergelijke initiatieven haast niet meer bereid.

Dat is duidelijk een gevolg van de crisissfeer. Ook dat behoort tot de beruchte conservatieve reflex. Alles wordt beheerst door angst

nu. Angst en dreiging. Angst voor de broodwinning die reddeloos verloren kan gaan, angst voor de uitzichtloze werkloosheid, angst voor de waanzin van de bewapening, angst voor de dreigende oorlog. Het klinkt allemaal erg clichématig, maar dat belet niet dat het feiten zijn. De grote vraag vandaag is hoe men de wereld nog met gezond verstand en rede kan veranderen. Ik weet niet of het nog kan. Er zijn tegenwoordig mensen die beginnen met een klein alternatief bedrijfje, maar hoe kunnen ze optornen tegen de macht en het gewetenloze geweld van de multinationals? Ik ken ook mensen, jonge mensen, die het proberen met een soort coöperatief, die opnieuw ambachtelijk kaas en wijn en andere landelijke produkten willen gaan fabriceren, die zich op deze wijze willen verdedigen tegen die soms waanzinnige maatschappij, maar ik geloof niet dat hun doel haalbaar is.

In het interview was jij een van de weinigen die toen zware twijfels had aan de zin van wat men de seksuele bevrijding noemde. 'Soms heb ik het onbehaaglijke gevoel dat we op weg zijn naar een nieuwe puriteinse tijd,' zei jij.

En het is zeer bedroevend dat ik gelijk heb gekregen, of niet? Het verschijnsel is bovendien in de hand gewerkt door de crisis, want die heeft de vrouw opnieuw afhankelijker gemaakt van de man. De man is daardoor weer duidelijker macho gaan reageren, het gezin wordt gerestaureerd, we evolueren helemaal weer naar negentiende-eeuwse toestanden. Die evolutie is reëel, vergeet niet dat juist de vrouwen het hoogste percentage aan werklozen leveren. De man kan, pil of geen pil, opnieuw trouw van ze eisen, in ruil voor materiële geborgenheid.

In een periode toen iedereen eveneens sprak over het groeiende politieke bewustzijn zei jij: 'Men wordt a-politiek.' Nu zeggen velen dat, en verklaren dat als een gevolg van de crisis, maar in 1970 dacht iedereen bij het woord crisis aan de jaren dertig of aan een blindedarmontsteking.

De onverschilligheid die ik toen zag kwam voort uit juist het tegenovergestelde, uit te veel comfort. Nu uit een besef van machteloosheid. Pas als de crisis blijft duren en nog erger wordt, als ze tot echte armoede leidt, kan dat veranderen, en dan zie ik inderdaad opstanden. Alle revoluties zijn uit sociale ellende ontstaan, niet uit godsdienstige of andere oorzaken, al vertellen de geschiedenisboekjes het wel eens anders. In elk geval zitten we in een gevaarlijke situatie: crisis leidt tot onverschilligheid, en daar kan een dictator altijd van profiteren. Dat werd al zo dikwijls bewezen. En dat moeten wij nu proberen te vermijden. Ik geloof daarom dat initiatieven als de opening die de SP maakt naar christenen en mar-

ginalen toe te juichen zijn. Wie nu nergens bijhoort krijgt een kans aan te sluiten bij een beweging die misschien in staat is de mensen opnieuw politiek bewustzijn bij te brengen.

Ik geloof niet dat democratische acties betekenis hebben zolang de echte machthebbers, de economische of kapitalistische organisaties, buiten controle blijven.

We hebben geen andere kans. We moeten in de democratie blijven geloven en erin blijven vertrouwen als het beste stelsel dat haalbaar is. Het vertrouwen in onze democratie wordt ook ondermijnd door de vele schandalen, de toenemende corruptie. En wat in de publiciteit komt is slechts het topje van de ijsberg, ik weet het wel. Maar wat wil je eraan doen? Onze machteloosheid is het drama. Ik twijfel soms erg aan de perfectibiliteit van de mens. Alhoewel, als je alle problemen echt historisch bekijkt, dan zie je toch dat we van heel ver komen, en heel wat bereikt hebben. Elke mens heeft fascistoïde trekjes, het eist grote waakzaamheid en een constant gevecht met jezelf om daar niet aan toe te geven. Ik heb soms angst om zelf in te dommelen. Alles bij elkaar ben ik dus zeer pessimistisch, veel hoop heb ik niet meer.

Miep Diekmann

Sinds het vorige interview bleef Miep Diekmann als auteur actief op een wijze die men zou moeten omschrijven als: ‘met jeugdig enthousiasme, met jeugdige energie...’

In het jaar waarin het interviewboek verscheen publiceerde zij bijvoorbeeld *Een doekje voor het bloeden*, een politieke reportage, en de bundel kinderversjes *Een liedje voor een cent*. Het jaar daarna verscheen *De dagen van Olim*, jeugdroman, een boek waarin zij nogmaals duidelijk bewees hoe kunstmatig de grenzen zijn waarmee men allerlei genres, zoals de jeugdroman en de roman tout court, wil afbakenen. Een ander geruchtmakend jeugdboek was *Total loss, weetjewel*. Ook het verschijnen van *Stuivertje wisselen* ging niet onopgemerkt voorbij. In 1977 verscheen *Wiele Wiele Stap*, het eerste van een reeks boekjes bedoeld voor kinderen die nog niet aan lezen toe zijn, bij wijze van spreken nog moeten leren praten. Verder hield zij zich, zoals trouwens in het interview ter sprake komt, intensief bezig met het Tsjechische boeken-project, met het ‘Antilliaanse’ project, vertaalde zij een aantal boeken uit diverse talen, maar vooral uit het Tsjechisch (in samenwerking dan met Hans en/of Olga Krijt), en ontving zij een groot aantal prijzen en bekroningen, te beginnen met de Staatsprijs voor haar volledige werk (1970) en onder meer de Gouden Griffel in 1978. Ook in het buitenland werd zij bekroond: in 1982 met de Premio d'Oro voor jeugdliteratuur in Italië, en een jaar later kreeg zij in Polen de Janusz Korczak Prijs, beide voor *Ik heb geen naam*.

Praten met Miep Diekmann is aangestoken worden door haar geestdrift. Zij is bezig, zij heeft ideeën en plannen en projecten en haar energie lijkt niet aangetast door het feit dat zij als tijdelijke invalide is teruggekeerd van haar jaarlijks verblijf op Aruba, waar zij jonge jeugdauteurs ‘coacht’, zoals zij het zelf noemt.

Miep Diekmann heeft er als geen ander voor gezorgd dat men het genre waarin zij bedrijvig is nog nauwelijks kan discrimineren.

Hoe reageerde je op wat je zei in Geen daden maar woorden na vrijwel vijftien toch wel bewogen jaren?

Dat stuk wordt ingeleid met een biografische nota, en daar is intussen een hoop in veranderd. Dat is voor een auteur toch wel leuk, vooral als hij ouder wordt. Er is ondertussen nog heel wat gepubliceerd, vertaald, bekroond. Mijn werk blijft in de markt, er

zijn steeds weer herdrukken. Dat heeft niet alleen te maken met het feit dat je als auteur bekender wordt, en dus beter en beter verkoopt, dat is vooral een resultaat van het feit dat er voor de kinder- en jeugdliteratuur steeds meer interesse is gegroeid. En het bewijst dat de thema's die ik in mijn boeken behandel actueel blijven. Vroeger was jeugdliteratuur iets dat er zo'n beetje bijhing, je kon het niet helemaal negeren, maar het hoorde er toch ook niet echt bij, en dat is nu heel sterk ten gunste veranderd. Maar goed, dat is dus een reactie op het biografische gedeelte, waarin nog vermeld wordt dat ik voor de *Haagsche Courant* jeugdliteratuur recenseer. Daar ben ik ondertussen, sinds 1976, mee gestopt. Ik ben ook geen lid meer van het PEN-bestuur, evenmin nog officieel adviseur van Uitgeverij Leopold. Voor een groot gedeelte word ik nu in beslag genomen door mijn werk voor het Caribische en het Tsjechische project van deze uitgeverij.

De feiten veranderen. En de meningen?

Het hangt samen. Ik zeg in het interview van toen nog dat er in het buitenland leerstoelen voor jeugdliteratuur bestaan aan de universiteiten, en hier niet. Dat is intussen veranderd, in Leiden doceert prof. dr. Ria Bauer-van Wechem nu kinder- en jeugdliteratuur. Ik zeg ook ergens dat het deel, het merendeel, van onze jeugd dat in de vakopleiding terecht komt geen contact heeft met onze romanproductie. Letterlijk: 'Zij worden niet begeleid in hun literaire vorming.' Dat is sindsdien eveneens veranderd. In de beroepsopleiding wordt nu ook heel wat aandacht gegeven aan de literatuur. Ik geef op die scholen veel lezingen, en merk dat zij ondertussen veel zijn gaan werken met boeken van jeugdauteurs. En die schrijvers komen nu ook meer aan bod omdat de scheidslijn tussen literatuur voor volwassenen en voor jeugd vager is geworden. Ze behoort nu niet meer bij de secundaire of triviale literatuur. Dat wat dus de feiten betreft. De ideeën zijn niet veranderd. Ik zat toen blijkbaar niet verkeerd. Dat blijkt overigens ook wel uit het feit dat mijn werk van toen nog steeds herdrukt wordt. Dat kan alleen maar als de ideeën die ik erin ontwikkelde kloppen. De tijd moet dat bewijzen. Ik lag toen wat voor op de tijd. Men moest steeds weer wennen aan de boeken die ik bracht. Elk boek veroorzaakte een nieuwe golf van protest. Steeds waren mensen verontrust en verontwaardigd. Na een jaar of drie, vier bleek dan wat ik gezegd had toch normaal te zijn. Het beste voorbeeld daarvan is *De dagen van Olim*. Het is ook mijn meest autobiografische boek. Het heeft acht à negen jaar geduurd voor het aansloeg, doorzette, maar daarna kreeg het de ene herdruk na de andere. Merkwaardig daarbij is ook dat het boek in het begin heel wat protest uitlokte tegen wat erin geschreven stond over erotiek en seks,

terwijl het in feite een politiek boek is, en deze opwinding over de seks in het boek nu totaal verdwenen is. Vrijwel alle vragen die er nog over gesteld worden gaan over de zelfmoordpoging die erin wordt beschreven. En uit die evolutie durf ik te besluiten dat mijn aanpak de goede was. 'Hoe staat men tegenover zijn tijd', dat is de basis, aandacht voor het sociologische aspect, daar gaat het om.

Men heeft nu minder bezwaar tegen erotiek en seks in een boek voor de jeugd, dat klopt. Einde jaren zestig werd er meer vrijheid opgeëist. Ook op seksueel vlak. Maar nu lijkt het er sterk op dat alle acties van toen vrijwel niets hebben opgeleverd, behalve dan juist op seksueel terrein. Op dat gebied wordt er inderdaad heel wat meer getolereerd, maar dan ook alleen op dat gebied...

De belangrijke vraag is of de jeugd van die grotere vrijheid inderdaad ook gebruik maakt. Wat ze er mee doet. We spreken van seksuele vrijheid, maar is dat nog vrijheid als men eigenlijk verplicht wordt om mee te doen als men er bij wil horen? De seksuele vrijheid heeft zich ook tegen de vrouw gekeerd. Vroeger kon een meisje nog beweren dat het niet mocht van haar ma en van haar pa of van meneer pastoor, maar nu moet ze meedoen als ze niet geïsoleerd wil worden. Is dat vrijheid? De mensen hebben veel tijd nodig om aan een nieuwe situatie te wennen. Ik praat veel met jonge mensen, ook op schoollezingen, en ik constateer nu, telkens wanneer er sprake is van seks, nog steeds dezelfde reacties als toen. Hetzelfde onbehagen, hetzelfde lachen. De verschuiving is niet zo groot als wij wel eens denken. Er zijn jonge mensen die bij me kwamen klagen dat ze moesten meedoen, bij fuiven aan groepsseks doen, stickies roken, troep die ze in de cola doen drinken, om er bij te blijven horen. Ze vroegen me wat ze moesten doen. De vrijheid werd voor hen een probleem. Veel volwassenen voelen zich nu vrijer dan ze vroeger waren, maar de jeugd reageert daar anders op. Er was een tijd dat er niks mocht. Dat was een systeem. Toen kwam er een tijd dat alles mocht. Dat is ook een systeem. En de jeugd voelt zich niet goed in een opgedrongen systeem. Daarom zal er in de jeugdliteratuur één thema altijd actueel blijven: dat van de persoonlijke vrijheid van de mens ten overstaan van de ontwikkeling van de maatschappij. Kun je stellen, zoals jij suggereert, dat onze maatschappij verloederd is? Ik weet niet of de jeugd van nu dat zo ervaart, want als je jong bent dan ben je in de eerste plaats met jezelf bezig. Je wordt in beslag genomen door je verliefdheid, door problemen in verband met je zakgeld, door het feit dat je denkt dat je vader een rotzak is. Als jonge mensen dan horen over de kruisraketten, over de vervuiling van het milieu, dan raakt hen dat niet direct. Ze denken, het gebeurt mij niet. Dat klinkt hard, maar het is zo, en ik keur het niet eens

af, het is een gezond egoïsme, want als ze dat egoïsme niet hadden dan zouden onze jonge mensen, denk ik wel eens, bij bosjes van de daken springen. En met dit egoïsme bedoel ik natuurlijk iets van een heel andere soort dan het egoïsme van ‘ikke, ikke, en de rest kan stikke’. Ik heb het over het egoïsme van mensen die op zichzelf teruggeworpen worden...

Maar ze hebben het misschien ook zo moeilijk omdat hun, onder meer via hun lectuur, de geëngageerde jeugdliteratuur van de verwachtingsvolle jaren zestig en begin zeventig, van alles werd beloofd en voorgeschilderd dat achteraf helemaal niet gerealiseerd werd, dat mislukte...

Ik zag onlangs een Engelse film op televisie, en daar kwam een zeer mooie uitspraak in voor: ‘Hoop is uitgestelde teleurstelling.’ Dat is toch zeer mooi, als formulering tenminste. En als je daar de waarheid van inziet ben je volwassen. Dat wat jij bedoelt hoort niet bij jeugdverwachtingen. Bovendien: het is altijd beter als men je tijdig de gevaren heeft leren kennen en men je heeft geleerd hoe je moet terugknokken. We leven nu in een ander soort maatschappij dan toen. Door het verbeterde onderwijs en door de grotere invloed van de media is men nu op de hoogte van alle soorten gevaar die ons bedreigen, en het verbaast me niets als ik zie dat zich een zekere vorm van fatalisme van de jeugd meester maakt. Vooral dat stoort veel volwassenen in de jeugd van vandaag. Maar ik noem dat geen fatalisme, ik zie er eerder een vorm van verweer in. Wat moet men er allemaal mee? Ik zat in 1983 in de jury van een literaire wedstrijd georganiseerd in het kader van de Wereldvoedseldag. Er kwamen twaalfhonderd opstellen binnen over wat honger is en wat trek is. Ik heb ze allemaal gelezen. Mooie opstellen waren het, maar geen kind in Nederland of België weet echt wat honger is. En niettegenstaande alle voorlichting en begeleiding kun je die kinderen ook niet duidelijk maken wat dat is, echt honger hebben. Daarin zie je het ontoereikende van de literatuur. Pas als een kind het aan den lijve ervaart zie je hoe het echt reageert, krijg je de emotionele kant. Dat is trouwens het eeuwige probleem van alle kunstvormen.

De jeugd wordt soms direct en concreet met problemen geconfronteerd, de werkloosheid bijvoorbeeld.

Daar reageren kinderen haast identiek op als op beelden van kinderen die ze door de woestijn zien dwalen op zoek naar een hap voedsel. Die hoeven lekker niet naar school, denken ze daarbij. Hoe moeten ze anders op werkloosheid reageren? Thuis hebben ze hun ouders vaak horen schelden op hun werk. Dan zitten ze opeens zonder werk, en kankeren ook. Wat moet een kind daarvan

denken? Wij leven in een maatschappij waarin men blijkbaar alleen deugt als men werk heeft, hard werkt, veel geld verdient en anderen daarbij desnoods de ogen uitsteekt. Het kind ziet dat dit niet meer opgaat. Als jongeren afgestudeerd zijn en geen werk vinden dan blijft dat nog altijd grotendeels een probleem van de volwassenen, want die jongeren gaan vervelend doen, in de ogen van onze maatschappij, vernielen wat, hangen ‘lekker lui’ rond op straat. De vraag is of ze er zelf echt wel zoveel last van hebben, want de attitude tegenover het werken is totaal aan het veranderen. Maar is de wereld aan het verloederen omdat die houding verandert?

Verloederen, veranderen, noem het zoals je wilt, maar hij is toch wel duidelijk aan het verrechtse, de wereld.

Was wat einde jaren zestig gebeurde allemaal wel zo links? Het was wel ludiek, maar was het daarom links? We leefden toen in een tijd van grote luxe, en in een tijd van grote luxe kan er inderdaad van alles gebeuren. Wie altijd moet lopen voor een hap voedsel kan daar natuurlijk niet mee bezig zijn. Ik heb een aantal feministische congressen bijgewoond en vertegenwoordigsters uit landen zoals Zuid-Amerika lachten ons uit, ze vroegen: waar zijn jullie eigenlijk mee bezig? Wij reageren vanuit een luxe-situatie, en dan is het makkelijk om alles keurig in links en rechts te verdelen, maar dat gaat nu niet meer op. In een tijd van luxe kun je de autoriteiten makkelijk loslaten, pas als het minder goed gaat heb je ze nodig, al is het maar als zondebok. In een tijd van luxe was het eenvoudig. Met zeventien of achttien jaar ging bijna elke jongen de deur uit, ging alleen wonen, of samen met een vriendje of vriendinnetje. Keurige echtparen hoorde je toen op party's vertellen, ‘mijn dochter, die woont nu samen’. Zo progressief waren de ouders ook, suggereerden ze. Maar nu kan dat niet meer, want de kinderen vinden geen werk, ze hebben geen geld om op zichzelf te gaan wonen, ze moeten dus wel thuis blijven, wat betekent dat ze het gezag van thuis weer moeten aanvaarden. De vraag is of je dat een verrechtse van onze maatschappij kunt noemen. Uiteindelijk betekent het toch ook dat we allemaal weer met elkaar moeten leren leven, en nog wel onder economisch minder gunstige omstandigheden. Weer met elkaar leren leven, het is een hele opdracht, en ik zie dat niet in de eerste plaats als een jeugdprobleem, maar wel als een probleem voor de jonge volwassenen. Die hebben in hun jeugd jaren de luxe van de vrijheid leren kennen en nu moeten ze een stap terug. Het is ook het probleem van de generatie volwassenen die, als de kinderen het huis uit waren en zij minder materiële zorgen hadden, opeens een tweede leven konden beginnen, luxe en verre reizen en wat zouden ze sparen, ze zou-

den wel gek zijn. Maar nu moet die groep weer als autoriteit gaan optreden. En, geloof me, dat is niet eenvoudig.

Neen. En dan keert men zich van de wereld af en gaat opnieuw, zoals nu wel duidelijk in de Nederlandse literatuur gebeurt, zitten neuzelen over kruideniersproblemen, hoe voortreffelijk geschreven ook.

Een auteur schrijft voor een publiek, en het is niet zonder betekenis dat de literatuur opnieuw in die richting geëvolueerd is. Er bestaat een golfbeweging, en het is zeer fascinerend om het verloop ervan te volgen. Men spreekt toch niet met elkaar af om nu eens van dat soort verhaaltjes te gaan schrijven? Het gebeurt, it's all in the game. Ik bekijk dat allemaal niet zo pessimistisch. Of een auteur nu geëngageerd is of niet, zijn boek moet verkopen, en als het verkoopt bewijst het dat er een behoefte aan bestaat. Het heeft er mee te maken hoe de mens in elkaar zit. Moet ik boeken gaan schrijven over raketten en werkloosheid? Een meisje zei me eens dat ik niet moest gaan schrijven over werkloosheid, dat ze daar alles van wist. Haar vader zat namelijk zonder werk, dan kwam die dronken thuis en sloeg zijn kinderen alle hoeken van de kamer in. Nu zitten we met het probleem van de escape-literatuur. Hoe moet ik een boek schrijven met voldoende niveau dat ontspant en toch zijn tijd weerspiegelt? Dat was vroeger in elk geval aanzienlijk makkelijker. Alles kon. Het enige dat toen ontbrak was zin voor humor en voor relativiteit. In *Total loss, weetjewel* deed ik dat en ik kreeg toen een storm van kritiek, zowel van links als van rechts. Vele auteurs toen bedoelden het natuurlijk uitstekend, maar als je zelf geen totaal inzicht hebt in de situatie waarover je schrijft blijf je toch altijd steken in een boek met een boodschap. Ik ben nu vooral bezig met dat Tsjechische en dat Antilliaanse project, zoals ik reeds zei in het begin van het gesprek. Ik vind het belangrijk een aantal Tsjechische jeugdauteurs hier te brengen. Ze zijn verdomd kritisch, ook op hun eigen systeem. Door het brengen van die auteurs, met hun informatie, ga je de discriminatie tegen. Racisme komt altijd voort uit te weinig feitenkennis. Politieke blokken hitsen ons tegen elkaar op. Op film en televisie zie je constant voorbeelden van verborgen discriminatie. Ik wil ook helpen om auteurs op Aruba (ik ben opgegroeid op de Nederlandse Antillen) een kans te geven. Auteurs moeten de onafhankelijkheid die men op de Antillen tegemoet gaat, maar die volkomen gecommmercialiseerd is, omdat er geen vrije pers of geen vrije nieuwsgaring bestaat, inhoud geven. Ik vind dat een belangrijker opdracht dan zelf boeken te schrijven. Met Uitgeverij Leopold, ginds actief onder de naam Charuba, werd een project opgezet om daar kinder- en jeugdboekenauteurs een kans

te geven. Vooral vrouwelijke auteurs blijken interesse te hebben.

Belangrijker dan eigen boeken publiceren, zei je, maar je bent toch nog steeds actief, en dat is maar goed ook.

Ik heb nu een aantal zeer succesvolle boekjes gemaakt voor zeer jonge kinderen, kinderen van twee, drie jaar af. Ze zijn zelf nog te klein om prentenboeken te bekijken. Ik heb teksten gemaakt die verteld moeten worden met het kind op schoot, zodat het de plaatjes kan bekijken. Ze moeten ook leren zien, details leren herkennen. Ik ben er van uitgegaan dat die kindjes echte mormels zijn, agressief en helemaal niet sociaal. Een dame maakte me al het verwijt dat ik porno schreef voor kleuters. Op de christelijke school mogen die boekjes ook niet, maar verder zijn ze een geweldig succes.

Jef Geeraerts

‘Ik vind dat een schrijver niet per se de plicht heeft om de haverklap op de barricaden te gaan staan en in betogingen mee op te stappen. Als het werkelijk de moeite waard is, dan moet je het doen, ja. Maar je moet vooral aandachtig de dingen observeren die om je heen gebeuren op politiek, economisch, sociaal gebied. De mythologie trachten te achterhalen en vooral de leugen te ontmaskeren, want de wereld om ons heen bestaat grosso modo hoofdzakelijk uit maskers en die moet je afrukken. Om de ogen van de lezers te openen. Om af en toe eens “het hart van de wereld” te proberen te raken. De Grote Hoop van elke schrijver.’ Dit citaat, uit een interview van W.M. Roggeman met Jef Geeraerts, typeert hem zeer goed.

Niemand ontkent dat hij een van onze belangrijkste auteurs is, maar geen auteur ook werd en wordt telkens weer zo fel gekritiseerd als Jef Geeraerts. Zijn boeken, en hij is en blijft zeer produktief, wekken controverses op, zijn uitlatingen en zijn activiteiten komen heel dikwijls als provocerend over. Toen hij op de SP-lijst voor de Europese Parlementsverkiezingen verscheen, op initiatief hoofdzakelijk van partijvoorzitter Van Miert, ontstond er heel wat deining. De oude verwijten van ‘racisme’ doken weer op. Ook zijn inderdaad soms wat uitdagende bon-vivant-allures, zijn grote reizen, de exquisite restaurants, de exclusieve wijnen die hem vertrouwd zouden zijn, worden hem wel eens kwalijk genomen. Wie hij is en wat hij denkt blijkt vooral uit zijn werk.

Sinds *Schrijven of schieten?* verschenen eerst *Tien brieven rondom leven en dood*, nog drie Gangreen-delen, een bundel verhalen, ook reisverhalen, pamfletten, journalistiek werk, drie romans en meest recent enkele thrillers. In al deze boeken, geschreven in de typische tempovolle Geeraerts-stijl, neemt hij krachtig afstand van wat hij ook in het volgend gesprek het establishment noemt, de machthebbers die teren op uitbuiting en bedrog, mensen die niet van het leven kunnen genieten maar benepen en angstig en vooral misdadig trachten hun duffe wereld af te schermen voor alles wat nieuw is, verruimend, verdiepend.

We beginnen met de in dit boek klassieke vraag: wat was je reactie bij het herlezen van het interview?

Ik heb nog steeds ongeveer dezelfde meningen als toen, mijn overtuigingen zijn nauwelijks veranderd. Ik ben er nog steeds van overtuigd dat de enige manier om op sociaal en economisch gebied iets wezenlijk te veranderen, geweld is. Het establishment maakt immers steevast, als dat blijkbaar nodig is, ook zonder problemen van ongeproportioneerd geweld gebruik om zich te handhaven. Ik zal niet beweren dat schrijven een vrijblijvende bezigheid is, maar het is wel tamelijk ongevaarlijk. Dat was toen zo, dat is nog altijd zo. Het establishment hoeft met wat geschreven wordt geen rekening te houden, het kan het geschreven woord rustig tolereren en kanaliseren. Het enige alternatief voor de kunstenaar is dus: schieten. Het establishment heeft namelijk angst voor bruut geweld. Maar in 1984 doet er zich iets merkwaardigs voor: het hoeft er steeds minder angst voor te hebben. Omdat bruut geweld steeds minder te verwachten valt. Het bourgeois-establishment zit in 1984 steviger dan ooit in het zadel. Ik ben ervan overtuigd dat het uit de gebeurtenissen van de jaren zestig zijn conclusies heeft getrokken. Er werd professioneel over nagedacht. Het is niet zonder betekenis dat de CVP [Christelijke Volkspartij] sindsdien over alles en nog wat studiebureaus heeft opgericht, waaronder in 1981 dat voor de media. Het bourgeois-establishment is er na ongeveer twintig jaar in geslaagd de mens te veranderen. Ik bedoel natuurlijk niet dat er een ander ras werd gecreëerd, maar wel dat men er in geslaagd is de geest van toen klein te krijgen. Als ik het me goed herinner heb ik in dat vorig interview beweerd dat men trachtte de arbeiders tot een kudde om te vormen, een kudde die zou gaan leven volgens de normen van de kleine bourgeois. Juist daar is men nu grotendeels in geslaagd.

En de bourgeois is braaf. Maar ook de crisis maakte de mensen lijdzaam.

Met de inzet van steeds meer en steeds geperfectioneerder elektronica heeft men steeds minder werkkraft nodig. Voor het eerst in de geschiedenis wordt men nu geconfronteerd met een heel speciale vorm van werkloosheid. Mensen die uitstekend zouden kunnen werken, zeer bekwaam zijn, en graag zouden willen werken, kunnen dat niet meer. De vraag is met name uiterst schaars geworden. Gevolg: de arbeiders zijn tot ongeveer alles bereid om in onze elektronische economie opgenomen te worden. Ze willen daarin functioneren en leven. En dat is normaal. Dat weet het burgerlijk establishment natuurlijk ook. Het is er dus bijzonder goed in geslaagd zich, dank zij deze situatie, stevig te restaureren. De situatie was daarvoor ook bijzonder gunstig na de oliecrisis van 1973. Ik geloof niet dat de machthebbers die crisis geschapen hebben, maar ze hebben er hun tactiek wel handig bij aangepast, ze

maken er nuttig gebruik van. We moeten als we over vroeger en nu praten altijd proberen na te gaan hoe de mensen die in 1984 zo oud zijn als wij in 1968 waren, anno 1984 tegenover het establishment staan. Een goed vergelijkingspunt zijn de anti-rakettenbetogingen. Dat was toch mooi, nietwaar, dat geweldige succes, honderdduizenden die daar opstapten. Inderdaad. Het bewijst dat heel wat mensen nog een bewustzijn hebben, dat ze nog steeds kritisch kunnen denken. De vraag is: welk risico liepen al die betogers? Geen enkel. Er was zelfs geen Rijkswacht te bespeuren terwijl de betoging aan de gang was. Goed. Binnenkort begint men de eerste raketten te Florennes te installeren. Stel nu eens dat men daar een betoging gaat organiseren. Dan zou er inderdaad iets moeten geriskeerd worden. Je kunt er van op aan dat de Rijkswacht daar wel zou optreden, met de middelen die we kennen. Hoeveel zouden er naar Florennes gaan en daar risico's lopen? En dat is, geloof ik, het grote verschil met de geest van 1968. Toen was men bereid om risico's te nemen. En ik begrijp echt wel hoe dat verschil te verklaren is. Nu heerst er angst voor de toekomst. Ik spreek niet eens meer van welzijn of welvaart. Men heeft gewoonweg angst voor het dagelijks brood. En dat weet het establishment ook zeer duidelijk en dat exploiteert het. Er heerst grote onzekerheid, er is begrijpelijkerwijs dus grote terughoudendheid om syndicaal nog enige actie te voeren.

In de welvaartsmaatschappij was het risico toch niet zo bijzonder groot.

Er waren mensen die het risico werkelijk namen. De leden van de 'Rote Armee Fraktion', of van de Italiaanse rode brigades bijvoorbeeld, van al die groepen die men terreurorganisaties noemde. Het waren mensen die beseften dat er alleen met geweld iets kon worden veranderd. Tegen die mensen is men, en dat wijst op de angst van het establishment voor wat onderkend wordt als het grote dreigende gevaar, uitermate streng en georganiseerd opgetreden. Er werden internationaal anti-terreurbrigades gevormd, zogenaamde elite-korpsen werden opgeleid, het ganse politiekorps werd uitgebreid. Wat is het gevolg: de wil om daden te stellen die deze groepen bezielde en waar het establishment zo bang voor was, bestaat nu nog amper in Europa. Men riskeert stomweg de dood niet meer, of de gevangenis, evenmin de kans zijn broodwinning te verliezen of zelfs maar in de marginaliteit terecht te komen. Met andere woorden: de mens is gekanaliseerd. Hij wil maar een ding: braaf werken en functioneren binnen het establishment. De werkgelegenheid wordt niet meer als een natuurrecht gehanteerd maar als een chantagemiddel. De luxe van de actieve revolutie die we eens hadden mogen we niet meer hebben, men heeft er

van bovenaf het gevaar van ingezien. Als je je brood nog wilt verdienen moet je je bek houden. Het eigenlijke ideaal van het patronaat is: hoe kunnen we terugkeren naar het liberalisme van de vorige eeuw, toen enkelen hand in hand met de rechtse regimes enorme winsten maakten over de ruggen van de arbeiders, die al tevreden moesten zijn omdat ze werk hadden? Onze zogezegd centrum-rechtse regering werkt er op dit moment hard aan om dit ideaal geleidelijk te realiseren. We keren langzaam terug naar een polarisatie rijk - arm.

Iedereen heeft begrip voor de moeilijke positie van de 'werknemer' in deze situatie. Maar de schrijver, die gewoonlijk toch niet zo'n bedreigde positie inneemt, zou wél in het verzet kunnen blijven, maar doet dat evenmin.

Dat vind ik inderdaad ook zeer ontgoochelend. Maar het is, denk ik, gewoon een ouderdomsverschijnsel: sclerose. Revolutie is traditioneel het werk van jonge mensen. Niemand van de jonge generatie van '68 heeft nog de ambitie iets in die richting te presteren. Overigens zou ik toch niet durven beweren dat de schrijvers geen kritiek meer uitoefenen. Die is er nog steeds, en soms zeer duidelijk, vooral wellicht in artikelen of in lezingen die worden gegeven. Ik geef vrij veel lezingen, en ik spreek dan zelden over literatuur. Ik vind literatuur eigenlijk niet zo belangrijk. De maatschappelijke situatie waarin we leven is veel belangrijker. Ik zal nooit ophouden mij kritisch op te stellen. Nooit. Ook als schrijver, ook in mijn boeken, blijf ik dat doen. Ik kan niet anders. Maar wat gebeurt er? Het publiek reageert nauwelijks op wat de schrijvers aan ideeën uitdragen, en dus houden de regeerders er ook geen rekening mee. Waarom zouden ze? De literatuur heeft niet voldoende impact om iets wezenlijk te veranderen, ze heeft dat trouwens bij mijn weten nooit gehad. De enige conclusie is: dus moet er geschoten worden. Daar blijf ik van overtuigd. Wees zeker dat als er ooit een situatie ontstaat waarin het nodig zal zijn om met echte springladingen te werken in plaats van met woorden de oude Geeraerts mee zal doen. Ik zal niet laf op mijn stoel blijven zitten.

De literatuur heeft geen impact meer, zeg je, maar dat weet je natuurlijk nooit. De invloed van de literatuur kun je moeilijk in kaart brengen.

Inderdaad, ze kan de latente revolutie in de hand werken, ze kan iets smeulend houden, een Marcusiaanse geest van revolte, van kritische houding stimuleren. Maar er bestaat in 1984 geen situatie waarin dat potentieel explosief wordt. Het establishment heeft zeer handig een soort repressieve tolerantie geschapen en de werkende bevolking aan zich gebonden. Als bevende honden bedelt

men letterlijk om werk. De nieuwe generatie verkoopt zich met huid en haar aan het establishment. Ze wil mooie kleren, ze wil een auto, elektronische apparatuur en geld, ze wil functioneren zonder zich vragen te stellen: de platte genoegens van de soft-living. Het neoliberale systeem beleeft een gouden tijd. Daar wordt gejuicht, en met reden. Wat ik zei klinkt allemaal zeer pessimistisch, en toch is er een straaltje hoop. De uitslag van de verkiezingen voor het Europese Parlement betekent toch wel iets. De winst van de socialistische partijen zou een signaal van hoop kunnen zijn. In elk geval is hier bij ons de CVP de angst om het hart geslagen. Martens heeft onmiddellijk aangekondigd dat hij de leiding zal nemen van de campagne voor de parlementsverkiezingen van dit jaar. Voor die er zijn wil men nog een tweede televisienet creëren om via de media nog intenser aan desinformatie en misleiding te kunnen doen. Men heeft net voor de verkiezingen de paus uitgenodigd om bepaalde categorieën van de bevolking emotioneel klaar te stomen voor de Goede Boodschap van de CVP. Ze hebben angst en dat is een goed teken. Je merkt het: ik blijf hopen. Eens zal het veranderen. Ik hoop op de Mens. De mens maakt altijd net op tijd het onderscheid tussen waarheid en leugen.

De media zijn belangrijk, en die zijn niet bepaald in handen van de linksen en progressieven.

Hoe het met onze BRT gesteld is weet iedereen. Van onze geschreven pers is ruim vijftientig procent regeringsgezind.

Maar niettegenstaande dat relatief ontbreken van een socialistische pers, doet het socialisme het toch niet echt slecht in ons land, dacht ik. Is dat geen vreemd verschijnsel? Mensen die dagelijks zeer rechtse en christelijk geïnspireerde kranten lezen stemmen toch socialistisch.

Ik begrijp een dergelijke houding niet. Als ze zich socialist noemen, waarom kopen ze dan geen socialistische krant, waarom steunen ze dan de rechtse persconcentratie? Men moet niet alleen op verkiezingsdagen socialist zijn, men moet het ook zijn tijdens de honderden dagen die daar tussen liggen. En ik onderschat de macht van de pers niet. Integendeel. Het is haast een fysiologische wet dat als je dagelijks aan iets wordt blootgesteld je er de invloed van ondergaat. De rechtse kranten spelen het spel professioneel, niet al te brutaal, maar één zaak verliezen ze nooit uit het oog: ze desinformereren. Dag na dag lees je bijvoorbeeld over het Westen dat moet verdedigd worden tegen de vijand uit het Oosten: onze teergeliefde veiligheid. Men steunt daardoor het huidige regime in zijn rechtse pro-Amerikaanse politiek. Men vertelt nonsens over

het Internationale Muntfonds, over onze betalingsbalans die aan de beterende hand is, over het herstel van onze economie, over het Mboetoe-regime. Men weet dat het leugens zijn, maar door de dagelijkse herhaling gaat men ze toch geloven. Het is gewoon de Goebbelsmethode die opnieuw wordt toegepast. En op de televisie wordt dat allemaal nog eens overgedaan, visueel en auditief. Hoe zou dat zonder gevolg kunnen blijven? De enige hoop is het kritische doorzicht van de bevolking.

Bij de Europese verkiezingen stond je op de SP [Socialistische Partij]-lijst. Niet overal in de SP werd dat op gejuich onthaald.

Dat soort kritiek aanvaard ik als een natuurverschijnsel. Ik onderga het. Of als een verkeersboete. Ik betaal ze. Maar het bleek toch wel duidelijk dat vrijwel niemand die me kritiseerde me persoonlijk kende of ooit iets van me gelezen had. En schade heeft de partij er niet van ondervonden. Ik heb toch 4200 stemmen voor ze behaald, zonder zelfs een lidkaart van de SP te hebben. Ik zat op het ogenblik van de verkiezingen in Sardinië aan mijn nieuwe boek te werken.

Opnieuw een thriller?

Ja. Of beter: een misdadroman. Een tekst met spanningselementen: 'De Trap'.

Vind je het onderscheid dat men nog steeds maakt tussen de roman, waarmee men literatuur wil zeggen, en de thriller, waarmee men wil zeggen dat het geen literatuur is, zinnig?

Helemaal niet. Een thriller schrijven is net zo moeilijk als een roman schrijven. Hoe maak je trouwens het onderscheid? Behoort *De dode zielen* van Gogol tot de literatuur? *Tom Jones* van Fielding? Natuurlijk. Voor mij zijn dat nochtans thrillers, waarmee ik in feite avonturenverhalen bedoel, rechtlijnig gestructureerde boeken vol spanning en gevaarlijke situaties. Waarom zou dat geen literatuur kunnen zijn? Waarom moet literatuur steeds ernstig zijn, een inspanning vragen, moeilijk te begrijpen zijn? In Vlaanderen komt daar dan nog bij dat men altijd dubbel wantrouwig staat als een bekend schrijver iets in dat genre gaat doen. Iets in de aard van: Geeraerts zou beter bij zijn romans blijven.

Op het einde van het interview van toen zeg je dat je over de problematiek waar we het toen over hadden ooit eens een groot essay zou publiceren, waarvan trouwens reeds gedeelten klaar waren. We zijn nu vijftien jaar later, en er is nog steeds geen essay verschenen.

En het zal niet verschijnen omdat ik ondertussen heb ingezien dat ik geen essayschrijver ben. Trouwens, al wat ik wil aantonen vind je in mijn sindsdien gepubliceerde boeken, en dat zijn er toch heel wat. Ook in mijn 1990-thrillers vind je het terug, want ook daarin is toch een duidelijke maatschappijkritiek verwerkt. Ik waarschuw daarin toch bijvoorbeeld tegen de Rijkswachtdatabanken die ons, als we niet gauw ingrijpen, steeds meer zullen gaan controleren. Zelfs in mijn reisverhalen heb ik maatschappijkritiek verwerkt. Het steekt onderhuids in alles wat ik schrijf. Ik ben er trouwens ook onafgebroken mee bezig. Mijn aandacht voor alles wat gebeurt verslapt nooit. Het houdt mijn geestelijke veerkracht wakker.

Bij je kritiek op het establishment vergeet je ook nooit de Kerk. In Schrijven of schieten? zei je al dat het progressieve kleedje dat Rome na het Concilie had aangetrokken louter raddraaierij was.

Is dat ook niet zo? Wat is er sindsdien gebeurd? Men heeft, zoals door mij verwacht, de klok radicaal teruggedraaid. Progressieve bisschoppen en theologen werden op de vingers getikt en ontmoedigd. *Humanae Vitae* verscheen en luidde een conservatieve periode in op het gebied van de geboortenbeperking: seks dient tot voortplanting. Johannes Paulus I, de paus die een eind wilde maken aan de bankmafia en aan de financiële schandalen die het Vaticaan beheersten, verdween vrijwel onmiddellijk onder enigszins merkwaardige omstandigheden en zonder lijkschouwing van het toneel, zoals recentelijk bekend werd. En er kwam opnieuw iemand die vrijwel uitsluitend weet te praten over de urinewegen en hun omstreken, waarschijnlijk iemand met seksuele problemen die, niettegenstaande dat er in alle Kerken stemmen opgaan om de situatie te liberaliseren, een zeer rigide conservatieve politiek voert. Het concilie was op zichzelf schitterend, maar het was in feite een kleine zijsprong in de geschiedenis van de Kerk. De Kerk is wezenlijk niet veranderd, haar muren zijn nog steeds even dik, ze is nog steeds een kapitalistisch tentakel, en een bolwerk van dogmatisme, hypocrisie en intolerantie. De machtspolitiek die men op de Vaticaanse heuvel voert is harder dan ooit. En vergeet niet, wij denken daar zo over, maar niet de eenvoudige boer uit Spanje, niet zoveel andere sukkelaars die niet beter weten. Van dergelijke mensen moet de Kerk het hebben. In Amerika worden nog altijd miljoenen dollars vergaard, in Duitsland wordt de kerk-belasting gestort. Gelovigen komen in massa naar Rome om er zich als knielende slaven door de Poolse paus met een groot plundergebaar te laten zegenen... Laat mij nu eens een vraag stellen. Was ik vroeger linkser dan nu?

Ik denk het niet.

Dankjewel.

Leo Geerts

In *Geen daden maar woorden* werd Leo Geerts zo geïntroduceerd [de tekst kwam van hem zelf]: ‘Het grote feit in mijn leven is het kleine, onooglijke, Brusselse weekblad *De Nieuwe*. Nee, niet de universiteit, niet de liefde, niet de literatuur, niet mijn andere publikaties. Het intellect dat achter *De Nieuwe* schuilgaat dwingt mij nu al vier jaar elk woord dat ik neerschrijf te overwegen, elk woord te zien als een relationeel teken dat zowel naar literaire theorieën als naar publicitaire studies, ideologische en politieke realiteiten en menselijke waarden verwijst.’

Het is best mogelijk dat op het ogenblik dat dit boek verschijnt *De Nieuwe* dat, na een lange en pijnlijke doodsstrijd, niet meer doet.

De tijden veranderen. En het verdwijnen van *De Nieuwe* is een ramp, en als het niet verdwenen is blijft het nog rampzalig, want dan zal het toch een groot of groter gedeelte van zijn onafhankelijkheid hebben ingeboet.

Toen had Leo Geerts verder nog alleen te vermelden dat hij een actief medewerker was aan diverse publikaties, die varieerden van het *Vlaams Marxistisch Tijdschrift* tot *Streven*, een blad dat uitgegeven wordt dank zij de ‘jezuïeten’.

Hij was toen reeds, en is dat nu nog meer, een gezaghebbend, integer en intelligent recensent en criticus.

Ondertussen is hij echter ook een ‘creatief auteur’ geworden. Hij publiceerde twee romans. De eerste, *Loeders*, verscheen op een alternatieve wijze (op de achterzijde van gebruikt computerpapier) bij wijze van protest tegen de papierverspilling en werd nauwelijks opgemerkt. De tweede, *Pagadders*, verscheen in 1982 bij ‘De Bezige Bij’ en werd in Vlaanderen en Nederland druk en over het algemeen zeer gunstig besproken.

Bovendien schreef hij een aantal, ook gecreëerde, toneelspelen. *Vrij België* (1980) en *De Bloedkermis* (1982) gingen evenmin onopgemerkt voorbij.

Hij maakte en exposeerde ook collages.

Wat denkt hij nu over het interview van toen?

Ik heb het de vorige keer nogal abstract gehouden, dacht ik, en te weinig gesproken over de specifieke rol van de media in wat we toen ‘macht en onmacht van het woord’ noemden. Op dat gebied

ben ik wel duidelijk van mening veranderd. Men kan het woord niet loskoppelen van het medium waarin het gebruikt wordt. Als je rekening houdt met deze nuancering sta ik nu nog wel achter mijn meningen van toen, en eerlijk gezegd verwondert me dat een beetje.

Je had het in ons gesprek van toen toch ook al voortdurend over de operationaliteit van het woord.

Ik heb toen bijvoorbeeld gezegd dat het woord van Marcuse eerst en vooral noodzakelijk was om de studenten te motiveren, maar dat de studenten Marcuse in het TV-nieuws hebben gebracht en hem daardoor belangrijk hebben helpen maken. Men kan alleen doordringen tot grote groepen van de bevolking via een massamedium als de televisie. Dat is nu eenmaal de realiteit. Sinds het einde van de jaren zestig ben ik echter niet alleen veranderd, ook de situatie waarin we leven veranderde, en de impact van de televisie. Insiders noemen praatprogramma's 'talking heads'. In praatshows zie je voortdurend hoofdjes die dingen zeggen, en daardoor lijkt het een vertoning van sprekende poppen en krijg je een groot relativiseringseffect. Die hoofden praten en praten en het resultaat is ten slotte desinformatie. Iedereen praat op de televisie, de dokter, de psychiater, de sportman, de Dallas-acteur, men praat over het oude Egypte en over de Ronde van Frankrijk. Dan kan het ook niet anders of de kijker gaat zich afvragen wat al die sprekende koppen vertegenwoordigen, welke overtuiging er achter zit. Men verdrinkt in al die ongerichte informatie. Ook Marcuse is er in verdronken. Het is typisch dat een gekende popgroep zich 'The talking heads' noemt - we leven in een videoclip-cultuur.

Ik geloof dat iedereen het er over eens kan zijn dat er nu overal een duidelijker sfeer van onverschilligheid, of misschien is het eerder machteloosheid, heerst dan vroeger het geval was. Zou die sfeer door het verschijnsel wat je net beschreef in de hand gewerkt zijn?

Ja, het is een van de oorzaken. Vroeger trachtte men wat men via de televisie vernam ernstig te nemen, maar nu ziet men nog nauwelijks enig verschil tussen de sprekende kop van een schrijver en die van een discjockey. De vlotte mediaboy met het lege hoofd en het modieuze toontje is belangrijker geworden dan de levende mens die iets te zeggen heeft. Het imago verdringt de mens. Er zijn mensen die iets te zeggen hebben en mensen die alleen het medium wensen te gebruiken - en tussen beiden is er geen onderscheid meer. Ik heb onlangs een reis gemaakt in de Verenigde Staten van Amerika. Daar wordt het nieuws na bijna elk item onderbroken door een reclameboodschap, zoals je weet. Het effect is

dat het verschrikkelijkste nieuwsbericht en het aanprijzen van tandpasta voor de kijker gelijkgeschakeld worden.

De toenemende onverschilligheid die men vaststelt bij de massa, om dat woord nog maar eens te gebruiken, stelt men echter ook vast in de literatuur. Engagement behoort eigenlijk tot het verleden.

Het verschijnsel waar ik het over had bevordert de onverschilligheid, maar is er natuurlijk niet de enige oorzaak van. Belangrijk is ook dat we van een periode zonder angst voor economisch tekort zijn terechtgekomen in een periode van grote onzekerheid. En dat lijkt mij de grondoorzaak. Vroeger heerste er vertrouwen, er kon economisch niets mis gaan, voor elk probleem zou binnen de kortste keren een oplossing worden gevonden. Door de crisis van vandaag is echter een klimaatwijziging ontstaan. Die onzekerheid sleept al zeer lang aan. Ik ben overigens van mening dat de crisis van vandaag totaal artificieel is. Men wil wat vroeger begon te leven en te groeien terugschroeven, de mensen duidelijk maken tot waar men kan gaan. Maar goed, artificieel of niet, de weerslag is merkbaar. Wat nu specifiek de schrijvers betreft moet je er bovendien rekening mee houden dat de schrijver zich ook moet waarmaken in de media. Daar profiteert hij van, maar de media belemmeren hem ook. Ik vind Maarten 't Hart een duidelijk voorbeeld van deze situatie. Hij is een schrijver geweest, nu is hij een media-jongen. Hij doet dat schitterend, maar ten koste van zijn oorspronkelijke kwaliteit als auteur. Een nog beter voorbeeld is misschien John Irving. *The world according to Garp* balanceert op het scherp, is voor de helft literatuur, voor de andere helft te glad en te amusant om te overtuigen. Copywriting ontkracht de literatuur. Jef Geeraerts is een ander voorbeeld. Hij is duidelijk nog steeds een auteur, zijn thrillers hebben iets dat de confectiethriller niet heeft, maar ze zijn en blijven maakwerk. Het belang van de media plaatst de auteur voor een moeilijk dilemma. Wat moet hij doen? Zich eruit terugtrekken of er gebruik van maken? Een auteur blijven of een talking head worden? Om zich vandaag te handhaven moet hij beide zijn. Ik weet dus niet wat hij moet doen.

In elk geval, als televisie aan impact heeft ingeboet moet er opnieuw meer ruimte vrijkomen voor de literatuur.

Ik weet niet of de literatuur daar in de eerste plaats van zal profiteren, al meen ik toch wel af en toe iets vast te stellen dat hoopvol is. Ik heb de indruk dat mensen opnieuw meer belangstelling beginnen te krijgen voor fundamentele dingen. Het lijkt er inderdaad wel eens op dat men door de overvoeding, de desinformatie van de televisie, de neiging heeft terug te keren tot de primaire

literaire ervaring. Ik ken nogal wat mensen die opnieuw zijn gaan lezen. Ook bij die mensen speelt dat ‘talking heads’-verschijnsel, ze maken geen onderscheid meer tussen de ernstige man en de discjockey. Ze nemen een boek van Flaubert en het interesseert ze niet of Flaubert nu al of niet een beroemd of een moeilijk schrijver is, Flaubert is voor hen een ‘talking head’ waar ze dus open tegenover staan. Ik heb soms de indruk dat mensen nu serieuzer met elkaar praten dan vroeger, en onafhankelijker denken. Ze reageren, ze laten zich niet meer beheersen door de machten en de bestaande sociale relaties. Een kennis van me heeft zijn job laten staan, heeft een wereldreis gemaakt en is een restaurantje begonnen. Ik las een verhaal in *Der Spiegel* over een kankerpatiënt die elke behandeling weigerde, die liever nog slechts enkele maanden echt leefde dan jaren kunstmatig in leven gehouden te worden. Er groeit misschien verzet tegen de bestaande organisaties, maar wel met het gevolg dat de mensen terugvallen op zichzelf. De problemen worden geïndividualiseerd. Deze individualisering is wellicht gunstig voor de roman. Maar niet voor andere genres. Ik denk hier dan in de eerste plaats aan het theater. Theater is voor mij het meest centrale literaire medium. Poëzie kun je schrijven voor je lief, een roman eigenlijk ook, maar met theater spreek je tot een gemeenschap. Je kunt niet naar toneel kijken zoals je naar televisie kijkt, daarom vind ik het eigenlijk verwonderlijk dat er nog theater is. Het theater lijdt ook aan het talking-heads-syndroom, de zaal zit eigenlijk vol TV-kijkers, er is geen gemeenschap. Dat bewust of onbewust verlangen naar een gemeenschap bepaalt volgens mij eveneens het succes van gebeurtenissen als vroeger Woodstock, nu rock-festivals als Torhout/Werchter. Je hebt de indruk dat daar op die wei inderdaad een gemeenschap zit, duizenden mensen die het met elkaar eens zijn, dezelfde gevoelens beleven. In essentie is dat theater wat daar op zo'n weide gebeurt. Alleen is de gemeenschap tijdens zo'n pop- of rockgebeuren natuurlijk maar een pseudo-gemeenschap, na afloop van het concert gaat men weer uit elkaar. Het fungeert als een ersatz-belevenis voor alles wat men in het dagelijks leven mist aan menselijk contact. Ik vind het ook niet zo hoopvol dat dergelijke happenings steeds meer op het beleven van een vrijblijvende roes afgestemd zijn.

Als je nu terugkijkt op wat er gebeurde aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig, heb je dan de indruk dat het toen allemaal mislukt is, of werd er iets bereikt wat tot op vandaag doorwerkt?

Als ik terugkijk dan denk ik in de eerste plaats aan het uitschakelen van president Allende in Chili. Dat was voor mij het diepte-

punt van alle jaren na '68, het vernietigen van een redelijke en gematigde poging om een einde te maken aan de ellende van het volk in Chili. De democratische hervormingen die deze burger-president wilde invoeren werden door Amerika kapotgemaakt. Misschien was, echt historisch bekeken, wat in Cambodja gebeurde nog veel erger, maar emotioneel sloot het einde van Allende voor mij een hoofdstuk af. Maar daarnaast zie ik ook veel positieve dingen. Ik denk bijvoorbeeld aan 'Solidarnosc' in Polen. Men wil daar het basissocialisme in praktijk brengen, een doorgedreven democratisering onder één partij, want de socialistische principes zelf worden niet aangevochten. Zij willen in praktijk brengen wat R. Bahro in *Het alternatief* beschreef. Een ander positief verschijnsel is wat men de bevrijdingstheologie noemt. In beide gevallen werkt men vanuit een ernstige theoretische fundering, verzet men zich tegen de gevestigde onderdrukkende machten, tracht men de idee van de elementaire democratische inspraak vorm te geven. Die ideeën groeien, hoeveel Romero's men ook nog zal vermoorden om ze te bevechten.

Je haalt een voorbeeld aan uit een land van het Oostblok, een uit de Derde Wereld, maar hoe zit het met Europa? In ons vorig gesprek zei je al dat de bevrijding van de Derde Wereld moest komen. Speelt Europa dan geen rol meer, zijn wij helemaal afhankelijk geworden van wat elders zal gebeuren?

Europa heeft nog een belangrijke taak. En het is de grote verdienste van de Europese Vredesbeweging dat haar acties ook protesten zijn tegen het opgeven van de Europese autonomie. Essentieel is niet het technisch debat over de kwaliteit en de hoeveelheid van de wapens die hier worden opgesteld, maar het feit dat Amerika Europa misbruikt als lanceerbasis en lokvogel. Wij laten de belangrijkste beslissing over aan Amerika, en het massaal protest tegen het plaatsen van kernkoppen is mede daardoor geïnspireerd. Ook dat is een hoopvol teken, dat protest tegen het traditionele politieke denken in Europa. Want onze politici hebben zeker op dit terrein enorm gefaald. Ik ben het volkomen eens met de Tsjechische auteur Milan Kundera die heeft gezegd dat er slecht één land een bewuste Europese diplomatie voert, Frankrijk. De aanval van Jack Lang, Frans minister van Cultuur, op de Amerikaanse culturele hegemonie was een oproep tot meer Europese creativiteit.

In het interview van toen sprak je ook zeer expliciet over het belang van het 'scheppen van een natuurlijke omgeving van lucht, groen, water en licht'. Jij was een van de weinigen, om niet te zeggen de enige, die daar toen zoveel belang aan hechtte.

De bevrediging van de echte behoeften van de mens heeft bij mij altijd centraal gestaan. De echte behoeften, die zijn simpel, dat is inderdaad lucht, water, voedsel, een leefbare omgeving. Als je op deze basisbehoeften doordenkt kom je automatisch uit bij de ecologische problematiek... In de plaats van naar deze behoeften gaat alle aandacht echter naar zaken als computers en raketten, ten koste van het essentiële. Het is een oud probleem, dat in mijn geval evenwel niets te maken heeft met acute milieuproblematiek. Ik heb trouwens mijn bezwaren tegen de aanpak van de milieumensen. Zij verabsoluteren de ecologie en houden te weinig rekening met de economische realiteit, velen vertrekken niet uit een maatschappelijke analyse. Als ze dat niet doen worden ze uiteindelijk meegesleept door het systeem, als ze alleen maar correcties willen aanbrengen betekent het dat ze het systeem eigenlijk in wezen geaccepteerd hebben. Ze moeten totaal andere doelstellingen uitwerken, net zoals het socialisme zou moeten doen, want het systeem is nu bezig zichzelf te vernietigen. Ik lijk wel in slogans te spreken.

Daar mag je geen bezwaar tegen hebben, want je hebt indertijd van dr. Spock gezegd dat hij een man was die de moed had om slogans te roepen.

In bepaalde omstandigheden zijn slogans acceptabel, maar over het algemeen sta ik er toch nogal huiverig tegenover. Je zegt die dingen wel eens. Net zoals mijn uitlating dat men met gelijke wapens moet strijden: Stalin hanteerde Hitlers wapens om hem te vernietigen. Dat was natuurlijk simplistisch! Maar ja, in de destalinisering was dat misschien terecht.

In een artikel heb je je recentelijk nogal afgezet tegen het New Journalism, en ik begrijp je bezwaren tegen dit verschijnsel niet zo best. Men wil tenslotte toch alleen, vanuit de optiek dat objectiviteit niet bestaat, de lezer met literaire middelen tot meer interesse voor het gebeuren dwingen, hem geen kans geven het nieuws onverschillig te consumeren.

Ik heb mijn reserves omdat New Journalism in de eerste plaats de oplagen van de kranten wil doen stijgen door lekkere verhalen te brengen. Door de James Bond-achtige manier van aanpakken compromitteren zij de functie van de echte journalist die moeizaam zijn informatie en documentatie bij elkaar moet zoeken. Door hun aanpak, tussen fictie en werkelijkheid in, verliest de lezer totaal de controle op wat waar en wat niet waar is. Het New Journalism werkt veel oppervlakkiger en tast een basisprincipe van goede journalistiek aan: feiten en meningen moeten gescheiden blijven. Dat maakt bijvoorbeeld de NRC tot een interessante krant:

ze geeft me de feiten. Het commentaar pik ik niet, maar de feiten lees ik wel. New Journalism wil de mensen meeslepen op de wijze waarop ook *Dallas* de mensen meesleept. De mensen zijn kwaad op JR omwille van zijn karakter, niet omwille van de onrechtvaardige sociale omstandigheden waarvan hij een exponent is. New Journalism schrijft volgens de heersende clichés, werkt met identificatie in plaats van met maatschappelijke analyse. Het element inzicht wordt al te makkelijk opgeofferd en ondergeschikt gemaakt aan het element amusement.

Rob van Gennep

Dit stond in het vorige boek, bij wijze van inleiding tot het gesprek:

‘Geboren 1937. Na middelbare school en dienstplicht studeerde hij enkele jaren politieke en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam en werkte daarna in de uitgeverij als vertegenwoordiger. In 1963 begon hij met Johan Polak de uitgeverij Polak & Van Gennep. Sinds begin 1969 is hij samen met Jaap Jansen directeur van Uitgeverij en Boekhandel Van Gennep aan de Nes in Amsterdam.’

Een uitgeverij die een duidelijk imago heeft. Van Gennep heeft een indrukwekkend fonds opgebouwd van linkse boeken over politieke, sociale en maatschappijkritische onderwerpen, gaande van de ecologie en het feminisme tot de problematiek van de Derde Wereld en louter theoretische werken.

Het gaat hem niet goed, hoort men voortdurend zeggen. Prachtig werk wat hij doet, voegt men eraan toe. Zelfs andersdenkenden [een woord dat gedateerd klinkt en het toch helemaal niet is] hebben waardering voor de kwaliteit van wat hij brengt, maar de evolutie van de markt is nu eenmaal zo dat de belangstelling voor het soort boeken waarin hij gespecialiseerd is wegebt. Hij heeft dus met ernstige moeilijkheden te kampen. Zegt men. Of hoopt men. Zijn experiment met collectief beheer leverde ook nogal wat problemen op.

Toch brengt hij regelmatig boeken op de markt die het voortreffelijk doen. In zijn boekwinkels staat altijd volk. Het lijkt allemaal wat overtrokken.* Van Gennep is pas terug van een week Engeland en enkele dagen Scandinavië. Hij moet nog even bellen met een van zijn buitenlandse auteurs en begint dan zonder een vraag af te wachten onmiddellijk te praten over zijn projecten, over wat op stapel staat, over boeken waarin hij gelooft.

Een uitgever in hart en nieren.

En een drukbezet man. Heeft hij tijd gevonden om het interview van toen te herlezen, en wat vindt hij er nu van?

Wat was ik toen een groot denker, dacht ik. En ik had overal meningen over.

* Bij het ter zetting gaan van deze tekst werd bekend dat de boekhandel aan de Nes per 1 maart 1985 is opgeheven.

Nu niet meer?

Ik sta daar nu allemaal iets meer ironisch tegenover. En ook iets minder optimistisch. Maar die houding wordt nu natuurlijk vooral bepaald door het feit dat ik door de situatie in mijn vak verplicht ben om zowat al mijn aandacht en energie te concentreren op het voeren van een verantwoord beleid, dat resulteert in goede en interessante boeken, die ook nog verkopen. Ik ben in hoge mate teruggeworpen op onze eigen economische situatie en op het overleven van dit bedrijfje. Je moet daarbij een heleboel tegenslagen verwerken, en dat maakt dat je minder bevlogen gaat redeneren. Ik hoef niet meer zo nodig te praten over de grote politiek. Alles wat bijvoorbeeld gebeurt binnen mijn eigen vak, de uitgeverij, en wat daarmee samenhangt, zoals de problematiek van de vaste boekenprijs, eist mijn aandacht op.

Dat kan ik me voorstellen. Je hebt een uitgeverij met een zeer eigen gezicht, en voortdurend hoor je dat iedereen bijzonder veel waardering heeft voor wat je doet, maar dat je het momenteel ook heel moeilijk hebt om je te handhaven. Bestaat er nog een ruim publiek voor het soort politieke werken waarin jouw uitgeverij gespecialiseerd is?

Ik zal niet ontkennen dat we het moeilijk hebben. Het publiek dat er was in de jaren zestig en dat ook nog bestond in de beginjaren zeventig is inderdaad aan het verdwijnen. Ik heb overigens niet enkel die uitgeverij om me druk over te maken, er zijn ook nog drie boekhandels, het is een heel bedrijf geworden. Maar goed, de aandacht voor het politiek-theoretische boek is inderdaad slinkend. In de periode die ik net noemde, de jaren tussen 1968 en 1975, was er, door de culturele en maatschappelijke ontwikkelingen en de activiteiten van diverse actiegroepen, een verhoogde politieke belangstelling. Het klimaat was goed. Bovendien mag je niet vergeten dat tijdens de lange periode van de Koude Oorlog, en ook nog in het begin van de jaren zestig, in Nederland zeer weinig politieke boeken waren gepubliceerd. Er was dus wat je een gat in de markt noemt, en wij en een paar andere uitgeverijen profiteerden van de inhaalmanoeuvre. We konden een complete generatie die vrijwel niets op de markt kon vinden, zelfs geen boeken over fundamentele zaken als de geschiedenis van het socialisme of van de arbeidersbeweging, bedienen. Tegelijkertijd ontstond er grote interesse voor de theorieën van de Frankfurter Schule, voor de progressieve pedagogie, voor de ideeën van Marcuse en Reich, de vrouwenemancipatie, de politieke economie, de problemen van de Derde Wereld en noem maar op. Maar die interesse loopt al enkele jaren terug. Het gaat langzaam, maar de ten-

dens is duidelijk. Er bestaat nu veel meer interesse voor en ongerustheid over de eigen situatie dan voor algemene politieke ideeën. En dat betekent eenvoudig dat je je als uitgever tot op zekere hoogte aan die gewijzigde situatie moet aanpassen. Of verdwijnen. Je moet dus boeken zoeken en uitgeven die nog wel aan je imago beantwoorden, je kunt dat imago niet met een klap laten vallen, dat zou ik ook niet willen trouwens, maar je moet toch rekening houden met de nieuwe situatie. Het betekent ook dat je je oplagen kleiner moet maken. Het levert allemaal enorm veel moeilijkheden op, maar het belangrijkste is toch wel dat we gewoon nog steeds een aantal belangrijke boeken kunnen blijven publiceren.

Bijvoorbeeld? Wat vind je zelf interessant?

Zeker het boek van Breyten Breytenbach, *De ware bekentenissen van een witte terrorist*. We hebben de rechten aan zes landen verkocht. Het is een aangrijpend en ontroerend boek over zijn belevenissen als politiek gevangene in Zuid-Afrika van 1975 tot 1982. Een verslag ook van de processen. Verder *Pleidooi voor een duurzame relatie met het milieu* van de grote Nederlandse specialist op het gebied van ecologie, Lucas Reijnders. Een zeer belangrijk boek dat we brengen niettegenstaande we ook duidelijk merken dat de belangstelling voor ecologische problemen aan het teruglopen is. Niet voor de problemen, wel voor publikaties daarover. Verder staan er ook nog werken over het stalinisme in Nederland en over het racisme op het programma. En nog veel meer natuurlijk, wat ik niet allemaal kan opnoemen.

En een toenemend aantal literaire werken.

Ik zei al dat de belangstelling voor het theoretische boek afneemt, die inzinking moeten wij in ons fonds opvangen, en dat trachten we te doen door nu ook meer literatuur te brengen. Dat geldt overigens voor veel meer uitgevers, ook voor uitgeverijen in het buitenland met vergelijkbare fondsen, zoals Pluto Press, Wagenbach, Rotbuch of Feltrinelli. Vooral dan vertaalde boeken, want het is enorm moeilijk om in de Nederlandse literaire markt aan bod te komen. Wie talent heeft zit al wel bij een typisch literair fonds. En tussen die fondsen heerst een vriendelijke maar toch grote concurrentie. We brengen dus bundels met vertaalde verhalen, recentelijk bijvoorbeeld onder meer een prachtige verhalenbundel van de Ierse schrijver Neil Jordan, een nieuw boek van Christa Wolf, met Anna Seghers toch wel de meest interessante schrijfster uit de DDR. Andere voorbeelden: de bundel *Het orgasme van Lorre* en de autobiografie van Igor Cornelissen *Van Zwolle tot Brest-Litowsk*. Zo willen we langzaam ook een literair fonds opbouwen.

Wie talent heeft zit al bij een fonds, zei je, maar zelfs als zo'n fonds door een ramp zou verdwijnen en al de auteurs vrijkomen zie ik maar weinig jonge Nederlandse auteurs op hun plaats zijn in een fonds met een zo duidelijk profiel als het jouwe. Ik vind het ook tekenend dat je blijkbaar geen of geen bruikbare manuscripten ontvangt van jonge schrijvers die wel bij je thuis zouden horen.

We krijgen pakken manuscripten toegezonden, maar inderdaad vrijwel allemaal in het non-fiction genre. Af en toe ook iets van een literair auteur, maar dan vrijwel altijd slecht van kwaliteit. Een dergelijk fonds opbouwen is een werk van lange adem. Het hangt ook af van de fantasie en het doorzettingsvermogen van de mensen van de uitgeverij. En het lijkt er soms wel op dat er voor het geëngageerd literair schrijven vrijwel geen belangstelling meer is. Wat er zich heeft afgespeeld, wat er nu nog bezig is, ik denk aan problemen zoals het feminisme, de milieuvervuiling, de vredesbeweging, werkt duidelijk slechts heel matig door in de literatuur. Het betekent dus dat wij ons fonds vrijwel helemaal zelf moeten bedenken en creëren. Hoe vreemd het op het eerste gezicht ook lijkt, wij brengen tegenwoordig ook thrillers op de markt. Zonder dat we daarover met elkaar contact hebben gehad blijkt dat bijvoorbeeld ook Pluto Press, een Engelse politieke uitgeverij, en ook een gelijkaardig bedrijf in Denemarken hetzelfde doen: thrillers brengen. Maar wij kiezen ze wel zo dat het altijd thrillers zijn op politieke basis, een beetje in de trend van Sjöwall en Wahlöö. De boeken van Hans Koning zijn uitstekend, evenals de thriller van Julian Rathbone *Argand en de Eurokillers*, een verhaal dat zich gedeeltelijk in Vlaanderen afspeelt. Ik had verwacht dat er bij jullie wel enige belangstelling voor deze Engelse politieke thriller zou ontstaan, maar dat bleek een misrekening.

Dat de publikaties van Van Gennep in Vlaanderen wel eens meer verwaarloosd worden zal je niet vreemd zijn. Overigens is er een haast ontroerende wisselwerking tussen dat soort klachten, want vrijwel alle Vlaamse auteurs beklagen zich over het gebrek aan belangstelling in Nederland voor hun werk. Hier in Nederland gaat bij elke boekenaanbieding de aandacht telkens weer overwegend naar één enkele goed gekozen schrijver. Dat lijkt me een recent ingevoerde politiek.

Inderdaad recent, en een Amerikaans verschijnsel, en helemaal niet gunstig. Er gaan een aantal extra-literaire factoren een rol spelen, zoals de wijze waarop een auteur overkomt op televisie. In het succes van *De meisjes van de suikerwerkfabriek* van Tessa de Loo speelt ook het feit mee dat de schrijfster gewoon een

aardige meid is, die bijzonder sympathiek overkomt. De grote uitgeverijen hebben vaak iemand in dienst die de publikatie van het boek dat men extra wil pushen grondig heeft voorbereid. Wie op een of meer talk-shows van de televisie komt kan niet meer kapot, zijn boek wordt direct een seller. Kleinere uitgeverijen zoals wij kunnen het zich natuurlijk nauwelijks veroorloven iemand in dienst te nemen die uitsluitend de contacten met de media moet verzorgen. Bovendien maakt deze politiek de uitgever ook zeer kwetsbaar. Vroeger was het zo dat ongeveer twintig procent van een fonds de overige tachtig procent moest 'trekken'. De winst van die boeken maakte het, anders gezegd, mogelijk een aantal werken te publiceren die interessant waren maar toch verliesgevend, of waarmee men nauwelijks uit de kosten kwam. Door de nieuwe situatie in het boekenvak moet nu vijf procent de overige vijfennegentig procent trekken, en je hoeft geen commercieel genie te zijn om daar het risico van in te zien. De geconcentreerde belangstelling op één boek veroorzaakt ook de al te vlugge dood van een aantal andere boeken, zij worden door de agressieve campagnes gewoon van de toonbanken geveegd op een moment dat ze nog goed konden lopen.

Merk je nu meer dan vroeger allicht ook de concurrentie van televisie of video?

Als informatiemedium is de televisie nog truttiger geworden dan vroeger, dus ik geloof niet dat dat een grote rol heeft gespeeld in het afnemen van de belangstelling voor het boek in het algemeen. Dat in 1983 voor negen procent minder boeken werden verkocht dan in 1982 is een gevolg van de economische crisis. Voor een groot gedeelte van de bevolking blijven boeken luxevoorwerpen. De videomarkt moet nog komen. Ik denk dat de opkomst van de video vooral invloed zal hebben op de markt voor naslagwerken, en voor allerlei hobbyboeken, boeken over babyverzorging, huisplanten en aquariumvissen, voor het Kongsalik-genre ook, de echte amusementslectuur. Ik ben er niet bang voor dat video de literatuur zal beconcurreren.

Al met al toch geen erg rooskleurige situatie. Dat leek aan het eind van de jaren zestig dus anders te evolueren. Is het feit dat het publiek van toen heeft afgehaakt eigenlijk geen bewijs van het failliet van het politieke boek of de geëngageerde literatuur? Men heeft geen nieuw publiek weten te boeien, heeft zelfs het bestaande niet blijvend gemotiveerd.

Ik heb nooit, echt nooit, de illusie gehad dat boeken een maatschappij zouden kunnen veranderen. Ik denk wel dat boeken mensen op ideeën kunnen brengen, kunnen begeleiden. Een boek is

altijd het resultaat van een politiek proces, vrijwel nooit de aanleiding. Ik heb steeds beseft dat Van Genneep een kleine uitgeverij is die zulke processen niet wezenlijk kan beïnvloeden, maar die wel kan proberen te informeren. En dat is geloof ik niet mislukt. Wat in de jaren zestig gebeurde is uiteindelijk niet zonder resultaat gebleven. De vredesbeweging van nu was zonder dat nooit zo sterk geworden. De ecologische beweging is niet los te denken van de acties uit de jaren zestig en begin zeventig. Allerlei kleinere groepen die sindsdien zijn ontstaan, en die bezig zijn met het lot van de gevangenen, de junkies, enzovoort, zijn ondenkbaar zonder de jaren zestig. Hetzelfde geldt voor de groeiende aandacht voor racisme en nieuwe vormen van een nu nog bedekt optredend fascisme. De Nederlandse maatschappij is inderdaad niet zo ingrijpend veranderd door die voornamelijk culturele revolutie als we dachten of hoopten, maar men mag wat toen gebeurde toch ook niet proberen af te doen als een modeverschijnsel.

De publikaties van toen hadden wel eens af te rekenen met censuurmaatregelen. Daar hoort men tegenwoordig heel wat minder van. Is men toleranter geworden, of is er gewoon minder aanleiding om op te treden?

Wie zal het zeggen. Misschien is men inderdaad wel toleranter geworden. Seksueel is het hek van de dam, dat is duidelijk, wat verschijnt maakt niets meer uit. En op politiek gebied zal de overheid bovendien nu wel hebben begrepen dat optreden vooral een omgekeerd effect heeft. Al wordt er nog wel opgetreden, zoals ik nog aan den lijve heb ondervonden toen ik samen met Guus Schut van de Athenaeum Boekhandel een dag werd opgesloten en ondervraagd naar aanleiding van een publikatie van 'Onkruid' die we in onze winkels verkochten. En dat had dan ook tot gevolg dat het boekje met geheime documenten, dat we reeds wekenlang in onze winkels hadden, opeens alle kranten haalde; dat 'Onkruid' tentoonstellingen kon gaan organiseren die op hun beurt heel wat publiciteit kregen, enzovoort. Zo dom zal die inlichtingendienst voorlopig wel niet meer zijn.

Gust Gils

Brasschaat is een nogal sjieke residentiële gemeente in de buurt van Antwerpen. Veel grote, witte en meestal protserige villa's, veel maneges, tennisbanen, dure restaurants en alles wat bij nogal wat snobisme hoort. In die gemeente woont Gust Gils. Hij is er thuis, hij woont er al zolang ik hem ken. Maar hij woont wel in het meer proletarische gedeelte, in een klein en wat vervallen ogend huisje. Een passende woning dus voor de altijd al wat marginale figuur die de schrijver Gust Gils is.

De beukenhaag is hoog opgeschoten en in de zeer lange, diepe, smalle voortuin is het gras nog niet gemaaid sinds ik hier kwam voor het vorige interview, nu zowat vijftien jaar geleden. Er staan twee auto's voor de deur, en dat één ervan nog rijdt lijkt alleen maar waarschijnlijk omdat de andere, zwaar gedeukt en met verroeste en opengesperde motorkap het duidelijk niet meer doet. In de achtertuin is de beplanting uniform, met wat daar groeit kan men de hele bevolking van Brasschaat op gezonde brandnetelsoep trakteren.

Gust Gils verandert zelf ook nauwelijks. Lang haar, wat druilerige snor, hij maakt duidelijk een wat weerbarstige indruk, maar dat is hij toch iets minder dan jaren en jaren geleden toen hij consequent zowat overal en altijd graag dwars ging liggen. Toen wij, herinner ik me duidelijk, in de jaren vijftig allemaal ons best gingen doen om beschaafd te praten op literaire bijeenkomsten sprak hij een bijzonder plat Antwerps.

Als schrijver van wat hij zelf grotendeels 'paraproza' noemt, maar wat men ook rustig bijzonder originele grotesken zou kunnen noemen, neemt hij een uitzonderlijke positie in. Hij is geen conventionele figuur, hij is eigenzinnig, zoals zoveel solitair en hij is dat met groot talent. De erkenning kwam niet vanzelf, maar al is hij nu reeds meer dan zestig, en al meer dan dertig jaar bedrijvig, toch is zijn prestige niet in de eerste plaats op het verleden gebouwd. Het is me al meermaals opgevallen dat ook veel zeer jonge lezers hem graag lezen - en hem zeer goed aanvoelen.

Je reactie bij het herlezen van het interview?

Het gesprek ging wel voornamelijk over het engagement in de literatuur. Waarmee men meestal politiek engagement bedoelde, daarom opteerde ik in die tijd voor wat ik noemde een menselijk en-

gagement. Maar in die ruime zin omvat dat natuurlijk ook het politieke aspect. Vandaag distantieer ik me liever van de term engagement als zodanig: 's'engager' betekent oorspronkelijk toch 'iets doen mits betaling', al gebeurt die betaling hier dan in de vorm van waardering voor een 'prijzenswaardige houding'. Ik begrijp dat de 'pink poets' van 'desengagement' spraken, maar als de relatie van de schrijver tot zijn schrijven moet worden getypeerd, verkies ik de term 'inzet'. En de kwaliteit van die inzet is uiteraard niet alleen in de literatuur van belang. Vincent van Gogh: dat was inzet!

Een dikwijls herhaalde vraag in de interviews betrof het effect dat literatuur kon hebben op het propageren, stimuleren of activeren van de veranderingen die toen op gang kwamen. Je antwoordde toen: 'Ik geloof niet dat [literatuur] direct in het verloop der gebeurtenissen kan ingrijpen, maar ze kan dat wel indirect, via het taalgebruik, de hygiëne van het geschreven woord [...] ' Denk je daar nog steeds zo over?

Ik denk van wel. Neem Brecht: voor mij een typisch voorbeeld van de uiteindelijke bijkomstigheid van het politieke engagement. Was Brecht geen groot auteur geweest, dan zou niemand nog over hem en zijn politieke ideeën spreken. Ook wie niet met zijn maatschappelijke visie instemt kan niet ontkennen dat hij als schrijver tot de absolute topklasse behoort. Of Brecht zelf zich al dan niet als een redder van de mensheid beschouwde, doet niet terzake, de autoriteit waarmee hij het taalinstrument bespeelde was duidelijk het belangrijkste. Voor goede bedoelingen koop je niets op dit gebied: de kwaliteit van de schrijftuur primeert en bepaalt de impact van een tekst.

In het gesprek van toen zei je ook: 'Er is een evolutie in de richting van steeds meer omvattende abstracties. Een term als democratie bijvoorbeeld moet een hele gedachtenstroming dekken, een hele gedachtenwereld die dan nog bij elk mens verschillend kan zijn.' Dat was vijftien jaar geleden, niet lang natuurlijk in historische perspectief gezien, maar wel lang voor ons als je nagaat wat er ondertussen allemaal gebeurde. Wij dachten toen dat de democratie verdiept zou worden, het tegenovergestelde bleek het geval.

Ik heb in teksten en interviews jaren geleden al gewezen op de geleidelijke verrechtsing van de democratie. En hoe ver dat reeds gevorderd is wordt toch wel schitterend bewezen door wat wij hier in België meemaken met de volmachtenpolitiek: een nauwelijks verkapte vorm van dictatuur waarbij het parlement gewoon buitenspel wordt gezet. Ook halverwege de jaren dertig werd

België geregeerd door middel van volmachten. Ook toen zaten de socialisten in de oppositie en hopelijk gooien zij nooit hun krediet te grabbel door aan een dergelijke uitholling van de democratie mee te werken. Ook internationaal stel je dezelfde verrechtsende trend vast. Veertig jaar geleden waren Oost en West solidair in hun strijd tegen Hitler en zijn bondgenoten. Vandaag helpen de Verenigde Staten systematisch rechtse regimes in het zadel en saboteren onbeschaamd de andere, zonder dat daar in het zogenaamde vrije Westen een meer dan marginale reactie tegen ontstaat. De nazi's en fascistten uit de jaren dertig krijgen nu helaas groot gelijk: bij hun heilige strijd tegen het communistisch gevaar 'werden zij door de geallieerden in de rug geschoten!' Het is ook tekenend dat Duitsland nooit grondig werd gedenazificeerd, blijkbaar wilde Amerika Duitsland wat graag aan zijn kant in de strijd tegen het communisme. Het communisme wordt afgeschilderd als de ultieme bedreiging, dankbaar alibi voor militaire agressie, zoals in Viëtnam, of zelfs voor racisme, zoals in Zuid-Afrika.

In de jaren zestig, begin zeventig, noemde rechts zichzelf de zwijgende meerderheid. Die zwijgende meerderheid zet nu een bijzonder grote bek op, en het is links dat zwijgt.

Uit angst, vermoed ik. Wie niet met de wolven meehuilt, of wie zelfs maar probeert de situatie objectief te evalueren, wordt meteen verdacht gemaakt.

Uit angst of uit onverschilligheid? Ik vind het toch wel tekenend dat het politieke engagement vrijwel volledig uit het literaire landschap is verdwenen. Dat men dus duidelijk de jongere auteurs niet heeft kunnen stimuleren tot het verder uitdragen van die geëngageerde houding bewijst het failliet van wat literair in de jaren zestig aan bod kwam.

De jaren zestig waren de jaren van de grote illusies. De hippies zouden een ommezwaai in het denken teweegbrengen. Mei '68 in Parijs en vervolgens overal in het buitenland openden nieuwe perspectieven. Vandaag heeft men evenveel of zelfs nog meer redenen om te revolteren of te protesteren, maar er gebeurt haast niets meer, de inzet is zoek, de helden zijn al bij voorbaat vermoeid. De inzet van vorige maal is immers vruchteloos gebleken. Wie waren toen actief? Blijkbaar een luidruchtige minderheid, een marginale groep: hun heldhaftige poging is nu gereduceerd tot een historisch verschijnsel zonder verstrekkende gevolgen. Bovendien bestond die beweging, naast de werkelijk gemotiveerde enkelingen, ongetwijfeld vooral uit meelopers. Als je die nu terugziet zijn ze duidelijk ingeburgerd, en beschouwen die periode als niets meer dan een avontuur, een jeugdzonde. Het lijkt wel of

iedereen er ten slotte van overtuigd is geraakt dat er niet tegen de stroom op valt te roeien. Eerste Minister Wilfried Martens behoorde immers ook eens tot de contesteerders. Als zo iemand nu nog een beetje eerlijkheid in zijn lijf heeft moet hij overstappen naar de liberalen. Iemand die alles wat momenteel fout en slecht gaat verhaalt op de grote massa kan men toch zelfs geen christendemocraat noemen, dat is toch duidelijk een neoliberal?

Hoe ben je ondertussen zelf geëvolueerd?

Ik maakte als veertig-plusser geen deel uit van de beweging van toen. Mijn dochters behoorden wel tot die generatie en via hen had ik er indirect bindingen mee. Wat toen gebeurde vond ik persoonlijk verheugend, en ik had er eerlijk gezegd ook veel meer van verwacht. Minstens een injectie in ons wat lamendig politiek bestel. Maar zelf heb ik me nooit actief met politiek beziggehouden. Houding die door velen wordt veroordeeld, weet ik. Als jij je niet met politiek bezighoudt, houdt de politiek zich wel met jou bezig, heet het dan. Maar die sofistieke redenering pik ik niet. Je kunt dan net zo goed zeggen: als jij je niet met georganiseerde misdaad bezighoudt zal de georganiseerde misdaad zich met jou bezighouden. Als mijn aandacht in de eerste plaats uitgaat naar problemen van creatieve aard, is dat dan een asociale houding? Mij goed, misschien is de artiest per definitie wel asociaal. Politiek engagement is voor mij geen morele verplichting. Wat niet betekent dat ik onverschillig sta tegenover wat er gebeurt, dat ik geen standpunten inneem, dat er geen informatie uit de buitenwereld doorsijpelt in wat ik schrijf, in al dan niet getransformeerde vorm. Ik lees ook kranten, ik kijk ook televisie, en onvermijdelijk reageer ik daarop. Hetzij op lange termijn, hetzij op korte, met bedenkingen als ‘Amerika: waarin een groot land klein kan zijn. Sovjet-Rusland, of de fossielen van een revolutie. Israël: van slachtoffer tot beul.’ Kortom, ik zie het schrijven zeker niet als een reine cultuur die tegen besmetting van buitenaf moet worden beschermd. Ik sluit me niet van de buitenwereld af, ik geloof trouwens niet dat zo iets mogelijk zou zijn. Alles wat in ‘the global village’ gebeurt is uiteindelijk koren op de molen van iemand die schrijft, en als hij dat materiaal refouleert zal het wel ergens anders in een andere vorm opduiken. Ik verwerk die informatie en die indrukken zonder vooropgezetheid, ik zit daar niet welbewust gedichten of teksten rond te verzinnen. Op een bepaald ogenblik, als de tijd rijp is, belandt het wel op een of andere manier in datgene waar ik mee bezig ben.

Zie je zelf een verschil in wat je nu schrijft en wat je vroeger hebt geschreven?

In mijn poëzie is er geloof ik wel een duidelijke evolutie van een wat naïef geloof in de magie van het woord naar een veel eenvoudiger taalbehandeling. Vroeger dacht ik dat originele combinaties van woorden en beeldspraak een middel konden zijn om een soort van verbale visioenen voor de lezer ervaarbaar te maken, maar geleidelijk is in mij de overtuiging gegroeid dat je met het taalmateriaal van alledag het mysterie net zo goed kunt suggereren. Mijn proza daarentegen is veel minder geëvolueerd, zowel wat verwoording als wat thematiek betreft.

Dat is wat mij bij lectuur van jouw werk ook zo sterk opvalt. Ik zie, en ik spreek nu uitsluitend over je proza, nauwelijks enige evolutie tussen vroeger en nu, maar tegelijkertijd, en dat is dan wel zeer uitzonderlijk, heb ik geen ogenblik de indruk dat je jezelf aan het herkauwen bent, het blijft allemaal fris en origineel. Heb je daar een verklaring voor?

Het feit dat ik niet volgens een procédé werk. Ook ik heb niet het gevoel dat ik mezelf herhaal. Met mijn ‘paraproza’ verken ik een welbepaald klimaat, dat reeds aan bod kwam in mijn allereerste en verloren gegaan verhaal, geschreven toen ik zowat eenentwintig was. Vóór mijn kennismaking met Kafka of het proza van Paul van Ostayen [dit om de speurders naar invloeden teleur te stellen]. Maar, let wel, dit klimaat gaf zich niet makkelijk prijs. Mijn proza-eersteling, *Met de noorderzon op stok*, beschouw ik nu als grotendeels ‘leergeld’, pas met *Verbanningen* voelde ik me stevig in het zadel zitten. Het territorium waardoor ik me sindsdien beweeg is uitgestrekt genoeg om ter plaatse te trappelen onnodig te maken. Dat zogenaamde klimaat beschouw ik als een volwaardige realiteit, waar ik de ervaringswereld van droom, halfwaaktoestanden, visioenen, enzovoort heb geënt op de vertrouwde dagelijkse - op gevaar af dat van dat vertrouwde niet veel overblijft. Had ik in een oercultuur geleefd, denk ik soms, dan zou ik wel een schepper van mythen of verzinner van sprookjes zijn geweest. Wat de lezer ook moet opvallen is het bij mij zo goed als ontbreken van dialogen en blijken van psychologisch doorzicht in personages, zoals die bij romanschrijvers van het verslaggevende genre oblikaat aan bod komen. Maar mijn personages zijn voornamelijk van het zwijgzame type, en al heb ik ze verzonnen, het zijn meestal onbekenden of wildvreemden voor mij. Logisch ook: waarom moet een schrijver zich zo alwetend opstellen? Op dit (enige) punt ben ik het eens met de nouveau roman. Mijn personages bewegen zich dus door een verhaal als een soort van schaakstukken. Waarom

ook niet? Met je vaststelling ‘nauwelijks enige evolutie’ ben ik het overigens niet eens wat de stijl betreft, het bespelen van het instrument. Ik meen dat mijn taalgebruik met de jaren efficiënter is geworden, suggestiever.

Toch niet zo duidelijk als bij je poëzie het geval is.

De evolutie die ik op dat gebied doormaakte, en waar ik het reeds over had, heeft veel te maken gehad met mijn relatie tot de poëzie als auditief verschijnsel, als iets dat je eerder beluistert dan leest. Mijn aandacht voor de poëtische muzikale dimensie was er vanaf het begin, zie de titel van mijn eerste dichtbundel, *Partituur voor vlinderbloemigen*, en van de eerste cyclus daarin: ‘Suite voor spreekstem.’ Dat was dan vooral een theoretisch standpunt, want een dichter werd toen niet geacht zijn eigen poëzie voor te dragen. In de jaren zestig kwam daar verandering in, en toen heeft de praktijk mij veel geleerd, vooral mijn deelneming aan de poëziemarathon ‘Poëzie in Carré’ in 1966 heeft voor mij de betekenis van een mijlpaal. Belangrijk voor de evolutie van mijn poëzie was ook het feit dat ik in 1970 songs begon te componeren. Aanvankelijk in het Engels. Ik schreef toen al sedert een jaar of tien sporadisch Engelse gedichten, en die taal is dankbaar materiaal ter muzikale verwerking, en bood mij de gelegenheid tot afstand nemen - de thematiek van die songs uit *Little Annie's lonely songbook* was vrij emotioneel en autobiografisch, iets waar ik in mijn poëzie of proza niet of nauwelijks toe kom. Maar waaraan toen bij mij een sterke psychologische behoefte bestond. Ik maakte toen, in gevoelsmatig opzicht, zowat de meest catastrofale periode van mijn leven door. Het schrijven van die songs was de therapie die mij er toen doorheen heeft geholpen: *la fonction crée l'organe*. Deze periode, waarin het componeren centraal stond als creatieve activiteit, duurde ruim vier jaar. Toen was, voorlopig toch, de muzikale inspiratie weg en begon ik weer poëzie te schrijven. Waarbij ik duidelijk het gevoel kreeg dat de songperiode mij ook poëtisch een en ander had geleerd.

Je bent dichter en prozaschrijver, je bent ook als plastisch kunstenaar bedrijvig, ben je nu echt ook een componist?

Ik ben een dilettant op dat gebied, ongetwijfeld. Enige muzikale traditie was er niet in mijn familie, dus heb ik op mijn zestiende jaar zelf het initiatief moeten nemen om muziek te gaan studeren. Wat laat om het als bespeler van een instrument nog ver te brengen, maar het batig saldo daarvan is dat ik muziek kan lezen en noteren, en een empirische kennis van harmonie heb opgedaan, dus voor mijn ambities op dit gebied ben ik voldoende gewapend. Ook voor de instrumentale muziek die ik de laatste jaren schrijf

voor de Nederlandse groepen ‘Het Rijnmond Saxofoon Kwartet’ en het ‘Duo Contemporain’ (blazer en slagwerk). Ik zat, toen ik daarmee begon, in een vrij onproductieve periode wat proza betreft. Na enkele jaren vrij intensief componeren van instrumentale stukken begon de proza-ader opeens weer te vloeien. Ik vermoed een effect vergelijkbaar met dat van mijn songs op mijn poëzie destijds, maar ik vind er niet zo'n voor de hand liggende verklaring voor. Misschien ligt het verband daar, dat proza minder met zingen dan met structureren te maken heeft?

Wat betekende schrijven ten slotte voor je?

Ik kan daar moeilijk zelf op antwoorden. Het schrijven heeft me opeens overvallen, in een periode toen ik het moeilijk had om op een zinnige manier met anderen te communiceren. Ik bedoel, ik had wel vrienden, maar het gebeurde slechts zelden dat we tot zinnige gesprekken kwamen, dat we meer dan oppervlakkige dingen konden of durfden zeggen. Dat is natuurlijk in onze cultuur niet uitzonderlijk, alles is er zelfs op afgestemd. Herinner je maar dat Alice in *Alice in Wonderland* op een party de Mad Hatter verwijt dat hij ‘personal remarks’ ten beste geeft. Ik heb lange tijd geprobeerd om met mijn vader tot een ‘echt’ gesprek te komen, en ik werd steeds weer afgewimpeld. Veel mensen van mijn generatie is dat vertrouwd. Ten slotte heb ik dat tekort trachten te compenseren door te gaan schrijven, het was een poging om tot communicatie met anderen te komen. Het schrijven heeft me duidelijk in die zin veranderd dat ik nu veel verder sta, nu zinnig met anderen kan communiceren.

Heb jij nooit de behoefte gevoeld om iets als columns te gaan schrijven? Ik stel soms overeenkomsten vast in wat jij doet en wat een columnist als bijvoorbeeld Piet Grijs doet.

Ik kan daar weinig over zeggen, behalve dat ik nooit echt op bestelling zou kunnen werken. Ik schrijf wel column-achtig kort proza, daar vind je voorbeelden van in *Berichten om bestwil* en *Integendelen*, werken die ik inderdaad niet tot mijn ‘paraproza’ reken. Maar in welk bestaand journalistiek verband zouden die passen?

Hier in Vlaanderen zie ik dat inderdaad niet. In Nederland wordt het genre druk en goed beoefend.

Ik vrees dat de Vlaamse pers haar lezers onderschat door het genre zo weinig kans te geven. Het is zeker niet het talent dat ontbreekt, ik denk aan mensen als Dirk Luyten, Bert Verhoye, Guido van Meir, Johan Anthierens, Tom Lanoye...

Ik wil ten slotte nog even terugkomen op ons gesprek van toen, dat vooral over taal ging, over duidelijkheid van taal, en het levensbelang dat onder meer politici hebben bij onduidelijkheid en vaagheid. Ondertussen hebben we de geweldige opgang meegemaakt van de elektronica en kunnen we af en toe een glimp opvangen van de totaal onverstanebare taal van de computermensen - juist zij die, denk ik, 'de toekomst in handen hebben'. Beangstigt je dat niet?

Ik behoor zeker tot een van de generaties die door deze versnelde evolutie dreigen te worden achtergelaten. De jongeren, opgegroeid in de computerrealiteit en denkend in haar termen, zijn in feite mensen uit de toekomst voor ons. Ik denk onder meer aan de computerkrakende tieners... Technisch inzicht daargelaten gaat het er vooral om te leren leven met het idee dat de computer voortaan deel uitmaakt van ons wereldbeeld. En dat heeft inderdaad zijn beangstigende kanten: de verregaande mogelijkheid tot centraliseren van informatie bijvoorbeeld levert het gevaar op voor verstrakte controle van het individu door een steeds rechtser denkende overheid. Maar ik ben er evenzeer van overtuigd dat de computer onschatbare diensten kan bewijzen op gebied van de wetenschappelijke studie en zelfs van artistieke activiteit. A mixed blessing, heet dat in het Engels...

Hella S. Haasse

Hella S. Haasse werd geboren in Indië, en kwam naar Nederland om Nederlands te leren. Later studeerde zij Scandinavische letteren maar hield met deze studie op bij het begin van de oorlog omdat zij, zoals ze eens in een interview zei, het ongepast vond zich onder die omstandigheden te verdiepen in Oergermaanse heldensagen. Zij begon met iets heel anders: toneel. Als beginnend actrice speelde ze bij Cees Laseur en ontdekte dat acteren toch niet haar ware roeping was. In 1948 debuteerde ze als schrijfster (het creëren van personages is een soort naar binnen gericht toneelspelen) met de novelle *Oeroeg*.

Sindsdien schreef zij ruim twintig romans, een groot aantal verhalen, studies en essays, en vijf toneelstukken. Zij is beslist een van de beste, meest geprezen en meest gelezen Nederlandse auteurs. Voor haar werk kreeg zij verscheidene prijzen en onderscheidingen, met als meest recente de Constantijn Huygensprijs in 1981 en in 1984 de hoogste Nederlandse onderscheiding, de P.C. Hooftprijs, de Nederlandse staatsprijs voor letterkunde.

Zij heeft allerlei genres beoefend, maar staat toch vooral bekend als de schrijfster van historische romans. Bijzonder succesvol was haar eerste roman *Het woud der verwachting*, over Charles d'Or-léans (1949). Zelf vindt ze *Een nieuwer testament* (1966), over de dichter Claudius Claudianus haar beste werk. Net zo interessant zijn beslist haar autobiografische werken of een essay als *De tuinen van Bomarzo* (1968). Uit haar historische werk blijkt hoezeer ze begaan is met de problematiek van het individu die een plaats moet vinden in de sociale gemeenschap.

Hella S. Haasse woont sinds enkele jaren in Frankrijk.

De klassieke vraag: Wat was je eerste reactie bij het herlezen van het interview in Schrijven of schieten?

Ik ben het nog steeds eens met wat er destijds op papier werd gezet, maar vermeerderd met een toenemend gevoel van verbijstering omdat het op de 'hoogste niveaus' niet mogelijk blijkt te zijn tot een redelijke basis van overleg te komen.

Meer dan één geïnterviewde auteur was in die tijd van mening dat het 'provincialisme' in de Nederlandse literatuur nu wel definitief tot het verleden behoorde. Opvallend is ondertussen het

grote succes van de keukendramatiek bij een hele reeks auteurs die sindsdien aan bod kwamen. Men is geneigd om ook dat toe te schrijven aan het failliet van de jaren zestig, een bewijs van ontmoediging. Maar is dat wel zo? In de jaren zeventig en tachtig was er, mede dank zij wat in zestig gebeurde, toch ook heel wat te doen rond bijvoorbeeld de milieuverontreiniging en de vredes-problematiek maar die thema's drongen niet of nauwelijks door tot in de literatuur.

Bedoelt u met 'keukendramatiek' kleinschaligheid, het 'Hollandse binnenhuisje', het provinciale, gereformeerde of katholieke klimaat dat vooral in kleine steden en dorpen nog overal te vinden is? Blijkbaar hebben veel hedendaagse Nederlandse auteurs, ondanks leven in de Randstad en in een min of meer intellectuele of artistieke incrowd, nog niet voldoende afstand genomen tot, afgerekend met, het milieu waaruit zij voortgekomen zijn. Misschien ook behoren zij tot degenen die beseffen dat er in het zogenaamde 'gewone' en 'alledaagse' tal van verrassingen en raadsels verborgen zijn. Dat gewone, alledaagse, heeft trouwens altijd voor Nederlandse kunstenaars een bron van inspiratie gevormd. Het is zelfs een kenmerkend aspect van de Nederlandse creativiteit. Kwesties als milieuvervuiling en vredesproblematiek zijn zo 'grootschalig', hebben zozeer te maken met zaken die ervaren worden als niet in volle omvang waarneembaar, en dus oncontroleerbaar dat zelfs zij die zich er diep door geraakt voelen, het zindelijker, authentieker vinden dicht bij huis, bij wijze van spreken 'in de keuken' te blijven. Vermoedelijk ook omdat de omgang van mensen met elkaar op huis-, tuin- en keukenniveau het oefenterrein is voor wederzijdse aanpassing van groter formaat.

De emancipatie van de vrouw interesseert je, zoals blijkt uit je boeken Een gevaarlijke verhouding of Daal-en-Bergse brieven, Mevrouw Bentinck of onverenigbaarheid van karakter en De groten der aarde of Bentinck tegen Bentinck. Wat denk je over de evolutie van het feminisme? In elk geval is dat een thema dat wel literair inspirerend blijft werken, al is de kwaliteit, naar mijn bescheiden mening, soms bedroevend.

Het emancipatieproces van de vrouw, het streven naar 'mondigheid' in familie en maatschappij, duurt al eeuwen. De eerste echte feministen waren zij die de vrouw het kiesrecht en het recht op hoger onderwijs bezorgd hebben. 'Feministen' wil ik in onze tijd wel diegenen noemen die ijveren voor gelijk loon voor gelijke arbeid, voor het recht van de vrouw haar eigen vruchtbaarheid te 'beheren', en voor maatregelen ter bescherming tegen uitbuiting en geweld. Veel van wat tegenwoordig feminisme genoemd wordt

lijkt mij echter op gang gebracht, en aangewakkerd met behulp van diverse communicatiemiddelen, door manipulerende instanties achter de schermen die onlustgevoelens en onzekerheid van een aanzienlijke bevolkingsgroep als een politieke hefboom willen gebruiken maar in wezen volstrekt niet geïnteresseerd zijn in het welzijn van vrouwen in het algemeen, of in persoonlijke ontwikkeling van vrouwen individueel. Hetzelfde is mijns inziens het geval geweest met de ‘provo’-beweging. Feministen zouden er goed aan doen aandacht te besteden en bekendheid te geven aan prestaties op ieder gebied, verricht door vrouwen die (hetzij dwars tegen de conventies in, hetzij gebruikmakend van de verworvenheden die sinds ongeveer 1800 de begaafdsten en meest vooruit-strevenden onder hen individueel of groepsgewijze wisten te bereiken) in de praktijk bewezen hebben en nog bewijzen dat zij essentiële, waardevolle bijdragen kunnen leveren aan de cultuur in het algemeen. Kennis daaromtrent zou een stimulerende uitwerking kunnen hebben op talloze vrouwen die ontmoedigd raken, omdat zij eenvoudig niet weten wat er allemaal al mogelijk is gebleken op het gebied van zelfontplooiing en van activiteit ‘buitenshuis’ van vrouwen. Het valt mij wel eens op dat er in publikaties en andere manifestaties van hedendaagse feministische signatuur zo zelden gewag wordt gemaakt van de werkelijk verrassend veel vrouwen die in dat opzicht, dus voor de cultuur-in-het-algemeen van belang zijn geweest. Ik vind het verdacht dat zich feministen noemende vrouwen van nu doen alsof het allemaal met hén begonnen is, in de jaren zestig, en alsof er in de huidige ‘vrouwenstrijd’ van een absoluut nulpunt moet worden uitgegaan. Ik geloof bovendien dat er een veel groter aantal vrouwen is dan men (nu) gemeenlijk aanneemt, die bepaald niet, of toch niet in de eerste plaats, snakken naar een carrière of zelfs maar naar werk buitenshuis (wat het laatste betreft, natuurlijk behalve wanneer werken bitter nodig is voor het levensonderhoud), maar die zich er volstrekt niet voor schamen dat hun verlangen en ambitie uitgaan naar ‘home-making’. Dat dit een uiterst belangrijke maatschappelijke functie is, kan alleen ontkend worden door diegenen die geloven dat mensen zouden moeten leven als een hogere vorm van mieren of bijen. Ik denk dat veel problemen van vrouwen zouden ophouden te bestaan wanneer er in het algemeen meer aandacht en waardering zou zijn voor de rol en het werk van de vrouw in het gezin, en wanneer vrouwen bij die taken zo nodig konden rekenen op meer, en beter georganiseerde, voorzieningen. Wanneer cultuur in onze maatschappij hoger aangeschreven stond en als een vanzelfsprekend belangrijk element in het dagelijks leven werd beschouwd, zouden (ook) vrouwen veel mogelijkheden van vervulling en verrijking ontdekken als tegenwicht van sleur en an-

dere vormen van onlust. Misschien zouden de vrouwen die zich tot schrijven geroepen voelen dan beter schrijven, vanuit een ruimer bewustzijn en een meer genuanceerde geestesgesteldheid. Ik vraag me af of het niet juist het militante, dat wil toch zeggen fel tegen 'de' man en de 'mannenmaatschappij' gericht, optreden van sommige feministische groeperingen is dat direct of indirect uitingen van agressieve anti-vrouw porno uitlokte. Het is een vorm van oorlogvoeren, waarvan toch weer een weerloze categorie mensen het slachtoffer wordt. Vrijheid van meningsuiting eiste een duidelijke en frequente stellingname en argumentering van degenen die, uiteraard terecht, racisme, porno en dergelijke verwerpen. Verbieden van hogerhand leidt tot verzwijgen, tot wegmoffelen, dat innerlijke ontwikkeling en het vormen van een eigen mening in de weg staat, of tot virulente uitbarstingen van het kwaad dat men juist zou willen uitbannen. Iedere manifestatie van racisme en porno, om bij die twee zaken te blijven, vraagt om zo grondig mogelijk begeleidende voorlichting en commentaar in klare taal, opdat er sprake kan zijn van een algemeen groeiend inzicht, en er geen gevaar dreigt voor irrationele, dus eventueel gewelddadige uitingsvormen van verzet of afkeer. Ik meen dat in de Nederlandse wet is vastgelegd wat, met name op het gebied van porno, beschouwd moet worden als strafbaar gedrag ten aanzien van medemensen - bijvoorbeeld: het misbruiken van kinderen, het tegen hun eigen wil en/of met geweld dwingen van volwassenen. Het staat iedereen vrij te weigeren porno te lezen of te bekijken. Niemand hoeft zich iets te laten opdringen. Waar het racisme betreft, is het nog duidelijker dat ondubbelzinnig verwerpen van die houding een kwestie is van innerlijke ontwikkeling die begint bij het individu. Ik kan alleen maar zeggen dat ik ben vóór alles wat een dergelijke ontwikkeling bevordert.

Even ademhalen voor een lange vraag. Ik citeer uit het gesprek van toen: 'En ook, wat me soms verlamt is de wetenschap dat men één kwaad vaak alleen kan bestrijden door zich solidair te verklaren met een ander kwaad. Bijvoorbeeld: ik wil mij uitdrukkelijk keren tegen racisme, discriminatie, censuur, onverdraagzaamheid, geweld, uitbuiting, bedrog - maar ik kan dat niet doen door mij aan te sluiten bij de mensen die weliswaar krachtig protesteren tegen allerlei vormen van de misstanden die ik daarnet opsomde, maar die bij dat protest geweld en bedrog niet schuwen, en er bovendien zozeer van overtuigd zijn de wijsheid in pacht te hebben, dat men op het stuk van verdraagzaamheid ten aanzien van vrije meningsuiting niet veel van hen hoeft te verwachten.' Het is een zeer respectabel standpunt, dat ik kan delen, maar zou het toch ook niet mogelijk zijn dat juist omdat

men 'geweld en bedrog' schuwde, omdat men uiteindelijk dus toch te braaf was, er zoveel mislukte? Het is tenslotte een kwestie van vechten, niet van een vrijblijvende discussie op beschaafd niveau. Het is zelfs een kwestie van straatvechten: wie zich reglementair en fotogeniek in de klassieke bokshouding opstelt en wil vechten volgens de bondsreglementen wordt ogenblikkelijk geveeld door een gemene maar effectieve trap in het kruis.

Dat kan wel zijn, maar ik zou het voor mezelf als een morele nederlaag beschouwen wanneer ik mij op die manier zou laten dwingen de methoden van de tegenpartij over te nemen. Ik ben mij ervan bewust dat de langzame ontwikkeling een 'hard gelag' is.

Geloof je dan nog steeds in wat voor jou engagement was: 'Engagement is voor mij dus ook: trachten tot het uiterste vast te houden aan de weinig spectaculaire en helaas langzame methoden van redelijk overleg, discussie, onderzoek, bereidwilligheid om eigen fouten te herzien, kortom relativeren in de letterlijke zin.'

Jazeker, daar geloof ik nog steeds in, zoals ik daarnet al duidelijk maakte.

Je sprak toen bijzonder nadrukkelijk over geloof in de democratische middelen. Uiteindelijk werden die toch wel gerespecteerd, er was zelfs geen begin van een gewelddadige omwenteling, maar nu gebeurt ook de reactie langs die democratische wegen. Alleen kan men steeds meer gaan twijfelen aan onze parlementaire democratie die, moet men vaststellen, eigenlijk in een kapitalistisch systeem niet behoorlijk kan werken: geld blijft als machtsfactor onaantastbaar, beheerst onder meer de media en dus de informatie en als die informatie gemanipuleerd blijkt dan zijn ook de verkiezingsuitslagen niet correct, enzovoort...

Het eerste gedeelte van uw vraag begrijp ik niet. Wat het tweede deel betreft: het lijkt allemaal waar wat u zegt, wij bevinden ons misschien weer in een 'golfdal', een terugslag, maar toch blijf ik geloven dat de enige vorm van verbetering, dat wil zeggen van een nieuwe 'golftop', moet komen via overleg, discussie, enzovoort, alles wat ik reeds opsomde in mijn antwoord op de vorige vraag. Het moet gebeuren via de eroderende werking die er op een harde reactie uitgaat van kritiek en protest, die een demonstratie zijn van een menswaardige 'houding-in-de-tijd'.

Je zei wel dat je 'althans probeerde' het standpunt te blijven innemen dat redelijk overleg dus de beste methode is. Probeer je dat nog steeds, of ben je ontmoedigd?

Ik probeer het nog steeds.

Inspraak, zei je toen, heeft alleen maar zin wanneer men weet waarover het gaat en wanneer men ter zake doende gegevens kan hanteren. Dat is de logica zelf natuurlijk, maar ik hoor nu toch steeds meer kaderleden en zo wel eens klagen dat men in vergaderingen met andere specialisten, die heel dikwijls vakidioten blijken te zijn, elkaars gegevens niet kan hanteren of evalueren, soms niet eens elkaars specialistentaal kan begrijpen - een verwijt dat vooral de computermensen betreft - zodat er uiteindelijk beslissingen moeten worden genomen die velen slechts als een stap in het duister ervaren. In het beste geval probeert men elkaar te begrijpen en handelt men wederzijds in eerlijkheid en zo bekwaam mogelijk. Heel dikwijls heeft men echter het gevoel gemanipuleerd te worden door de handigste en de minst scrupuleuze. Als je evenwel als gewone arbeider vertelt wat de gevaarlijke of ongezonde consequentie is van een bepaalde beslissing dan hanteert men onmiddellijk wel het argument van gebrek aan overzicht, enzovoort...

Ik denk dat deze toestanden vooral het gevolg zijn van de versnelde ontwikkelingen vooral op technisch en economisch gebied, ontwikkelingen die nog maar door heel weinig mensen begrepen worden, en waar men collectief nog volstrekt niet mee om kan gaan. De verschrikkelijke consequenties van deze onkunde worden van dag tot dag dreigender evident. Maar misschien is die dreiging het enige dat ons ertoe kan brengen te leren hoe wij die nieuwe mogelijkheid op nuttige en vredelievende wijze moeten gebruiken. De gevreesde vak-wartaal die maakt dat zelfs op hoog bestuurlijk en organisatorisch niveau mensen elkaar niet meer kunnen volgen als zij tot verschillende disciplines behoren, lijkt mij het gevolg van een in wezen nog onbekwaam omgaan met nieuwe technieken.

Je hebt in je boeken aandacht besteed aan diverse historische perioden. Zit daar een welbewuste keuze achter, een systeem, was er iets dat je voorkeur bepaalde?

Die tijdperken spraken tot mijn verbeelding, voor een deel om redenen die ik mij bewust was (knooppunten, stroomversnellingen in het politieke en culturele leven, boeiende historische persoonlijkheden, herkenbare tijdeloze psychologische verwickelingen), dus: materiaal voor een verhaal. Voor een deel natuurlijk ook omdat ik er onbewust dingen in kon projecteren die voor mij, in de periode waarin ik aan die teksten werkte, van primair belang waren.

Denk je dat er een bepaald verband bestaat tussen de sfeer waarin we nu leven (de jaren vijftig van de koude oorlog, zestig van de maatschappelijke beweging, zeventig van de terugval, tachtig van de crisis) en de periode waar dan specifiek jouw belangstelling naar uitgaat?

Dat weet ik niet, ik zie het zelf niet. Voor zover de gebeurtenissen van die verschillende decennia mijn instelling en gevoelens beïnvloed hebben mogelijk toch wel enigszins...

Henri-Floris Jespers

Henri-Floris Jespers is momenteel voorzitter van de ‘Vlaamse Vereniging voor Letterkundigen’. De Vlaamse en de Nederlandse vereniging kunnen nauwelijks met elkaar vergeleken worden. De Nederlandse VVL is uitgegroeid tot een soort schrijversvakbond die resultaten behaalde, de Vlaamse VVL is een vereniging gebleven waar schrijvers op elkaars schouder kunnen uithuilen. Initiatieven om daar verandering in te brengen kwamen nooit uit de verf. En dat is dan niet de schuld van H.F. Jespers, voorzitter sinds 1981. Hij is actief en strijdbaar.

Hij is sinds lang literair actief, niet alleen als auteur, ook als uitgever, organisator. Maar de jongste jaren heeft hij toch in de eerste plaats de aandacht op zich gevestigd door de publikatie van enkele romans en van twee bundels met teksten, opstellen, kritieken en essays. *Het bed van Procustes* verscheen een tweetal jaar voor *De boog van Ulysses*, maar beide boeken vormen eigenlijk een geheel. De Vlaamse essayistiek is waarschijnlijk een volkomen onderschat genre, dat zeker tijdens het jongste decennium niet deelt in de malaise die zich wel van de creatieve prozaliteratuur heeft meester gemaakt. Jespers heeft een aantal zeer lucide en degelijk gedocumenteerde studies geschreven over zeer verschillende onderwerpen, en meestal benaderd vanuit een persoonlijk maar goed beredeneerd standpunt. Jespers publiceerde bovendien ook nog een aantal dichtbundels.

En ten slotte is hij, maar dan vrij naamloos, bijzonder actief geworden in de politiek, onder meer als perschef van Hugo Schiltz, minister in de Vlaamse deelregering, en speelde hij een niet te onderschatten rol in de recente en bewogen geschiedenis van het Vlaamse opinieweekblad *De Nieuwe*.

Hij is, kortom, een veelzijdig man, die volop in de literaire en politieke bedrijvigheid staat, een vrij controversieel man ook.

Je reactie op het interview van toen?

Ik heb het niet herlezen. Bewust niet gedaan, om niet te worden beïnvloed door wat ik toen heb gezegd.

Of was je er bang voor? In godsnaam, wat heb ik toen allemaal zitten vertellen...

Neen, niet uit angst daarvoor. Ik denk dat het normaal is enigszins van mening of visie te veranderen na zoveel jaar, iedereen zal wel eens verrast worden door zijn opinies van toen.

De meesten van de geïnterviewden blijken er nog achter te staan.

Wat ook weer normaal is, want men ervaart dat zeer subjectief.

In elk geval is het tijdsklimaat wel grondig veranderd.

Dat natuurlijk wel. Maar velen hebben de neiging die evolutie te bekijken met de mentaliteit van oud-strijders. De oud-strijders van mei '68. In elk geval, tot het begin van de jaren zeventig leek inderdaad alles mogelijk, op allerlei gebied, sociaal, politiek, en zelfs literair. In vergelijking met die periode waren de jaren zeventig een tijd van verstilling - de kringen naar binnen waar Paul van Ostaijen over sprak - en tegelijkertijd van enkele fundamentele veranderingen. Op internationaal gebied beleefden wij bijvoorbeeld het einde van de ontspanning. De ontredde groeide en werd groter dan we ze sinds de Tweede Wereldoorlog hadden gekend. En zo is het nog steeds. Wie zal nu nog met de overtuiging en de geestdrift uit de jaren zestig, begin zeventig, een maatschappelijk model verdedigen zoals dat toen gebeurde met onder meer het Cubaans model, het maoïstisch model. Waar is die geestdrift nu?

Is dat een verschijnsel dat zeer eenvoudig en vanzelfsprekend toe te schrijven is aan de natuurlijke golfslag van de geschiedenis, of zijn er andere factoren die deze mentaliteitsverandering hebben doen ontstaan?

Je moet die evolutie vanuit twee invalshoeken bekijken. Je kunt het doen vanuit je persoonlijke en intellectuele ervaring, maar je moet het ook trachten te bezien met de ogen van de mensen van nu, van mensen die nu pas vijfentwintig zijn. Een andere generatie bekijkt die zaken niet altijd zoals wij het doen. Al die dingen zijn erg relatief. We spreken van een grote verandering, maar is er wel zoveel veranderd? Jawel, kun je zeggen. Kijk maar rond je. De wijze waarop de mensen gekleed lopen is veranderd. Kijk rond in Antwerpen, hoe fundamenteel het aspect van de oude kernstad op vijftien jaar veranderd is. Maar tegelijkertijd is er ook bitter weinig veranderd. De grote problemen waarmee we nu geconfronteerd worden zijn nog steeds dezelfde als die van toen, en die waren toen ook al niet nieuw. Enkel de toonaard is wat veranderd: toen heerste optimisme over de mogelijkheid om alles op te lossen, nu gelatenheid. De problemen worden weer in de persoonlijke sfeer gedrongen. Men wil nu vooral het persoonlijke zieleheil verzorgen, en deze sfeer is duidelijk een gevolg van de algemene desillusie.

Vooral op literair gebied lijkt me het verschil tussen 'de tijd van toen' en nu wel zeer duidelijk.

Daar zijn inderdaad grote verschillen ontstaan. Vergelijk het aantal Vlaamse auteurs die iets betekenen, die in de periode zestigzeventig debuteerden, maar eens met het aantal van de jaren zeventig. Dat is een zeer curieus verschijnsel. Opvallend, en even onverklaarbaar is ook dat in de jaren zeventig heel wat debutanten veel minder jong waren dan in de jaren zestig. En een derde verschil is dat de maatschappelijke betrokkenheid van nu in de literatuur - of althans in het literaire wereldje - heel wat minder groot is dan toen. Alhoewel je met die laatste vaststelling toch voorzichtig moet zijn, want die kan in de hand gewerkt worden door een soort optisch bedrog. Het is best mogelijk dat de auteurs van nu net zo maatschappelijk geëngageerd zijn als toen, maar die betrokkenheid niet vertalen in hun literair werk. Ik heb althans de indruk dat veel van wat in de jaren zestig leefde nog steeds actueel is, maar anders wordt geuit. Niemand kan toch ontkennen dat er nu een grote interesse bestaat voor de problemen van de Derde Wereld, grote gevoeligheid voor wat gebeurt in allerlei dictatoriale staten, voor de economische uitbuiting. Dat blijkt ook uit allerlei acties die worden georganiseerd, uit de bloei van comités, uit het succes van initiatieven als Oxfam. Die betrokkenheid wordt nu alleen anders geuit dan toen, dus kan men toch niet stellen dat men zich volledig in zichzelf heeft teruggetrokken. Wel is het engagement nu veel individualistischer geworden, veel minder toegespitst op sociale analyse, wel op de mensenrechten, op alles wat het privé-leven raakt. Het is, kortom, nu meer sentimenteel gebonden. Het succes van zoveel actiegroepen, van buurtcomités, van een politieke partij als Agalev, is gebaseerd op persoonlijk gebonden reacties zonder duidelijk referentiekader. Vooral het succes van de ecologisten van Agalev bewijst dat, want ze hebben niet eens een gestructureerd programma, ze zijn nooit toegekomen aan een grondige en realistische sociale analyse.

Die evolutie naar een meer individueel protest is in elk geval niet gunstig, want daardoor wordt het effect van de kritiek sterk aangetast.

Dat is een feit. Maar er zijn ook andere factoren die dat in de hand werken. De beweging, de woeligheid van toen, was in feite een luxe-verschijnsel. Men kon de zogenaamde consumptiemaatschappij aanvallen en bekritisieren. De verslagenheid van nu is een verschijnsel van de crisis. We moeten rekening houden met het nuchtere feit dat er ruim een half miljoen mensen werkloos zijn in ons land. En dat daar heel wat jongeren bij zijn die tot in lengte van jaren werkloos zullen blijven.

Ongetwijfeld het belangrijkste feit. En dan eigenlijk toch wel verwonderlijk dat je daarvan in de literatuur van vandaag vrijwel geen reflectie kunt vinden.

In het beste geval zijn in onze literatuur van vandaag de thema's die vijftien en twintig jaar geleden al werden behandeld nog steeds aan bod, maar inderdaad geen nieuwe. In alle andere gevallen is men teruggekeerd naar de privé-sfeer.

Nog duidelijker dan in Vlaanderen is dat het geval in Nederland, waar men overigens tijdens de jaren zeventig geen literaire inzinking meemaakte zoals hier. Integendeel, er zijn daar sindsdien bijzonder veel en soms erg knappe auteurs aan bod gekomen.

Het verschil dat bestaat en toeneemt tussen de Vlaamse en Nederlandse literatuur is zeer complex. Om te beginnen moeten we ons afvragen of er niet een aantal Vlaamse auteurs zijn die in die jaren actief zijn geworden maar zelfs hier in Vlaanderen niet de waardering kregen waar ze eigenlijk recht op hebben. Ik denk bijvoorbeeld aan Alstein, Luc Vancampenhout, Frank Albers, Erik van Ruysbeek. De interesse voor de Vlaamse literatuur is in Nederland helemaal verkommerd. De reden is niet makkelijk te analyseren, maar mijn persoonlijke indruk is dat het verschijnsel gewoon bewijst wat ik altijd heb beweerd: de eenheid van de Vlaamse en de Nederlandse cultuur is een illusie. Cultuur is meer dan een gemeenschappelijke taal, alles, ook de eetgewoonten, de wijze van kleden, en de politieke zeden horen tot de cultuur van een land. We moeten de moed hebben om eindelijk eens te erkennen dat de staatsgrens een realiteit is. Wij behoren tot twee verschillende culturen. Franstalige auteurs uit Canada of Zwitserland beschouwen het toch ook niet als een erezaak of een dwingende noodzaak om tot de Franse literatuur te worden gerekend? Ze zijn Franstalige schrijvers, dat is heel wat anders. Alleen hier in België willen de Vlamingen aanleunen bij Nederland, en de Walen bij Frankrijk. Dat komt natuurlijk omdat hier door historische omstandigheden geen echte identiteit is kunnen ontstaan. Maar deze houding is funest, en het is dan ook zeer belangrijk dat onlangs in Wallonië door een aantal vooraanstaande kunstenaars, progressieve kunstenaars, een manifest is gepubliceerd waarin zij plegen dat het toch niet de bedoeling kan zijn dat Wallonië een soort bijhuis van Frankrijk wordt! Als hier een dergelijk manifest zou worden gepubliceerd zou men dat als reactionair bestempelen, maar in Wallonië wordt dat standpunt nu ingenomen door een belangrijk deel van de artistieke avant-garde en van de wetenschappelijk intelligentsia. Al even vreemd is dat de eenheid van de Nederlandse en Vlaamse cultuur vaak wordt benadrukt in die

kringen die het verst verwijderd zijn van de Nederlandse cultuur. Het is een romantisch begrip, die eenheid. Al lijkt me onze Hollandofilie wel aan het verzwakken. We moeten beseffen dat we elkaars buitenland zijn, en ik ben me er zeer van bewust dat ik daar vroeger helemaal anders over dacht dan nu.

Het 'Manifeste pour la culture wallonne' pleit voor Waalse zelfstandigheid. Vlaanderen hoeft zich momenteel niet onafhankelijk van Nederland te verklaren - de Nederlanders zelf maken het wel duidelijk dat ze niet hoog oplopen met het huidige Vlaanderen. Ze hebben geen belangstelling voor wat hier gebeurt. Een heel verschil.

Die hautaine en arrogante onverschilligheid is soms gewoon onverklaarbaar. Overigens ligt de schuld voor deze discriminatie, of hoe moet je dat noemen, ook wel bij ons. Wij kunnen onszelf niet verkopen, wij kunnen onze publiciteit niet verzorgen. Nederland heeft bovendien een grotere literaire traditie, Nederlanders bezitten een bepaalde vorm van solidariteit die wij niet kennen. Ook onze 'kappellekesgeest' is er soms wel eens schuld aan dat er misverstanden en onbegrip ontstaan, dat moeten we durven bekennen. Het is niet mogelijk om hier in Vlaanderen, zoals dat in Franse literaire TV-programma's normaal is, vijf auteurs een confraternele en interessante discussie met elkaar te laten voeren. Hier zou waarschijnlijk na enkele minuten al heibel en ruzie ontstaan. Er spelen nog andere elementen mee. Nederland heeft nu eenmaal betere uitgevers dan wij. Ook het protectionisme dat heerst op de Nederlandse markt is een rem. Het Vlaamse boek is in Nederland veel duurder dan bij ons. De commerciële aanpak primeert ginds. Ook daar schort het bij ons wel eens aan. Zonder dat ik mijn mening uitspreek over inhoud of ideologie vind ik het toch spijtig dat een boek als *Mijn land in de kering* van Karel van Isacker hier in een dure uitvoering, linnen band, kleurillustraties, op de markt wordt gebracht. In Frankrijk zou een dergelijk boek in een voor iedereen betaalbare editie worden gepubliceerd. Waarom moet dat enkel voor notabelen en rijken koopbaar zijn? Men zegt wel dat er hier geen publiek bestaat voor dergelijke boeken, maar men vergeet toch steeds weer dat wij in Vlaanderen op het gebied van boekenconsumptie absoluut niet slecht scoren. Bovendien is er geloof ik geen land in Europa waar zoveel buitenlandse literatuur wordt gelezen als hier. In elk geval meer dan in Nederland, waar een buitenlands boek enkel wordt besproken als het vertaald is. Dat is op onze culturele pagina's, waar overigens zoveel over geklaagd wordt, toch helemaal anders. Zelfs provinciale kranten hebben er aandacht voor. Nederlandse uitgevers zullen dan wel klagen dat hun vertaling van het werk van Marguerite Yourcenar

hier niet wordt verkocht. Ze hebben haar twintig jaar te laat ontdekt, en als zij dan met hun vertalingen komen hebben de geïnteresseerde Vlamingen Yourcenar natuurlijk al lang gelezen in de ‘Livre de Poche’.

Wij lezen veel buitenlandse literatuur, we houden dat bij, maar het blijkt uiteindelijk nauwelijks effect te hebben op onze literaire cultuur. De Vlamingen lezen wat er op wereldniveau wordt gepubliceerd en blijven soms toch dwepen met hun dorpsgenieën.

Dat is een algemeen verspreid verschijnsel. Als je er de dagboeken van Gide of Green, kritieken van Mallarmé, Baudelaire of Sainte-Beuve op naleest dan rijzen je haren dikwijls te berge als je ziet met welke auteurs zij opliepen. Je houdt het niet voor mogelijk.

In het interview in Geen daden maar woorden zei je dat de literatuur steeds meer aan invloed inboette.

En dat verschijnsel zet zich door. In sommige landen is het wel erg duidelijk geworden, zoals in Frankrijk waar sinds de jaren zestig de invloedrijke artistieke figuren geen auteurs meer zijn maar filosofen en psychoanalytici. De schrijvers zelf schijnen te twijfelen. In de jaren zestig organiseerden ze hier de beruchte anticensuurmeetings. In 1960 hadden Stijn Streuvels en Herman Teirlinck nog hun geruchtmakende verklaring over de taalgrens in het *Nieuw Vlaams Tijdschrift* gepubliceerd. Maar wat hoorde je nog van de schrijvers tijdens de jaren zeventig? Hebben ze ooit stelling genomen in verband met de kwestie Zaïre, met de Vredesmanifestaties? Welke schrijvers hebben het VAKA-manifest ondertekend (als ze er al om gevraagd werden)? Welke schrijver neemt nog het initiatief om een manifest te schrijven, zelfs over belangrijke binnenlandse kwesties?

De literatuur boet aan invloed in. Maar men spreekt nog altijd wel over de enorme invloed van de dagbladpers. Toch stel ik vast dat, en ik weet niet in welke mate het een typisch Vlaams verschijnsel is, de socialistische strekking met De Morgen slechts ongeveer vijf procent van de pers in handen heeft, maar dat de socialistische partij de belangrijkste of op een na belangrijkste van het land is.

De invloed van de pers werd altijd overdreven. In Zweden is vijftig jaar lang een socialistische regering aan de macht geweest en had men evenmin een socialistische pers. De invloed van de televisie is veel belangrijker. Het is ook moeilijk om het belang van de pers te evalueren, althans hier, omdat wij zo weinig weten van ons verleden. We hebben de neiging zo snel te vergeten.

Je publiceerde vrij recent twee bundels met opstellen, kritieken, beschouwingen. Twee bundels die zich nogal scherp profileren omdat jij, meer dan hier gebruikelijk is, je beschouwingen en meningen plaatst tegenover buitenlandse en dan vooral Franse situaties. Hoe werden beide boeken hier over het algemeen ontvangen?

Ik wil niet klagen, van het eerste boek, *Het bed van Proustes*, werd een herdruk gemaakt, maar de recensenten spraken over het algemeen inhoudelijk naast de kwestie. Daar heb ik overigens begrip voor, want er zitten blijkbaar te diverse onderwerpen in verwerkt, het zou de hier altijd toch onderbetaalde recensenten te veel tijd vragen om zich daarin te verdiepen. Maar het is wel typerend dat vrijwel geen enkele recensent iets heeft geschreven over mijn essays die niet over Vlaamse auteurs gaan.

In dat interview van toen waarschuwde je al tegen de technocratische maatschappij waarin we steeds machtelozer worden. Tienduizenden komen nu op straat en bereiken niets, zei je, terwijl negenhonderd mensen volstonden om de Bastille te veroveren.

Zo is het nog steeds. Hoeveel mensen hebben er betoogd tegen de raketten? En ze komen er. Ik ben er van overtuigd dat zelfs de meerderheid van de parlementsleden contra is, maar ze komen er. Er stappen drieënveertig CVP-parlementsleden op in de betoging, achter leuzen die vast niet dubbelzinnig waren, maar in het parlement stemmen ze precies het tegenovergestelde. Te veel wordt ons vanbovenaf opgedrongen en we staan inderdaad machteloos. Ik ben niet naïef. Ik wil begrip opbrengen voor elke regering die de raketten toch plaatst. We mogen niet vergeten dat het fameuze dubbelbesluit van de NAVO indertijd door de socialisten die nu contra zijn werd verdedigd. De economisch-monetaire druk van de USA is veel te groot. Al had men natuurlijk het Nederlandse voorbeeld moeten volgen, of zich moeten spiegelen aan het voorbeeld van Denemarken.

Het is bijzonder teleurstellend vast te stellen dat na de acties voor meer democratie van toen de democratie steeds duidelijker een poppenkast wordt, en mede uitgehold wordt door de democratisch verkozen zogezegde vertegenwoordigers des volks.

Ik heb altijd zeer wantrouwend gestaan tegenover wat men inspraak noemde. Het was allemaal lofwaardig, maar het uiteindelijke resultaat is dat de invloed van het reële politieke engagement afgenomen is. Beslissingen worden genomen via de politieke partijen en niet anders. Men verandert de Kerk niet van buiten uit. Er dreigt een steeds grotere kloof te ontstaan tussen de mensen

die niets doen en zij die wel iets doen, tussen de mensen die iets weten en zij die denken dat ze iets weten, of maar uit tweede of derde hand geïnformeerd worden. Het is allemaal veel ingewikkelder geworden dan het ooit was. En het is pijnlijk te moeten vaststellen dat mensen met ervaring en met een intelligentiequotiënt dat gemiddeld hoger ligt dan het normale er niet toe komen zinnige oplossingen te bedenken. Wat doet men aan het tragisch wordende probleem van de gastarbeiders? Aan dat van de niet-conjuncturele maar duidelijk structurele werkloosheid? Niets. Men moet los uit de hyper-getechnocratiseerde, georganiseerde maatschappij. Maar hoe, als je ook moet vaststellen dat wij nu eenmaal niet meer vrij zijn? Wij worden door Amerika gekoloniseerd zoals Rusland de Oostbloklanden koloniseert. Ik geloof dat dit besef toch langzaam begint door te druppelen. Er begint een behoefte te groeien aan neutraliteit. Als er een grotere zin voor relativiteit ontstaat moeten we misschien toch niet al te pessimistisch zijn...

Gerrit Kouwenaar

Mag ik het me even heel makkelijk maken? Ik citeer gewoon uit het ‘vooraf’ bij *Een tuin in het niks - vijf opstellen over Gerrit Kouwenaar* van Wiel Kusters (Querido).

‘Sinds zijn debuut heeft Gerrit Kouwenaar, geboren in 1923, toen, naar een woord van Jaap Harten, “Couperus voorgoed zijn rotting neerlegde”, meer dan vijfhonderd gedichten geschreven; van het niet meer herdrukte “Achter een woord” uit de gelijknamige bundel tot “Wie is de echte?” uit *Het blindst van de vlek*. En het schrijven gaat door. Meer dan 500 gedichten: dat is een oeuvre, waarin men een leven lang kan blijven lezen.’

En het eerste opstel in deze bundel, getiteld ‘Wat absoluut is bestaat niet’ begint zo:

‘Kouwenaars opvatting van het gedicht als een “ding”, als een object met een zo grote innerlijke samenhang, dat het eerder naar zichzelf verwijst dan naar de aan het moment gebonden feiten, emoties en ideeën die het transformeert, gaat gepaard met een bijna obsessionele aandacht voor de “dodende/stromende tijd”, waartegen dingen meestal langer standhouden dan mensen. Tegenover zijn verabsolutering van het gedicht als een autonome structuur staat een sterk relativerende visie op de mens, zijn maatschappij en geschiedenis.’

Kouwenaar is een van de belangrijkste dichters van het Nederlandse taalgebied. Hij begon als journalist, was lid van Cobra en schrijft behalve poëzie ook proza. Zeer goed proza trouwens, en het is verheugend dat onlangs twee van zijn romans en een novelle in één band zijn heruitgegeven. Hij houdt zich voornamelijk bezig met het vertalen van toneelwerk.

Hij is een van de markantste vertegenwoordigers van de belangrijke Vijftigers-generatie, zoals bekend, en een bijzonder innemend man. Dit laatste is, louter literair gezien, waarschijnlijk minder belangrijk, maar het veraangenaamt wel een interview. Hij praat vlot, met soms speelse invallen in een ernstige uiteenzetting, maar is niet vlug tevreden met wat hij gezegd heeft.

Wat dacht je bij het herlezen van het interview?

Het klinkt nog heel redelijk als ik het zo overlees. Maar het is natuurlijk wel geënt op een situatie van vijftien jaar geleden, en we zitten nu in een heel andere situatie. Eerlijk gezegd is die kwestie

van het literaire engagement niet iets dat mij de laatste jaren ontzettend heeft beziggehouden, ik voel eerder iets van irritatie bij dat thema.

Hoe zou dat komen, denk je?

Laat ik zeggen dat ik het een beetje ontgroeid ben. Er zit iets uitermate kunstmatigs in die tweedeling in een stuk wel-geëngageerde en een stuk niet-geëngageerde literatuur. Kunst wordt niet gemaakt op basis van alleen maar esthetische overwegingen, en evenmin op basis van alleen maar ethische of politieke. Het loopt, gelukkig, allemaal door elkaar. Maar, als je daarop doelt: er zit in die irritatie zeker ook een reactie op de euforie van eind jaren zestig. De verbeelding aan de macht en dat soort leuzen. Die paar lichtpunten waarop men zich toen beriep en blind staarde, zijn inmiddels allemaal uitgedoofd of op een zeer laag pitje gedraaid. De wereld biedt geen hoopvolle aanblik als je om je heen kijkt. Dat is uiteraard geen reden om verder dan maar de dekens over je hoofd te trekken, maar wat mijzelf betreft, ik ben me wel steeds meer een buitenstaander gaan voelen. Hij stond erbij en hij keek ernaar. Ik ben ook een paar jaar ouder geworden natuurlijk.

Met die ontmoediging sta je vast niet alleen. En het is evenmin typisch de houding van de man op wat jaren, de vermoeide strijder. Ook jongeren geloven er over het algemeen niet meer in. Onverschilligheid alom. Ik geloof niet dat dit alleen maar een crisisverschijnsel is.

Het zal er ook mee te maken hebben dat het nu veel moeilijker is je met iets te identificeren. Begrippen als links en rechts zijn zo langzamerhand alleen nog bruikbaar in de gemeenteraad. Dat werkt een gevoel van ambivalentie in de hand. In die tijd was er Viëtnam. Dat was al met al een duidelijke situatie en het stond tegelijk voor veel meer. Maar wat moet je nu met Libanon, de Palestijnen, Iran, noem maar op, de praktijken van de IRA, de hijackers, de rode brigades? Ik ben altijd geneigd ieders recht te erkennen zich van een juk te bevrijden, en natuurlijk, waar gehakt wordt vallen spaanders, maar een bom in een warenhuis, een opgeblazen schoolbus? Daar houdt mijn begrip of inlevingsvermogen of hoe je het noemen wilt op. Ik verdom het, uit wat voor historisch of psychologisch bepaalde gronden, daar dan ook zogenaamd genuanceerd over te oordelen.

Dat begrijp ik. Maar toch... Ik denk dat het met geweld net is als met abortus. Iedereen is er tegen in principe, maar een groot aantal vindt het wel acceptabel als laatste middel om veel ellende te voorkomen. Zonder het gebruik van geweld zouden de

machthebbers niet bewegen. Kijk maar naar El Salvador, daar ging Duarte uiteindelijk dan toch praten met de guerrillaleiders.

Die vergelijking met abortus lijkt me niet zo gelukkig. De pil tegen geweld is nog niet uitgevonden helaas, maar als dat wel zo was zou de paus haar zeker verbieden.

Ik wil hier geen politieke analyses maken, dat is mijn stiel niet, maar je kunt uiteraard niet alle geweld over één kam scheren. In Latijns-Amerika ligt het anders dan in het Nabije Oosten of nog dichterbij huis. Wat ik bedoel en waar ik niet van terug heb, is de vanzelfsprekendheid waarmee een extreme vorm van geweld in ons leefpatroon is ingelijfd. Geweld als welbewust gehanteerd chantagemiddel, terreur. ‘Ik heb gelijk en als jij mijn gelijk niet wenst te erkennen dan hak ik je vrouw en kinderen in mootjes.’ Waarschijnlijk is het vreselijk naïef van me en ik hoor iemand achter in de zaal al ‘halfzachte humanist’ sissen, maar ik had dit vijftien jaar geleden niet voor mogelijk gehouden. Dit is volledig terug naar af.

Ik speel nog maar even advocaat van de duivel: juist daarom, wordt wel eens beweerd, hebben die jaren zoveel desillusies veroorzaakt, is er zo weinig veranderd.

Is dat zo? Ik weet het niet. Er is weinig veranderd, dat is waar. Maar wat hebben de acties van de RAF dan helemaal veranderd? Of de bommen van de IRA? Wat heeft de moord op Moro opgeleverd? Helemaal niks, behalve een versterkt front van rechts, om dat begrip dan toch nog maar even ouderwets te gebruiken. En daar is het zulke clubs misschien ook wel in de eerste plaats om te doen. Een soort primitieve vorm van de *Verelendungs*-theorie. Ik denk dat als er hier in onze contreien ooit iets gaat veranderen, dat dan toch eerder het werk zal zijn van zogenaamd machteloze clubs als de Groenen en de anti-kruisrakettenbeweging dan van de trotse ‘opeisers’ van opgeblazen kinderwagens.

In elk geval heb je belangstelling voor wat gebeurt. Dat is beter dan de onverschilligheid waar velen blijk van geven. Ik kan niet ontkennen dat ik het treurig vind dat veel auteurs momenteel afkerig staan van het engagement.

Ik denk dat de meeste schrijvers wel degelijk belangstelling hebben voor wat er gebeurt. Iets anders is uiteraard in hoeverre ze daar in hun werk iets mee doen. En vooral hoe ze dat doen. Engagement is een vaag begrip. Dat heb ik letterlijk ook in het vorige gesprek gezegd.

Je zei toen inderdaad, letterlijk: ‘Mag je het vertalen met eigentijds, kritisch eigentijds, of is het meer? Ik bedoel, waar begint

het engagement en eindigt de ivoren toren, en is daar nog iets tussen? Maar goed, de centrale vraag is: hoe stop ik mijzelf met dat hoe dan ook persoonlijk engagement in een vorm die dat engagement volkomen dekt, en vervolgens: hoe blijf ik daarbij zo verstaanbaar mogelijk.'

Nadat ik had opgemerkt dat engagement een vaag begrip is. En dat is waar het om gaat. De rest zou ik nu wat anders formuleren. Hoewel, in dat 'kritisch eigentijds' kan ik me nog heel goed vinden. Veel meer is het niet, denk ik, nú.

En de jongeren van nu? Die lijken in hoofdzaak, om niet te zeggen uitsluitend, geïnteresseerd in wat zich binnenskamers afspeelt.

Maar ook een roman over een binnenkamer kan een meesterwerk zijn, en dat is het enige dat telt. Ik pleit er niet voor dat men zich uitsluitend aan het binnenskamerse drama zou gaan wijden, maar ik vind het niet bij voorbaat verwerpelijk als dat gebeurt. Het gaat toch nooit om iets anders dan dat er iets wezenlijks in woorden wordt waargemaakt? Je kunt de hele wereld in je eigen huis, tuin en keuken stoppen, mits je dat kúnt natuurlijk. Niet dat ik zo'n hoge pet op heb van het jongerenproza dat momenteel bij ons wordt geschreven, maar er is af en toe toch iets bijzonders bij en of dat nu geëngageerd is of niet volgens een of andere maatstaf, interesseert me eigenlijk geen stuiver. Hetzelfde geldt voor de poëzie.

Maar is het wel 'gezond' dat een auteur onverschillig staat tegenover de actualiteit, de wereld waarin hij functioneert, dat hij geen oog heeft voor het feit dat ook hij, zijn vrijheid, wordt bedreigd, dat men het materiaal waarmee hij werken moet, de taal, aan het verloederen en ontkrachten is?

Ik denk dat elke kunstenaar uiteindelijk weinig anders kan doen dan functioneren binnen zijn eigen werkelijkheid, hoe dik of dun die ook is. En dus niet in een geleende werkelijkheid, dat wil zeggen een werkelijkheid die elders bestaat, waar de zogenaamde grote vraagstukken des levens zoveel overzichtelijker en authentieker op een rijtje lijken te staan, als bijvoorbeeld in Latijns-Amerika. Als een schrijver bij ons meent dat hij in zijn vrijheid wordt beknot, en dat is hem natuurlijk toegestaan, dan zal hij dat binnen zijn eigen werkelijkheid aan de orde moeten stellen. En of dat nu gebeurt via een vadercomplex of een calvinistische jeugd of via een oorlogstrauma, als hij met zijn woorden in iets wezenlijks boort is het goed.

In het interview van toen zei je dat je de roman als genre niet meer zo duidelijk zag zitten. Men twijfelde toen wel meer aan de

roman, maar die heeft zich ondertussen toch duidelijk gerehabiliteerd.

Ik wacht nog steeds op *the novel to end all novels*... Hoe moet ik dat precies opvatten: gerehabiliteerd? Wat je de laatste jaren in vrijwel alle genres ziet is een terugkeer naar meer traditionele vormen. Is dat een rehabilitatie? Je ziet dat niet alleen bij de generatie die pas begint, maar ook bij oudere schrijvers van wie ik eigenlijk dacht dat ze op een heel ander spoor zaten. Mulisch zei indertijd tegen jou dat hij geen fictie meer schreef omdat er in oorlogstijd wel iets belangrijkers te doen viel. Gezien zijn roman *De aanslag* leven we nu dan blijkbaar in een tijd van vrede. Een boek dat er zijn mag natuurlijk, daar niet van, maar wel een ‘gewone’ roman, traditioneel gestructureerd, zoals dat tegenwoordig heet. Hetzelfde geldt in feite voor *Het verdriet van België* van Claus.

En geëngageerde romans. Misschien is het juist wel dat element, die dimensie meer, die ze tot de beste werken van de jongste jaren maakt.

Geëngageerde romans, waarom niet? Het hangt er maar vanaf hoe je dat begrip wilt interpreteren. Maar om nou te stellen dat ze voornamelijk aan dat element hun meerwaarde ontlenuen...

Terugkeer naar traditie, afkeer van engagement, past dat helemaal in de retrorage van nu?

Terugkeer naar traditie en afkeer van engagement gaan lang niet altijd hand in hand. Dat maakt het nou juist zo ingewikkeld. Waarbij nog komt dat die retrorage, zoals jij het noemt, natuurlijk niet alleen aan de kunst is voorbehouden. Het is een algemeen verschijnsel en het speelt zich af op verschillende niveaus. Wat daarbij aan de dag komt kun je niet over de hele linie afdoen als alleen maar uitingen van benauwde behoudzucht of nostalgie. Er zitten ook andere, positieve aspecten aan.

Neem de poëzie. Twintig jaar geleden gold het sonnet bij ons als een volledig uitgeholde overleefde vorm, waar geen dichter die zichzelf respecteerte zijn pen nog aan vuil wenste te maken. Maar de laatste jaren blijken er hier dan toch opnieuw sonnetten te worden geschreven, en dan niet alleen loze invulsels volgens schema, maar heel goede sonnetten, die tot het beste behoren dat hier momenteel überhaupt aan poëzie geschreven wordt.

Ik denk dat je daar als conclusie aan verbinden mag dat een cultuur zich niet ontwikkelt door per generatie op elkaars schouders te klimmen en nog weer een stukje hoger te reiken, om ten slotte geheel in de wolken te verdwijnen. Er is kennelijk telkens reden

tot een pas op de plaats, herzieningen, hernemingen, waarbij bepaalde elementen die door de ene generatie als overbodig zijn weggeworpen, voor de volgende toch weer bruikbaar en actueel blijken, misschien omdat ze een tijdje in het donker hebben gelegen en inmiddels zijn afgekoeld.

Een verwarrend aspect is de laatste jaren zeker ook de tendens tot massificering en popularisering van de cultuur. Ik sta daar niet bij te juichen, met name door de rol die de commercie daarbij speelt, maar afgezien daarvan zitten er zeker ook positieve kanten aan. Ik heb daar niet een erg helder zicht op.

Is de retrorage, en de terugkeer naar traditionele vormen niet in de eerste plaats de vluchtreactie van een generatie die eigenlijk geen toekomst meer ziet?

Dat is een bekende theorie. Mij komt die wat te eenvoudig voor. Natuurlijk heeft elke nieuwe generatie zijn eigen specifieke problemen en er is geen enkele reden die van de huidige jongeren te ontkennen of te verkleinen. Het is een moeilijke tijd, inderdaad. Maar onze generatie is ook niet volwassen geworden in een rozentuin, en onze vaders en grootvaders zijn dat evenmin. Geen enkele generatie krijgt ooit zijn toekomst gratis voor niks cadeau. Er moet altijd puin worden geruimd, er moeten altijd vaders worden bestreden, alvorens je beginnen kunt zelf een paar passen te zetten. Trouwens, de moeilijkheden waar de jongeren nu voor staan zijn voor een groot deel ook de onze.

Misschien kan men zich troosten met de gedachte dat vroeger of later, links of rechts, onder of boven, alles altijd wel ergens voor gediend heeft, betekenis heeft. Maar ik blijf me wel zorgen maken natuurlijk. Vandaar deze gesprekken. En ik praat met mensen die zich eveneens allemaal zorgen maken. Essentieel in al die treurigheid lijkt me vooral de ontgoocheling door wat er terecht kwam van onze hoop dat de democratie zou kunnen worden uitgebouwd en verbreed, dat was de eerste en belangrijkste stap op weg naar die betere wereld waar we van droomden. Maar juist die eerste stap bleek niet haalbaar. Omdat iedereen, zoals in het begin van het gesprek reeds even werd gesuggereerd, te braaf bleef? En de democratie kan niet functioneren als de echte machthebbers, de grootindustrie, het kapitaal, buiten het democratisch spel blijven.

Wat er ook allemaal aan onze democratie schort en te verbeteren valt, ze blijft van alle samenlevingsvormen de minst beroerde tot nu toe. Dat moeten we toch wel in de gaten blijven houden. Maar het is zeker ook waar dat de democratie voor een belangrijk deel is gebaseerd op uitbuiting. Onze welvaart van de afgelopen jaren,

de gedeeltelijke realisering van de verzorgingsstaat en de zogenaamde democratisering zijn voor een groot deel betaald door de Derde Wereld. Dat beginnen wij nu heel duidelijk te merken... Blijft de vraag, ook in het begin van dit gesprek al gesteld, wat wij daaraan kunnen doen. Ik zou het wel weten, maar zo zal het zeker niet gaan. Ik ben niet optimistisch. Wat al die terreurgroepen voorstaan, de gewelddadige ontmanteling van het democratisch systeem omdat het slecht functioneert, dunkt mij het tegendeel van een oplossing. Want dat komt neer op het ondermijnen van ons laatste houvast. Als ook hier de democratie het begeeft, dan kunnen wij het voor de eerste paar honderd jaar wel vergeten.

Hubert Lampo

Eind 1983 verscheen *Over Hubert Lampo - beschouwingen en interviews* in de reeks BZZTÔH-Literair Archief. Ik kan geen betere inleiding tot dit gesprek verzinnen dan de eerste alinea van het 'Ten geleide', geschreven door samensteller Jef van Gool.

'Hubert Lampo publiceert nu welgeteld 41 jaar en het is nauwelijks overdreven te stellen dat hij al 41 jaar een controversieel auteur is. Weliswaar kan hij bogen op een groot en blijkbaar trouw lezerspubliek en op de waardering of anderszins de welwillendheid van vele, ook toonaangevende, critici, maar daar staat tegenover dat zijn toch niet onaanzienlijke produktie van bij de aanvang ook sterk negatieve reacties heeft opgeroepen. Wanneer een auteur niet algemeen bijval vindt, is dat uiteraard nog geen reden hem controversieel te noemen. Wat deze karakteristiek in het geval van Lampo wel rechtvaardigt, is het feit dat de weerstand tegen zijn werk nimmer is afgenomen. Steeds weer hebben nieuwe generaties critici en recensenten, vanuit verschillende en niet zelden tegengestelde overwegingen, daarin een steen des aanstoets gevonden.'

De grote aanvallen op Lampo behoren nu wel definitief tot het verleden, wat natuurlijk niet betekent dat zijn werk voortaan of in grote onverschilligheid of unaniem lovend wordt ontvangen. Over het algemeen vindt men zijn essayistisch werk interessanter (speelser, boeiender geschreven) dan zijn romans. Zijn jongste roman *Zeg maar Judith* werd zelfs als zwak beoordeeld. Meer dan vierhonderd pagina's, geschreven na een nogal langdurige en verlammeende ziekteperiode. Sinds het vorige interview schreef hij verder romans en verhalen, essays, werd vertaald, maakte de bewogen verfilmingen van zijn werk mee, bleef zeer bedrijvig als publicist.

Hij is, na Van der Veen, de oudste schrijver van het in dit boek verzamelde gezelschap. Hoe dan ook, een innemend en vriendelijk man. Zijn stijl is barok, zijn praten soms ook, soms ook docerend, maar dikwijls ook aarzelend, vragend.

Nog akkoord met de vijftien jaar jongere Lampo?

Over het algemeen sta ik nog achter mijn meningen van toen. Dat komt natuurlijk ook wel omdat ik in ons interview van eertijds geen bijzonder diepgravende theorieën heb gespuid, me bij een

aantal algemeenheden heb gehouden, maar toch. Wat wel veranderde dat is de tijd waarin we leven, dat is duidelijk.

We hoopten toen ook allemaal dat de tijden drastisch gingen veranderen. Maar niet in de richting die het nu uitgaat.

Ik verwachtte ook in de jaren zestig niet direct veranderingen die men revolutionair zou kunnen noemen, ik verwachtte niet eens een grote sociale evolutie en nog minder een revolutie. Neen, helemaal niet, ik zag dat niet gebeuren omdat iedereen zich duidelijk inkapselde in de opkomende of de reeds volop heersende welstand. Ook de arbeiders voelden zich welvarend. Dat is niet het klimaat waarin drastische veranderingen kunnen plaatsvinden. Het verlangen naar een anders ingerichte maatschappij leefde waarschijnlijk wel bij een aantal jonge mensen, maar ik was in die tijd toch ook al bijna vijftig, ik behoorde dus niet tot die kleine of mogelijk grotere minderheid die de wereld reeds zag veranderen. Nee, ik heb nooit geloofd in de rozerode dageraad van een geheel nieuwe wereld. In het gesprek dat we toen hadden heb ik mezelf aan een soort gewetensonderzoek onderworpen. Wat ik wel bijzonder vreemd vind is dat de meerderheid van vandaag zich niettegenstaande de evolutie en alles wat er sindsdien gebeurde nog steeds tracht te installeren in de sfeer van de late jaren zestig. In het dorp waar ik woon zie ik dagelijks bij het gebouw van de stempelcontrole de werklozen arriveren in soms peperdure wagens. Ze gaan zich even melden en haasten zich dan naar het zwart werk dat ze verrichten. Begrijp me asjeblief niet verkeerd, ik wil wat ik nu zeg niet veralgemenen, ik wil niet als een geconstipeerde bourgeois reageren en de enorme miserie die er bij veel mensen heerst niet ontkennen of minimaliseren, maar ik kan evenmin ontkennen wat ik met eigen ogen zie. Wat ik ermee zeggen wil is vooral dat ik constateer dat de mensen gewoon verder bouwen aan de droom van toen, de droom van de steeds groter wordende materiële welvaart. Dat is de realiteit. De visie, de mentaliteit van toen, is tot op zekere hoogte onveranderd gebleven niettegenstaande de vaak meer benepen materiële omstandigheden waarin de mensen moeten leven. Men wil nog steeds met dezelfde objectieven leven, in dezelfde illusies. En dat terwijl toch ook de ellende toeneemt, vooral bij de jongeren die van school komen en geen werk vinden. Mij maakt men niet wijs dat ze best tevreden zijn met de staatssteun die ze krijgen. Helemaal niet. Integendeel, de frustraties bij de jongeren moeten enorm zijn en als er ooit een reactie komt op de maatschappij van vandaag, dan zal ze van die jongeren komen. En het zal dan een heel wat minder ludieke reactie zijn dan die van de jaren zestig. Ik hoop tenminste dat de jongeren van vandaag nog de energie zullen kunnen opbrengen om

te protesteren en te reageren tegen de heersende onrechtvaardige toestanden en schandalen. Maar soms vrees ik dat, begrijpelijkerwijze misschien, de aankomende generatie te ontgoocheld of reeds te erg gebroken is om nog iets reëls te kunnen of te willen ondernemen. Ik vraag me wel eens af voor wie deze mensen zouden moeten stemmen. Zelf ben ik altijd een socialist geweest, dat ben ik nog steeds maar, eerlijk gezegd, toch zie ik het soms niet meer zitten. Dat zal dan wel de ontmoediging zijn van een ouder wordend man. Maar waar zijn de grote, betrouwbare figuren als een Huysmans, een Van Acker?

Wanneer wij de literaire wereld als voorbeeld nemen denk ik wel dat je terecht van ontmoediging kunt spreken. Vroeger was het engagement in de literatuur iets dat volop in de belangstelling stond, terwijl nu ook de jongere generatie schrijvers daar geen heil meer in schijnt te zien. Denk aan de maffe navelkijkerij van sommige Noordnederlandse jongeren, of aan de afgesabbelde thema's waar veel Vlaamse jonge auteurs nog steeds mee bezig zijn.

In zestig was het engagement inderdaad aan de orde van de dag. Je hoorde tussen schrijvers nauwelijks over iets anders praten. Wie er bedenkingen bij had trachtte men ijverig een slecht geweten aan te praten. Ik spreek van ondervinding op dat gebied en ik heb toch ook geëngageerde werken geschreven. Voor *De belofte aan Rachel* en zo kneep men opzettelijk de ogen dicht. Ik kan mij overigens niet helemaal van de indruk ontdoen dat men in die jaren ook vaak misbruik van het engagement heeft gemaakt om de literatuur die voorafging te kunnen opruimen. Door sommigen werd de sociale inzet als alleenzalmakend voorgesteld omdat zij daardoor hun overigens grotendeels denkbeeldige machtspositie konden verstevigen. Door sommigen, niet door iedereen. Belangrijk is trouwens ook het oordeel van het publiek. Er zijn heel wat sociaal geëngageerde auteurs waar ik groot respect voor had, en die ik sterk ben blijven waarderen, omdat ze trouw zijn gebleven aan hun opvattingen, hoe zich hun verdere literaire ontwikkeling ook voltrok. Zij die ik bedoel waren geen grootschreeuwers maar consequente mensen, schrijvers als Ward Ruyslinck, Clem Schouwenaars, Walter van den Broeck, Paul Koeck en nog een aantal anderen, harde werkers ook. Wat we literair ook willen bereiken, wat we als schrijver ook willen verkondigen, we moeten dat doen in en met ons werk. Natuurlijk kan men insgelijks buiten de literaire activiteit opinies uiten, door journalistieke bijdragen bedoel ik, maar essentieel is het zuiver creatief schrijven. Denk bij wijze van voorbeeld maar eens aan een auteur als Piet van Aken. Ik heb zopas zijn volledig werk herlezen, want ik moet nu, na zijn dood,

een stuk over hem schrijven. Hij was een man die zichzelf steeds trouw is gebleven, hij bleef rechtlijnig en deed geen concessies. En wat een authentiek talent! Je moest moed hebben om op een zeker ogenblik een boek als *De blinde spiegel* te publiceren. Ik doe mijn hoed af voor de volstrekt rechtlijnige eerlijkheid waarmee hij, overtuigd socialist, de volgens hem bestaande tekortkomingen van het socialisme van vandaag heeft willen belichten. Zelf sprak hij nogal schertsend over dat boek, en noemde het eens een feuilleton. Daarbij dacht hij beslist aan de feuilletons die lang geleden tot de doorbraak en het succes van de socialistische ideeën hebben bijgedragen. Eugène Sue heeft uiteraard de Vlaamse massa meer aangesproken dan Marx of Engels. Bij een man als Van Aken treft het me dat er geen onderscheid valt te maken tussen de mens en de schrijver. Er waren voor hem op dit stuk nooit problemen. Hij was zich bewust van zijn taak, hij haatte profiteurs en wilde dus zelf geen profiteur zijn. Je weet dat hij als jonge man begonnen is als redactiesecretaris van *De Werker*, het weekblad van de vakbond, en dat is hij bewust gebleven. Hij wilde niet naar de top, al heeft men hem vermoedelijk wel de kans geboden, hij wilde niet profiteren van de relaties die hij door zijn werk met vrijwel alle belangrijke politici had. Alles wat hij wilde was een net voldoende materiële basis om als auteur te kunnen schrijven wat hij zeggen wilde. En dat heeft hij gedaan. Na zijn dood moeten wij zijn werk zoveel mogelijk in ere houden.

Na zijn verzameling artikelen en polemische stukjes Agenda van een heidens lezer, verschenen in 1967, duurde het opeens tot 1979 eer de toch altijd actieve auteur Van Aken weer met een nieuw werk kwam, de roman Dood getij. Ik had hem de vraag natuurlijk liever zelf gesteld, maar heb jij een vermoeden van de reden van dit toch wel lange zwijgen?

Ongeveer drie weken voor hij een fatale hersenbloeding kreeg heb ik van hem nog een brief ontvangen. Een brief naar aanleiding van een recensie van mijn roman *Zeg maar Judith*, verschenen in *De Werker*, dus met een volkomen alledaagse aanleiding, maar toch een vreemde brief. Een boodschap in een fles, op de golven van de tijd, zou ik zeggen. Van Aken spreekt erin over de reden van zijn zwijgen. Ik had persoonlijk altijd gedacht dat hij gedesillusioneerd was door de politiek, maar in deze missive zegt hij onomwonden dat hij heeft gezwegen omdat hij zo geërgerd was door de gemeenheid en de heersende sfeer van oneerlijkheid en boerenbedrog in een deel van de literaire wereld. Hij voelde zich daarin niet meer thuis, menige toestand druiste in tegen zijn eerlijke en open natuur. Hoe hij tegenover de literatuur stond blijkt wel uit zijn *Agenda van een heidens lezer*: hij had zijn ideeën, die

hij soms heftig en scherp verdedigde, maar vooral opvallend is zijn tolerantie. Hij was verder een man uit één stuk, hij legde zijn hoofd niet neer bij de ongerechtigheid. Ik dacht dat hij veel sterker was dan ik, maar uit zijn brief bleek dat hij uiteindelijk minder opgewassen is geweest tegen de mentaliteit in ons literaire wereldje dan ik, die mijzelf helemaal geen stoere jongen voel. Dat heeft me getroffen en verbaasd. Zijn onvrede met de politiek heeft hij kunnen afreageren in zijn roman *De blinde spiegel*, de rest heeft hem, kennelijk reeds een poos vroeger, harder geraakt. Als Piet van Aken in Nederland was blijven publiceren zou hij ook daar een veel grotere reputatie hebben gekregen. Nou ja, herhaaldelijk heb ik hem gezegd dat hij ginds bij de Arbeiderspers had horen te blijven in plaats van naar Vlaanderen terug te keren.

Piet van Aken heeft inderdaad een tijdje in Nederland gepubliceerd en is dan vrijwillig overgestapt naar een Vlaamse uitgever; op een ogenblik dat de verhouding tussen Nederland en Vlaanderen op literair gebied een heel stuk beter was dan nu.

Welke Vlamingen worden momenteel nog door Nederlandse firma's gepubliceerd? Claus, Raes en ik, de rest is verdwenen, behalve dan ook de nieuwkomers Monika van Paemel en Leo Pleysier, maar qua echte impact moeten die nog alles bewijzen, dacht ik. Dat is een situatie die helemaal niet overeenstemt met de wensen van het Nederlandse publiek, want daar constateer ik wel een grote belangstelling en waardering voor wat in Vlaanderen gebeurt. En zelfs dat veel Hollanders de lezer de strot uitkomen. De Nederlanders rekenen heel wat Vlamingen gewoon tot de Nederlandse literatuur. Er is een enorm verschil tussen het intelligente noordelijke publiek en de literaire Nederlandse pers die grotendeels vooringenomen is, ja, soms de indruk geeft door sommige uitgeverij of door een of andere mafia gemanipuleerd te worden. De grens die men momenteel opnieuw tussen Vlaanderen en Nederland opricht is een zuiver economische grens, geen culturele. Zij is het gevolg van een bekrompen, ofschoon niet door de lezer gedeelde kruideniersmentaliteit, een grens die een gevolg is van de vrees voor de concurrentie: elk Vlaams boek dat wordt verkocht is een Nederlands boek minder. Je kunt als schrijver in Nederland heel goed in de markt liggen, maar uit de belangstelling die de pers voor je heeft zal dat vast niet blijken. Daarvoor wordt die te zeer gecontroleerd door de onderling solidaire exegeten van de randstad. Ik protesteer met klem tegen deze laatdunkende behandeling van de Vlaamse schrijvers. Wij zijn geen ontwikkelingsvolk. Ik ben het er mee eens als Paul de Wispelaere ergens zegt dat iemand die in Nederland over een Chinees zou zeggen wat men ginds over Vlamingen vertelt, onmiddellijk en terecht voor een racist zou

gehouden worden. Ik spreek niet uit bitterheid, mijn uitgever kan je vertellen of men erin geslaagd is me in Nederland uit de markt te zwijgen. Denk maar het omgekeerde! In Nederlandse kranten en bladen benadert men de literatuur op platte commerciële wijze, men organiseert rond bepaalde auteurs campagnes alsof het om een nieuw merk zeeppoeier gaat, geen systeem van scheef-trekkerij is abject genoeg als het de verkoop maar stimuleert. Er zijn overigens uitgevers die cynisch verklaren dat men niet voor onfrisse publiciteitsmethoden hoort terug te schrikken. Of ze veel helpen is een andere vraag.

Toch moet je er ook rekening mee houden dat wat ik dan maar zeer beleefd de gedaalde belangstelling voor Vlaams werk zal noemen, ook wel een gevolg is van het feit dat het Vlaamse proza momenteel inderdaad met een inzinking worstelt.

Dat is inderdaad zo, maar dat moet je natuurlijk ook niet dramatiseren. De literatuur is daar nu eenmaal onderhevig aan, net zoals het voetballen of het wielrennen. Bovendien moet je je ook afvragen of er misschien geen nieuwe talenten afgeremd worden omdat ze geen uitgever meer vinden. Hier in Vlaanderen zijn ettelijke firma's verdwenen, in Nederland bekijken sommigen alles wat uit het Zuiden komt met zware vooroordelen. Ik herinner me een prachtig voorbeeld, dat ik je niet mag onthouden. Marc Andries vertelde me dat zolang zijn boeken in Nederland verschenen zowat alle Nederlandse kranten zijn productie nauwgezet volgden met soms grote verhalen. Enfin, de hiep-hiep-hoera-mentaliteit die sommige firma's omringt. Toen hij bij *De Standaard* begon te publiceren verscheen er over hem vrijwel geen woord meer in de Nederlandse pers! Het lijkt er soms wel naar alsof er ginds ordewoorden worden gegeven. Ik meen dat zelf regelmatig te ondervinden. In de eerste recensie die over *Zeg maar Judith* verscheen, werd beweerd dat ik met de karikaturale figuur van auteur Guido Cretens eigenlijk Hugo Claus zou hebben bedoeld. Die zelfde bewering komt in bijna alle andere stukken opnieuw aan bod, ofschoon het onzin is. Ik heb in die volstrekt imaginaire romanfiguur iets gelegd van de ontmoedigende methoden die ik door sommige auteurs heb zien gebruiken om zichzelf op te peppen. Ik hoefde daarbij niet aan Claus te denken. Een vrij onschuldig portret is onbedoeld een Rorschachtest geworden.

Er was een periode dat je gebruikt werd als kop van Jut van je generatie. Iemand die als schrijver serieus wilde worden genomen moest ook even tegen je aanschoppen. Dat is nu goeddeels uitgewoed, maar heb je er ondertussen zelf een idee over wat de oorzaak van dit verschijnsel kan zijn geweest?

Neen. Het is voor mij nog steeds een bron van verbazing. De aanval barstte wel los net op een ogenblik dat het me erg goed begon te gaan, zodat hij mij niet concreet heeft kunnen raken. Ik was tenslotte al een hele tijd in de literatuur bedrijvig toen ik, door een stom toeval overigens, in Nederland na het failliet van de firma Stols-Barth, bij mijn huidige uitgever terecht kwam, en ik mede daardoor volop de wind in de zeilen kreeg, ook door de opkomst van het pocketboek. De afgunst heeft waarschijnlijk meegespeeld, evenals het effect van de imitatie. De grootste druktemakers werden geïmiteerd, kregen volgelingen. Op Lampo slaan werd een gezelschapsspelletje. De nieuwe generatie wilde vol ongeduld uit de startblokken komen, maar van Claus en Boon moest men natuurlijk afblijven, hun uitgevers hadden de pers achter zich, voor Jonckheere pasten ze ook op, daar kon men door zijn positie bij het ministerie allicht wel iets van gedaan krijgen. Men zocht dus naar de menselijk meest kwetsbare, en dat was ik. Maar ik ben er niet aan kapotgegaan, al deed het soms wel pijn. Mijn uitgever haalde de schouders op en ik werkte harder dan ooit. Er waren aanvallen bij waaruit een echte nazi-mentaliteit sprak. Haat doet altijd pijn. Maar al die gemeenheid haalde niets uit bij het publiek, dat overigens zelf oordeelt. Piet van Aken, die in feite veel minder werd aangevallen, bleek uiteindelijk kwetsbaarder dan ik, zoals ik reeds zei. Ik ben rustig blijven schrijven. Misschien bewijst dat wel dat ik in essentie geen pessimist ben. Of dat ik als (oud-)journalist beseft hoe gering de impact van de literaire kritiek is.

Als je geen pessimist bent, geloof je dan misschien ook dat de beweging van einde zestig iets te betekenen had? En geloof je nog in het engagement? Jij was overigens een van de weinige auteurs die zei dat boeken in maatschappelijke processen wel degelijk een rol hebben gespeeld.

Schrijvers als Romain Rolland, Barbusse, Remarque, Brecht, Ben Traven en anderen hebben volgens mij inderdaad een grote invloed uitgeoefend op het publiek. Ze hebben natuurlijk de wereldgeschiedenis niet veranderd, geen revoluties veroorzaakt, maar wel een stempel gedrukt op de mentaliteit van meerdere generaties. In ons taalgebied heeft bijvoorbeeld Conscience een rol gespeeld in het flamingantische bewustwordingsproces, waarschijnlijk meer dan hij het zich ooit voorstellen kon. Ik ben ervan overtuigd dat een stuk als *Groenten uit Balen* van Walter van den Broeck de houding van veel mensen in Vlaanderen omtrent stakingen heeft veranderd, dat de boeken van Van Aken en Paul Koeck jonge mensen wakker schudden. Ik bekijk dat inderdaad allemaal niet zo pessimistisch, ik ben ervan overtuigd dat ook de desillusie en het scepticisme die nu bij de jongere generatie heer-

sen niet blijvend zullen zijn. Hieraan kan de literatuur iets doen, hoe bescheiden ook. Er moet hoop blijven. Wat me wel verwondert, is dat er minder revolte is tegen de ellende van nu dan tegen de welvaart van toen. Dat is een zonderling verschijnsel. Vandaag beleven we wellicht een periode van ontzuivering en bezinning, een nieuwe bewustwording is mogelijk aan het groeien. Tenslotte zijn er toch heel wat jongeren op diverse terreinen actief. Men is duidelijk ook praktischer geworden en men gaat meer voor eigen deur vegen. Men stelt zich nu zeer concrete doelen: tegen de raketten, voor de Derde Wereld, voor het milieu. De doelen zijn soms ook kleinschaliger, zoals stadsvernieuwing. En die activiteiten wortelen in de acties van toen. Het is niet allemaal verloren geweest. Denk maar eens aan de Vredesbeweging van de jaren dertig. Was die verloren, niettegenstaande het nazisme? Neen, er is een generatie, en meer, zich tot op de huidige dag blijven verzetten dank zij die beweging. Elk gewettigd protest laat een taai sediment in de besten onder ons na. Ach, generatieconflicten en meningsverschillen tussen verschillende leeftijdsgroepen zullen er altijd wel blijven bestaan. Wij hebben de revolte gekend van '68. Mijn generatiegenoten zijn getekend door de Spaanse Burgeroorlog, de nazibezetting en het verzet. Er is een licht verschil, zou ik zo zeggen... De moeite waard om er eens dieper op in te gaan...?

Ivo Michiels

Ivo Michiels woont sinds enkele jaren in Frankrijk, in de Vaucluse. De afspraak voor een interview wordt er niet makkelijker door. Niet dat ik bezwaar zou hebben tegen een verplaatsing naar een van Frankrijks mooiste streken, maar er zijn een aantal praktische moeilijkheden. Een ontmoeting met Ivo tijdens een van zijn bezoeken aan Vlaanderen loopt ook mis, en dus moet dit interview noodgedwongen schriftelijk.

Er zijn nogal wat schrijvers die beter praten dan schrijven, maar over het algemeen voelt een schrijver zich toch op zijn best als hij zijn gedachten rustig kan neerschrijven. Dat is zeker het geval bij een auteur als Ivo Michiels, waarmee helemaal niet gezegd wil zijn dat hij geen vlot spreker is. Integendeel. Toevallig maakte ik hem nog mee in een openbaar debat waar hij uitermate goed van de tongriem gesneden bleek, een aangenaam causeur was, als het moest ook zeer ad rem. Iemand ook die als een goed acteur zijn publiek wist te bespelen. En bovendien over veel zin voor humor en een alle rumoer overheersende lach bleek te beschikken. Maar dit terzijde.

In zijn jongste publikatie, *De vrouwen van de aartsengel*, kan men lezen dat hij schrijft om 'al schrijvend de andere te worden die je naar waarheid steeds bent geweest'. Schrijven is voor hem een manier, de enig mogelijke manier wellicht, van leven.

Een veelschrijver is hij niet. *De alfa-cyclus* bestaat uit vijf boeken, verschenen tussen 1963 (*Het boek Alfa*) en 1979 (*Dixi(t)*). Buiten deze gestructureerde cyclus schreef hij dan nog het scenario *Een tuin tussen hond en wolf*, voor André Delvaux, tekst waarvoor hij de Driejaarlijkse Staatsprijs voor het Proza kreeg, de hoogste literaire onderscheiding in Vlaanderen. In *Luister hoe dit beeld hoe die lijn hoe die kleur hoe dit vlak luister* bundelde hij opstellen en andere teksten over kunst, en met *De vrouwen van de aartsengel* startte hij ten slotte (1983) zijn lang aangekondigde en groots opgezette cyclus *Journal brut*. Geen veelschrijver, ook geen veelgelezen schrijver, maar wel een belangrijk schrijver.

Wat was, bij het herlezen van het gesprek in Schrijven of schieten?, je eerste reactie?

Ik zou je de tekst van dat vroegere interview willen tonen, wat ik deze dagen met potlood in de marge heb aangetekend: nog, nog steeds, nog altijd, nog, nog. Deze exclamaties vormen het leeuweaandeel.

Bij het einde van dit gesprek vreesde je nochtans weldra je standpunt te moeten veranderen. Die vrees leek gegrond. In welk opzicht zijn je opvattingen nu toch veranderd?

Ik zou eerder spreken van groei dan van verandering. Zeker, op sociaal en politiek, op economisch gebied is de context duidelijk anders dan eind van de jaren zestig. Gewapende conflicten zijn er weliswaar vandaag niet minder dan toen, helaas niet, maar vooral de aanwezigheid van de Amerikanen in Viëtnam was voor de Europese intellectueel een soort bliksemafleider. Vijftien jaar later ligt voor de Europeaan het zwaartepunt van de morele ellende weer voor een stuk op eigen terrein. Schuld en angst komen weer hevig opzetten. De Pershings, de werkloosheid, de bezoedeling, onzekerheid over alles en nog wat, aan voer voor lamento's geen gebrek. Welnu, zo er aan mijn standpunt dienaangaande sedert ons vorig gesprek al iets is gewijzigd, dan juist dit: ik heb schoon schip gemaakt met de twijfel. Adieu! De Russen, de economische crisis, de ecologische problemen, de verregaande banalisering van de media (en de honger waarvoor we mede verantwoordelijk zijn, en het racisme waarvoor we mede verantwoordelijk zijn, enzovoort, enzovoort, de lijst kan lang worden) akkoord, we moeten er werk van maken, maar niet door eindeloos te kankeren, in of buiten de boeken, in of buiten betogingen, optochten, meetings. Geweld en dreiging zijn geen Europees privilege, zijn het nooit geweest, noch een privilege van deze epoëe. Van Attila tot Khomeini (of Tsjernenko of Pinochet of vul-zelf-maar-in) de hele beschavingsgeschiedenis is geschreven met bloed en ruïnes. Het is een gemeenplaats. En het is jammer, maar wat er overblijft na eeuwen zijn de monumenten van de menselijke geest, die zie je, daarvoor zijg je neer op je knieën, de rest staat hooguit opgetekend in de handboeken van de geschiedenis. Er zijn gruwelijkheden die we niet *mogen* vergeten? Zeer zeker, maar het getuigt van een onvergeeflijke gemakzucht in koor de Zang van de Neergang aan te heffen: de tijden zijn slecht, de wereld is slecht, wij zijn slecht. Onder de geestelijke luiheid van het lamento begraven we de creativiteit, het enige middel om overeind te blijven, in het verzet te gaan. Het is niet toevallig dat bijvoorbeeld een befaamd (links) *politiek* publicist als Jean Daniel, directeur van *Le nouvel observateur*, enkele maanden geleden volmondig voorhield: ‘Si je jette un regard en arrière, sur l’année 1983 par exemple, j’observe que rien n’a sauvé l’humanité en dehors de l’art... La création, dans ses échecs

comme dans ses succès, dans sa genèse comme dans ses résultats, me paraît être de plus en plus la seule source et le seul refuge des valeurs. Ce n'est pas très politique? Tant pis.’*

Van de geïnterviewden toen was je niet de enige maar wel een van de meest uitgesproken auteurs die opkwamen voor de autonomie van de literatuur. Ik twijfel er niet aan dat je nog steeds die mening bent toegedaan, maar zou je die autonomie ook nog op dezelfde wijze verdedigen?

*Ik bedoel dat je ondertussen ook als auteur onmiskenbaar bent geëvolueerd. In *Exit* bereikte je een punt ‘o’. Toen je zei dat je werk eigenlijk onleesbaar was geworden, een schrijven ‘bestemd om te schrijven’, was dat geen erkennen van de steriliteit van dat soort volledig autonome literatuur?*

Wat ik in *Exit* schreef over de onleesbaarheid was duidelijk ironisch bedoeld, in ieder geval bedoeld als een uitdaging. Trouwens, wanneer ik jonge theatermensen fragmenten uit mijn werk zie en hoor opvoeren, ook uit *Exit*, kun je bezwaarlijk van steriliteit spreken. Daarnaast zijn mijn opvattingen omtrent de zogenaamde autonome literatuur zoals ik die in ons vorig gesprek heb uiteengezet, inderdaad nauwelijks gewijzigd. Alleen zie ik die autonomie vandaag rijker gevuld. Jaren geleden, in *Een letterwerker aan het woord*, heb ik al in die richting gewezen toen ik voorhield: ‘Er bestaat niet zoiets als een hiërarchie van taalmodi of tekstgenres,’ en: ‘Alles is gezegd, nu kan alles gezegd worden,’ waarmee ik onder meer bedoelde dat, nu de vormen zijn uitgetroefd, die vormen voortaan ook bestáán. Met andere woorden, na de gestrengheid van de *Alfa-cyclus* het polyfonisch elan van *Journal brut*. Door zijn opzet - een mengvorm van journaal, autobiografie, memoires, plus verbeelding, *plus* constante transformatie van de genoemde genres - wordt vanzelf aangestuurd op meerstemmigheid. Ja, de tekst meerstemmig, meertalig, meervormig. Zoals in de schilderkunst van Picasso (of De Kooning, of Miro, of Dubuffet, of Alechinsky, het zijn maar voorbeelden) figuratief en abstract, of semi-abstract, naast elkaar liggen, gelijkwaardig, *samen* het oeuvre maken. Of zoals in het Japanse kaboeeki alle modi zijn gemengd, de uiteenlopende genres binnen in één stuk als vanzelfsprekend in elkaar overgaan. Maar toch een waarschuwing: wat ik op het oog heb is géén programmatisch manipuleren van tekst en

* Als ik terugkijk, naar het jaar 1983 bijvoorbeeld, dan stel ik vast dat niets de mensheid heeft gered, behalve de kunst... De creativiteit, zowel in haar mislukkingen als in haar successen, zowel in haar ontluiken als in haar resultaten, lijkt me steeds meer de laatste bron en het laatste toevluchtsoord van onze waarden. Lijkt dat politiek niet verantwoord? Des te erger.

tekstmogelijkheden, maar wel degelijk een polyfonische zang, noem het een zang van de vrijheid. Een dialoog met veelvuldige gelaagdheid want naast de (bewust gevoerde, *vrij* gevoerde) dialoog binnen de tekst zelf tussen de diverse vormen, inhouden, vorminhouden, ook de voortdurende dialoog van deze tekstwerkelijkheid met de werkelijkheid daarbuiten, zodat spelend en schrijvend vanzelf een nieuwe werkelijkheid ontstaat, aldoor gevulder, aldoor rijker gelaagd, aldoor complexer. En om nog even op een fragment uit je vraag terug te komen: elk punt 'o' is een punt van nieuw begin.

In een interview zei John Barth eens: 'I thought that, once written, fiction can, in a sense, influence the subsequent life of its author.' Ervaar jij dat ook? In welke zin?

Op pagina honderdachtentwintig van *De vrouwen van de aartsengel* heb ik geschreven: '...geen avontuur heeft ingrijpender gewerkt dan dit weven van een cyclus en de menswording als ik zo zeggen mag die ermee gepaard is gegaan,' en op de volgende pagina heb ik het nog eens over: 'je vormgevende potenties en je constante groei daaraan.' Indien in jouw citaat het woord 'fiction' wordt begrepen als 'tekst' in het algemeen, tekstcreatie, is het dus mogelijk het met Barth eens te zijn: groeien aan, groeien dank zij de creatieve inzet. De schrijver die vertrekt met de onvolgroeidheid als gegeven en die zijn hele leven naar de 'volgroeidheid' onderweg blijft zonder die ooit te bereiken, ja, die bewust van de soevereiniteit van het scheppende ik, toch steeds in de marge blijft, steeds een 'vreemdeling', aldoor bekommerd om *wat er (aan onmenselijks) tussen de mensen gebeurt zonder dat ze er weet van hebben*, zoals Georges Adé dat eens in verband met een boek van mij heeft geformuleerd. En weer elders, in een opstel over de schilder Laermans, schreef ik nog: 'Schrijven is in beweging komen, in beweging komen is in opstand komen, altijd. In beweging komen en niet in opstand komen is ook niet in beweging komen, niet echt.' Ziedaar, van opstand naar *harmonie*, het is inderdaad ongeveer de curve van het groeiproces. Nu ik die route zo'n eindweegs heb afgelegd kan ik in gemoede getuigen: de harmonie ligt binnen handbereik, maar paradoxaal genoeg sterft de opstandeling er niet bij. Misschien komen we daar wel nooit onderuit en is dit het mysterie: bij alle geloof, hoop en liefde revolteren tot de resurrectie.

Een Vlaams schrijver die nu reeds jarenlang definitief en vrij geïsoleerd in Frankrijk woont, hoe voelt die zich? Ervaar je dat ook als een verwijdering van je 'voedingsbodem'?

Ik woon niet 'geïsoleerd in Frankrijk', wel woon ik in Frankrijk 'geïsoleerd van Antwerpen' (of van België, of de Benelux), wat niet

hetzelfde is. Maar het was wel de opzet: afstand nemen van wat een halve eeuw tot verstikkens toe je natuurlijke omgeving is geweest. Opnieuw moet ik mezelf citeren: 'Hoe groter die afstand, hoe dichter de oorsprong, de grond, het land nabijkomen. Hoe dichter aldus de herkomst nabij is getrokken, hoe groter de afstand wordt, hoe klaarder de blik.' Dit is een kant. De andere kant is dat mijn 'voedingsbodem' ver voorbij de landsgrenzen ligt. Trouwens een literatuur die te zeer binnen de nationale afsluiting blijft, heeft me nooit aangesproken. Het Duitse probleem, de Vlaamse haard, het Hollands karakter, de Franse sociale evolutie, nee, literatuur is iets anders. Zei Gombrowicz: 'Le mauvais art ne semble-t-il pas mieux caractériser une nation?''* Dit gezegd zijnde geef ik volmondig toe dat de mentale pendelbeweging tussen her-komst en toe-komst, tussen je grond van geboorte en de onmetelijke hemel erboven, tussen bron en zon, tussen het land van de moeder en de broeder en de wijde wereld daarbuiten die mijn huis is, bestendig een onderwerp van ondervraging blijft en de boeken waaraan ik thans schrijf zijn daar voor een ruim deel mee gevuld. Het fenomeen van de wortels en de kruin, komen we daar wel helemaal mee klaar? In ieder geval: op grove versimpeling staat levenslang, als je het maar weet.

In de periode van ons eerste gesprek was er in Vlaanderen en Nederland een hele groep schrijvers bezig met wat men toen 'experimenteel' proza noemde. Ondertussen is het hier zeer lang stil geweest rondom bijvoorbeeld Insingel en Krijgelmans, heeft men Polet, Vogelaar c.s. in Nederland na heel wat polemieken een beetje buitenspel geplaatst. Kortom: is de sfeer veranderd? En hoe verklaar je dat?

Ach, ook dat is een verschijnsel dat al heel wat inkt heeft doen vloeien. Sedert de jaren zeventig zijn we een periode van regressie ingegaan en zo'n normale historische verschuiving op de diverse niveaus van geest en maatschappij - de slinger van de klok gaat van links naar rechts en komt op een keer terug - zou op zichzelf niet erg zijn indien er niet zo'n gruwelijke verlamming mee gepaard ging. Terugkeer naar de beproefde waarden kan iets ontroerends hebben, en er schuilt ongetwijfeld kans op schoonheid in. Meer zelfs: in een bloeiende cultuur ontstaat het allemaal naast en door elkaar, traditie en experiment zijn niet per se elkaars vijanden, integendeel. Helaas, in het huidige terugplooiën op de gladde zekerheden zit me dunkt ook iets agressiefs. De agressie van de *Verneinung*. Wie nog een tikkeltje geestdrift durft opbrengen wordt al voor halfwas aangezien. Zo'n retrotoestand, georchestreerd

* Wordt een land niet best gekarakteriseerd door zijn slechte kunst?

bovendien en met een zeker fanatisme in stand gehouden door zovelen die zich aan de grijsheid vastklampen - een grijsheid die vreemd genoeg blijkt te stoeien op twee schijnbaar tegengestelde impulsen: een gevoel van moedeloosheid én een drang naar afstraffing - zo'n retrotoestand is evident fataal voor schrijvers die buiten de conventies nog op creatief avontuur willen. Niet alleen het applaus wordt hun onthouden, vaak zelfs ronduit het optreden. Waar die wat trieste fin-de-sièclesfeer ons zal brengen weet ik niet. Toch zou ik voorzichtig zijn, schrijvers van betekenis schrijf je niet zomaar af, ook al is de conjunctuur hun in Vlaanderen en Nederland een tijdlang niet gunstig.

Wat moet je als het publiek afwijst, niet mee wil? De produktie van kunst is tenslotte ook gebonden aan economische regels.

Een publiek wordt gevormd, door de kritiek, door de media, vooraf door het onderwijs. Het is democratisch dat in die vorming en voorlichting alle stemmen hun kans krijgen, gelijke kansen. Het is een beetje utopisch, ik weet het. Maar sta even stil bij dit verschijnsel: het zogenaamde experiment vind je bijvoorbeeld vandaag wel terug in de videoclips, in sommige rockprogramma's waar de beeldexperimenten vaak ronduit verbluffend zijn. Repetitieve muziek als die van Reich en Glass - plusminus de sonore tegenhanger van de monochrome schilderkunst - heeft een vaste plaats verworven in de popprogramma's. Wat kan voor het beeld (en de klank) *mag* niet voor het woord? Goed, maar het zou wel eens kunnen dat de generatie die met deze 'populaire' experimenten is opgegroeid voorgoed adieu zegt tegen de literatuur van de gangbare imitatie met haar voorspelbaarheid en haar moeheid, alle talent ten spijt. En daarmee aan de literatuur tout court.

Je hebt daarnet even gespecificeerd, en naar ik vermoed niet zonder reden: 'in Vlaanderen en Nederland.' Is het in Frankrijk anders?

Ook in Frankrijk is veelal het traditionele vertellen aan de orde, alvast kwantitatief. Het zwaartepunt van het expansieve schrijven (om eens een andere term te gebruiken) lijkt me trouwens op dit ogenblik veeleer in de Verenigde Staten te liggen. Niettemin een voorbeeld hoe het anders kan. Onlangs verscheen een nieuw boek van Pierre Guyotat dat *Le livre* heet. Ik zie in het Nederlandse taalgebied heinde en ver geen proza waarin het taalexperiment zover is doorgevoerd als in deze bladzijden. Dit 'onleesbare' boek verscheen niet bij een of andere obscure uitgeverij maar nota bene bij het prestigieuze huis Gallimard. Natuurlijk kreeg Guyotat links en rechts op zijn donder, maar veel eerbiedwaardige critici hebben

geprobeerd hem te begrijpen, te duiden, ja, te verdedigen. Hij was te gast in het populaire literaire televisieprogramma 'Apostrophes' waar hij waarachtig niet zonder bijval bleef. En Guyotat wordt geïnterviewd, en men vraagt Guyotat om bijdragen, niet voor de kleine vakbladen maar voor de courante weekbladpers met grote opslag. Zo verscheen onlangs van hem in *Le nouvel observateur* een tekst over... Fra Angelico. Zulke voorbeelden van culturele grandeur houd ik momenteel bij ons niet voor mogelijk.

In een interview heb je eens gezegd: 'Alleen nieuwe vormen zaaien werkelijk onrust.' Ben ik fout als ik zeg (niet ik: de meeste critici hebben het gemeld) dat in jouw recentere werken aan het experimenteren met nieuwe vormen minder aandacht wordt gegeven dan aan de restauratie van het narratieve?

Eén: dat van die onrust vind ik, samen met heel wat sociologen, inderdaad nog altijd. Twee: ik heb mezelf nooit beschouwd als een experimenteel schrijver maar als een *klassiek* schrijver, niet speciaal begaan met de literatuur van de sprinters noch met die van de omkijkers maar met de Literatuur tout court, die van Lautréamont, die van Kafka, die van Joyce, die van Musil, die van Nabokov, die van Gombrowicz, die van Borges, die van Beckett, enfin, je begrijpt het wel. Drie: ik houd van vertellen, ik houd onder meer *ook* van vertellen, dit onderdeelje van de literaire creativiteit. Wanneer ik voorsta, zoals ik bij het begin van dit gesprek heb herhaald: 'geen hiërarchie van taalmodi of tekstgenres', spreekt het vanzelf dat het narratieve mée zijn aandeel krijgt in de totaliteit van de literaire schepping. Het schiet me te binnen hoe in verband met *De vrouwen van de aartsengel* een criticus volgend beeld heeft gebruikt: 'De lezer ervaart dit werk als een literaire mobile, die gelijktijdig zowel een totaalbeeld toont als voortdurend zich ten opzichte van elkaar bewegende motieven.' Dat vind ik zeer mooi: de vlekjes of plaatjes tekst, niet alleen als motieven maar ook als modi, tot een speelse eenheid opgehangen, als een bewegende constructie. Ik ben daar zeer gelukkig mee.

Iedereen keek eigenlijk een beetje vreemd op toen je de Staatsprijs voor het Proza kreeg voor een boek als Een tuin tussen hond en wolf dat eigenlijk een beetje buiten je groot en gestructureerd schrijfproces staat, de cyclus In den beginne was het woord. Denk je dat het toeval was (hij moet hem nu eindelijk maar eens krijgen, voor welk boek is tenslotte niet zo belangrijk), of heb je dat ervaren als een bekroning met ingebouwde kritiek?

Nee, nee, ingebouwde kritiek heb ik daar nooit in gezien. Het is met prijzen, met erkenning in het algemeen, wel vaker zo: je krijgt ze te vroeg of je krijgt ze te laat.

Overigens: deze (zeer mooie, zeer sterke) tekst heb je geschreven terwijl je vrijheid en autonomie van schrijver begrensd was door de taak van de scenarist en de mogelijkheden van het filmmedium. Is dat niet tegenstrijdig met wat je steeds over schrijven hebt gezegd?

Ik heb altijd voorgehouden dat schrijven op z'n minst voor mezelf een avontuur moet zijn, dat zo niet ik het schrijven een hoogst vervelende bezigheid zou vinden. (Zei ook Cesare Pavese niet: 'Want één enkel ding, uit vele, lijkt me ondraaglijk voor een kunstenaar: het gevoel niet meer aan het begin te staan?') Vandaar mijn herhaalde zogenaamde debuten. En een andere visie die ik steeds heb willen verdedigen: de interdisciplinaire belangstelling. Je niet opsluiten in het vakje van het eigen vak maar zoveel mogelijk communiceren met wat je tijdgenoten op andere kunstgebieden presteren, participeren aan één groot creatief bewegen. Welnu, voor de film *Een tuin tussen hond en wolf* werd aan al deze voorwaarden ruimschoots voldaan. In de eerste plaats ook omdat de cineast, André Delvaux, me volkomen vrij liet mijn *litteraire* ambities binnen de cinematografische opzet uit te werken, iets nieuws te beproeven, een tekst te maken die, de camera ingebouwd, de geluidsband mee aanwezig, toch wis en waarachtig tekst blijft. Ja, zoals ik in het nawoord schreef: 'de tekst al audiovisueel en daardoor en desondanks niet minder tekst, eigenlijk al film ook, maar als film nog verschijnend in de vorm van een literaire schriftuur die aldus pas bij de leesacta de ware betekenis van zijn twee-eenheid, in werkelijkheid zijn twee-“taligheid”, manifesteert: tegelijk te zijn en te worden.' Ook op die meertaligheid heb ik al eerder het accent gelegd. Welja, het is een mooi en zinvol avontuur geweest. Zozeer zelfs dat ik het jammer vind dat tijd en leeftijd me niet meer voldoende ruimte laten voor nog meer van dergelijke pogingen. Van de Journal brut-cyclus blijven nog zeven en een half deel te schrijven, het is veel. Het heeft dit voordeel: ik mag niet sterven, tot zolang niet.

Centraal in jouw werk staat de oorlog en, bij uitbreiding, het geweld. 'Ook taal is een vorm van geweld' heb je eens gezegd. Dagelijks worden we door de machthebbers via de taal gemanipuleerd (= geweld aangedaan). Kun je dan in dergelijke situatie nog spreken over een goed functionerend democratisch systeem?

Zolang het Woord aan het woord blijft, zolang wel. Zolang *alle* woorden aan het woord blijven, de gewelddadige evenzeer als de

goede woorden want zie je, het is pas in het eenrichtingsverkeer dat het ware gevaar schuilt. Zelfs indien alleen de 'goede woorden' zouden overblijven, zou de democratie in de verdrukking komen. En trouwens, niet alleen de machthebbers gebruiken geweldtaal, ieder van ons doet dat. Er is de taal van de terreur maar ook die van de zachte manipulatie, de taal van de hypocrisie, van de zoete leugen, van het verraad en noem maar op. Daar moeten we dan maar tegenaan - individueel en collectief, naar gelang - met een andere taal, die van het verzet, die van de openbaring, de luciditeit, die van de overreding, die van de creativiteit. *Steentaal, rotstaal, ruimtetaal*, zo heb ik in dit verband eens geschreven. Zolang woord botst op woord, taal op taal en dus zolang er dialoog is, elke vorm van dialoog, zolang hebben we democratie. *Laten we praten!*, of, zoals ik niet lang geleden in precies een van mijn meest rechtlijnige verhaaltjes heb voorgehouden: 'Woorden om ons aan op te trekken, klanken om aan te overleven.' En daarbij weten dat de democratie, zelfs ondermijnd, zelfs slecht functionerend, het enige humane systeem is. Het is de spiegel van onze zwakheid en onze sterkte. Net als de taal, als het soevereine, kwetsbare en aantastbare, niettemin onuitroeibare woord, onze ultieme kans op bestaan en voortbestaan.

Harry Mulisch

Op de dag van dit interview wordt er in Amsterdam nog eens gedemonstreerd tegen het plaatsen van kruisraketten te Woensdrecht. Einde van de jaren zestig, in de periode van het vorige interview, werd er ook regelmatig gedemonstreerd, tegen de oorlog in Viëtnam. Men blijft bezig. Is er dan ondertussen zo weinig veranderd? De demonstraties van nu zijn, als je alleen de koppen telt, waarschijnlijk veel groter dan die van vroeger, maar die van vroeger leken me bezielden. Alsof iedereen daar nu loopt met in het achterhoofd de wetenschap dat het toch weinig of niets zal uithalen. Als Reagan ten slotte zegt dat zijn raketten niet echt hoeven in die kleine landen zijn er zelfs politici die voor het eerst in hun lakeienbestaan aan zijn woorden twijfelen.

Mulisch blijkt het allemaal niet zo donker in te zien. Hij heeft trouwens tien jaar geleden reeds gezegd dat de oorlog gedaan is en is dus weer romans gaan schrijven. En niet zonder succes. Want na *De verteller* en *De verteller verteld*, een geïllustreerde autobiografie *Mijn getijdenboek*, en wat toneelwerk publiceert hij in 1975 *Twee vrouwen*, roman over een lesbische verhouding. Het boek kent een groot succes en wordt ook verfilmd. In 1977 volgt *Oude lucht*, drie novellen. Na *Paniek der onschuld*, een verzameling kenmerkende opstellen uit de drie decennia waarin hij reeds literair bedrijvig is, komt begin 1980 *De compositie van de wereld*, lang aangekondigd, zijn magnum opus, een poging om het wereldbeeld van Mulisch in een sluitende en volmaakte vorm te gieten: de ‘octaviteit van de wereld’.

Een jaar later verschijnt *De aanslag*, volgens velen de beste roman die hij schreef, in elk geval zijn commercieel meest succesvolle. Het aantal herdrukken volgt elkaar snel op, het boek wordt vertaald en kent ook in het buitenland succes, natuurlijk spreekt men van een verfilming. Het is een boek over oorlog en verzet, over schuld en verantwoordelijkheid en het is een boek dat, vreemd genoeg gezien zijn optimisme, geschreven lijkt vanuit het besef dat de mensen vrijwel machteloos zijn om iets essentieels aan de wereld te veranderen.

Hij heeft het interview niet herlezen, doet dat vlug terwijl ik wacht, en zegt dan onmiddellijk:

Je merkt duidelijk dat ik in die tijd de juiste standpunten innam.

Ja, maar je deed in dat interview ook een uitspraak die je nog herhaalde, die een beetje klassiek is geworden: 'Het is oorlog. En in oorlogstijd moet men zich niet bezighouden met het schrijven van een roman.' Ondertussen publiceerde je wel enkele romans, een bundel verhalen. Is de oorlog dan voorbij?

Natuurlijk.

Echt? Ik heb de indruk dat er nogal wat plaatsen op de wereld zijn waar men het met die uitspraak moeilijk zal hebben.

Beiroet? Ierland? Dat bedoel je? Maar dat zijn geen echte oorlogen. Dergelijke situaties bestaan sinds Adam en Eva. Of, beter, sinds Kaïn en Abel. Wat ik bedoel is een oorlog zoals hij in Viëtnam werd uitgevochten. Een oorlog waarin bommen worden gegooid op een weerloze bevolking. Een oorlog die dan bovendien nog wordt gevoerd door een bondgenoot uit de NATO. Ik vind dat een essentieel onderscheid. Conflicten waarbij soldaten tegen soldaten vechten zijn er altijd geweest, maar een moderne oorlog, waarin soldaten bewust en met opzet weerloze burgers vermoorden, dat was een situatie die onaanvaardbaar was, en zo belangrijk dat er geen plaats meer was voor wat anders. Situaties zoals in Zuid-Amerika, die zijn natuurlijk belangrijk en zelfs walgelijk, maar dat zijn nu eenmaal zaken die altijd gebeuren.

In het interview van toen zei je ook: 'We kunnen alleen trachten door wat we hier presteren met onze boeken iets in de mentaliteit te veranderen, de mensen duidelijk te maken wat er op het ogenblik gaande is.' Merk je daar vandaag enig effect van?

Ja, duidelijk. Natuurlijk zijn we daarin geslaagd. Dat merk je toch dagelijks. Wat toen verzwegen werd, lees je nu dagelijks in de kranten. Men kan het nieuws niet meer achterhouden. En al de comités die nu in Nederland actief zijn, ik denk bijvoorbeeld aan het Nicaragua Komitee, aan de comités die protesteren tegen de Apartheid, aan de groepen die opkomen voor de gastarbeiders, aan de actie tegen de kruisraketten, die zijn toch alleen mogelijk dank zij het werk dat in de jaren zestig en de beginjaren zeventig is gepresteerd. Dergelijke activiteiten had je eerder niet, ze waren ook niet mogelijk voor die tijd.

Dat is inderdaad waar, maar toch geloof ik dat je niet te optimistisch mag zijn in de evaluatie van het effect. Als wat toen gebeurde echt zo belangrijk was, zo ingrijpend iets had veranderd aan de mentaliteit, dan zou het effect ervan ook duidelijk zijn in de literatuur. En juist op dat gebied merk ik er niets van, lijkt die gehele actie in rook te zijn op gegaan. Indertijd dacht men dat de literatuur na het gebeurde nooit meer zou worden wat ze

was geweest, maar wat stel je nu vast? Men schrijft bij voorkeur weer over allerlei binnenskamerse drama's.

Dat komt omdat de meeste auteurs totaal onbelangrijk zijn. Deze schrijvers staan naast hun tijd. Het zijn schrijvers zonder meningen. En ik ben niet eens van oordeel dat ze over hun opvattingen moeten spreken in hun romans, maar ze moeten als schrijver wel voor hun mening uitkomen. En dat doen ze dus niet. Bovendien geloof ik dat die maatschappelijke thema's nu minder aandacht krijgen omdat er tegenwoordig ook heel wat minder zichtbaars aan de hand is dan in de periode van de interviews voor *Schrijven of schieten?*.

Het verzet tegen de atoombewapening, tegen de plaatsing van kruisraketten in Nederland is niet min.

Maar dat gaat over mogelijkheden, het is allemaal heel abstract. En ook daar zijn trouwens de schrijvers mee begonnen. In 1960 heb ik een eenakter geschreven, *De knop*, die daarover handelt. Maar toen werd ik daarom uitgelachen. Waar ik me druk over maakte. Nu komen er, zoals onlangs hier in Amsterdam, een half miljoen mensen op straat om te protesteren.

Die acties zijn enorm, ze zijn belangrijk, ze houden veel mensen bezig, maar ook daarvan vind je weinig weerklank in de literaire wereld.

Och, die huiskamerdramatiek ligt in Nederland tenslotte in de lijn van de traditie. Wij zijn nog altijd het land van Vermeer. Zo is Nederland nu eenmaal. Maar de behoorlijke schrijvers, die staan er niet onverschillig naast, ook niet in Nederland. Ook niet in België. Hugo Claus kun je evenmin verwijten dat hij er naast blijft staan. De behoorlijke auteurs zijn er mee bezig, de tweede rang staat er naast. Ik vind het afschuwelijk, maar zo is het nu eenmaal.

Ik wou nog maar even iets uit ons eerste interview citeren: 'In de voor-revolutionaire situatie waarin we nu leven is misschien de parlementaire democratie nog de enig mogelijke.' En, een beetje verder, 'Uiteindelijk gaan de gebreken en tekortkomingen ervan toch blijken, en daarop reageert men dan wel. Men heeft toch ook leren inzien dat Nederland weinig met democratie te maken heeft. Toen zijn de studenten in opstand gekomen tegen het regentendom, en daar begint het hele proces mee. De sociaal-economische kwesties komen dan later vanzelf aan de orde.' Dat is dan toch een uitspraak die manifest fout is.

Ik zou zeggen dat de voor-revolutionaire situatie waarvan ik sprak nu nog steeds doorgaat. Maar goed, dat zijn inderdaad uitspraken

die vooral moeten worden gezien als uitingen van het enthousiasme dat ons toen allemaal bezielde. Een revolutie kan nu niet meer, dat weten we allemaal wel. Ze kan gewoon al niet meer omdat we rekening moeten houden met de atoombewapening. De wereldrevolutie waarvan toen nog wel eens gedroomd werd is even onmogelijk geworden als een terugdraaien van de wereld tot vóór de revolutie van 1917. Daarover schrijf ik ook in het stuk dat zopas in *Vrij Nederland* werd gepubliceerd. Bovendien moet je er ook rekening mee houden dat veel van mijn uitspraken van toen bedoeld waren als een bijdrage aan de strijd die we toen voerden. Ze waren ook propagandistisch, politiek, en volgens sommigen mag een intellectueel zo iets nooit doen. Hij moet altijd zijn handen schoonhouden, maar aangezien dat toch onmogelijk is ben ik niet zo'n purist. We waren in die tijd allemaal erg optimistisch, en het was vooral een amusante tijd.

Nog een citaat uit dat gesprek. Je zei dat de Vlaamse taalstrijd een mooi bezit, een belangrijk revolutionair potentieel is...

Ook dat is weer zo'n uitspraak die je helemaal in de context van toen moet plaatsen. Dat wat ik zei is nu vast niet meer het geval. Er zitten te veel fascistische aspecten aan vast.

Hoe zou je, sindsdien, zelf je literaire evolutie omschrijven?

Dat moet jij zeggen, dat kan ik niet. Ik kan enkel zeggen dat ik nog altijd op dezelfde wijze bezig ben als toen. Ik kan daar geen zinnig woord op zeggen.

Een zin uit je roman De aanslag waar ik het nogal moeilijk mee had: 'Weg met al dat gelul; iedereen heeft gedaan wat hij gedaan heeft en daarop moet hij beoordeeld worden.' In een interview heb je dat zo verduidelijkt: 'De mensen die zeggen dat ze maar gestuurd worden, dat ze gehoorzaamden aan de omstandigheden, die vertegenwoordigen misschien wel het kwaad in zijn puurste vorm, aan welke kant ze ook staan. Machinemensen. Eichmann...' Mijn bezwaar is dat zo de minst weerbaren het zwaarst worden belast.

Kijk eens, er kunnen altijd verzachtende omstandigheden worden gevonden. Altijd en voor iedereen. Die man heeft een kind verkracht omdat hij in zijn jeugd voortdurend slaag kreeg van zijn ouders. Maar er zijn zoveel mannen die vroeger veel slaag hebben gekregen thuis en die toch nooit een kind zullen verkrachten. Als we die ene verontschuldigen beledigen we alle anderen. Als we die verzachtende omstandigheden steeds maar laten meespelen dan moet het duidelijk worden dat wij eigenlijk iedereen in staat achten tot om het even wat. Daar verzet ik mij tegen. Er zijn schuldi-

gen. Door het bedenken van verzachtende omstandigheden valt de verantwoordelijkheid niet weg. Ik ben ervan overtuigd dat men ook wel de misdaden van Hitler uiteindelijk kan verklaren vanuit allerlei trauma's en jeugdervaringen.

Ik bedoel dat men door deze rigoureuze opstelling de collaborateur in om het even welke oorlog die voor de vijand werkt uit pure noodzaak om zijn gezin niet te laten creperen geen excuus meer geeft.

Maar wie op een dergelijke manier collaboreert is geen misdadiger. Iedereen doet lelijke dingen. Ik heb het werkelijk over misdadigers. Je kon tijdens de vorige oorlog voor de vijand gaan werken om je kinderen te eten te kunnen geven, maar je hoefde je niet bij de SS aan te sluiten. Het ene is noodweer, het andere was misdadig. Het eerste valt niet onder wat ik zei, natuurlijk niet. Anatole France heeft eens ironisch gezegd: 'Ons recht is zo objectief dat het de rijke die een brood steelt net zo goed straft als de arme.' Als je honger hebt mag je een brood stelen.

Geen heimwee naar Cuba?

Neen. Ik ben er geweest, en ik heb gedaan wat ik dacht dat mijn plicht was. Ik heb erover geschreven, en ik heb ze daardoor trachten te helpen. Als ik nu opnieuw ga zou men van mij verwachten, en terecht, dat ik er opnieuw over ga schrijven, en daar heb ik helemaal geen zin in. Ik heb geen zin in herhalingsoefeningen.

De meesten van de mensen die de jaren zestig bewust hebben meegemaakt, op een of andere wijze actief er bij waren betrokken, zijn nu teleurgesteld in de resultaten. Jij helemaal niet.

Nee. Het was belangrijk en interessant en erg leuk om er aan deel te nemen, maar het was niet alles wat voor mij in het leven bestond. Ik had naast die activiteiten ook nog de literaire bedrijvigheid. En in 1971 ben ik getrouwd en ik heb kinderen gekregen en dat is ook leuk. Ik geef wel toe dat het wat anders is dan de revolutie.

Bovendien is het toch duidelijk dat dank zij alles wat toen gebeurde Nederland totaal veranderd is. Iemand die hier voor 1965 weggegaan zou zijn en nu terugkomt zou Nederland toch niet meer herkennen? Niet in de structuren veranderde het, dat is een feit, maar wel in de sfeer en de mentaliteit. Vroeger was Nederland het Albanië van de NATO heb ik eens gezegd. Nu niet meer. Nu zijn we eerder het Polen van de NATO. Dat is toch geen gering verschil. Ik had het in het begin van het gesprek al over de dingen die hier nu gebeuren, kunnen gebeuren, dank zij vroeger.

Overigens is wat veranderde niet allemaal even gunstig uitgeval-

len, dat moet ook gezegd worden. De universiteit is aan de acties kapotgegaan. Ik ben dus wel teleurgesteld in sommige dingen die inderdaad veranderden en wat er met het onderwijs gebeurt is echt heel ernstig. Ze zijn nu bezig de geschiedenis af te schaffen, dat wil zeggen zichzelf. Maar ik zal me door deze zaken mijn goed humeur niet laten ontnemen. We mogen toch ook niet vergeten dat we indertijd zeer kwaad waren, maar dat het hoogst aangenaam was om zo kwaad te zijn. We hebben veel gelachen, en we waren eigenlijk nooit bitter.

Er is vandaag in Amsterdam weer eens gedemonstreerd tegen de opstelling van kruisraketten in Nederland. Ik heb in Brussel ook deelgenomen aan de grote manifestatie. Ik ben verontwaardigd, ik ben solidair, maar ik ben er ook van overtuigd dat het allemaal zonder resultaat zal blijven.

Geen kwestie van. Er komen geen kruisraketten in Nederland.

Meen je dat?

Dat meen ik, dat zeg ik. Zoals ik het nu, op 10 mei 1984 zie, zeg ik: ze komen er niet. En dan staan jullie, in België, dan staan ze in een aantal andere landen, mooi voor gek. Er kan hier van alles gebeuren, misschien valt de regering, de kans bestaat dat Nederland uit het militaire commando van de NATO stapt, maar die kruisraketten komen er niet.

Ik wilde dat ik je vertrouwen kon delen. Maar; het mogelijke effect buiten beschouwing gelaten, het is toch opvallend dat het thema van een zo belangrijke zaak als de atoombewapening in literaire kringen nauwelijks aan de orde is. In de jaren zestig waren de schrijvers toch veel intenser bij het maatschappelijk gebeuren betrokken.

Ja? Wie? Noem ze eens op.

Jan Wolkers...

Niet al schrijvende. Reve niet en Hermans niet. Bernlef niet. Behalve ik vrijwel niemand.

J.F. Vogelaar.

Helemaal niet. Hij heeft bij zijn teksten en boeken allerlei theorieën bedacht die moesten bewijzen dat hij erbij betrokken was, net zoals ook Wolkers alleen al pratende, in interviews, en door pamfletten te ondertekenen, bij het gebeuren betrokken was. Het waren allemaal praatjes, literaire praatjes achteraf. En nu is het nog steeds zo, de meeste schrijvers zijn zo onbeduidend dat ze in het gebeuren helemaal geen rol spelen. Op het congres van de

‘Schrijvers voor de Vrede’, waar onder anderen Günter Grass sprak, waren twee Nederlandse auteurs. Louis Ferron en ik. En Ferron was dan nog pro bewapening.

De schrijvers van nu willen blijkbaar wel graag een rol spelen in de literatuurgeschiedenis, maar niet in de cultuurgeschiedenis. Goed, dat hoeft niet. Achterberg had ook geen belangstelling voor politieke of maatschappelijke zaken, en dat belet niet dat hij een groot dichter is. De onverschilligheid van de meesten wordt waarschijnlijk verklaard door het feit dat ze helemaal niet weten wat oorlog is. Aan de generatie van de veertigjarigen heb je niets. Wel aan de ouderen en aan de heel jonge. De Nederlandse schrijvers van nu behoren tot de zwijgende meerderheid. Terwijl het juist essentieel is bij een schrijver dat hij spreekt. Maar je moet het talent hebben en de moed om je in te zetten. Het hoeft niet met een roman, het kan ook met andere teksten.

Het zwijgen van de schrijvers is zeker jammer omdat ik denk dat de jongste tien, vijftien jaar de belangstelling voor literatuur is toegenomen.

De schrijvers zijn zichtbaarder geworden. Daar heeft de televisie een grote rol in gespeeld. En de zichtbare of bekende schrijver wordt als mens een symbool. Je speelt niet alleen mee in de literatuur, maar ook in de ontwikkeling van de cultuur. En daarvoor is, noem maar op, J.F. Vogelaar niet interessant genoeg. Hij zit thuis met schaar en lijmpot teksten te fabriceren en heeft het gevoel daardoor aan de strijd deel te nemen, invloed te hebben. Maar zo werkt dat niet. De mensen onthouden niet wie je bent als je alleen literair bedrijvig bent. Hemingway is niet alleen de schrijver, hij is ook de man van allerlei krachtpatserij, dat heeft aan zijn reputatie enorm bijgedragen. Eliot is de schrijver die zich tot de anglicaanse Kerk bekeerde. Pound was een oorlogsmisdadiger. Ook bij ons: Reve is niet alleen schrijver, maar ook bekend omdat hij homo is. Hermans is de grote gifkikker. Claus had Sylvia Kristel. Hoornik kwam uit Dachau. Achterberg heeft een moord begaan. Dat heeft allemaal niets te maken met literaire kwaliteiten, maar het geeft zichtbaarheid. En als je zichtbaar bent, krijg je een zeker gezag. Bekend zijn is echt niet altijd zo leuk als velen wel denken, maar het geeft wel meer kracht aan wat je te zeggen hebt, en daar gaat het om.

Ward Ruyslinck

Het is haast niet te geloven, maar als dit boek verschijnt is Ward Ruyslinck een ambtenaar in ruste. Dan hoeft hij zich nog minder dan hij altijd al deed te mengen in het sociale of artistieke leven. Hij is een Einzelgänger. De rust van het Pulderbos in de Kempen is hem van harte gegund.

Is hij, nu vijfenvijftig jaar, en bijna dertig jaar na de publikatie van zijn eerste roman *De ontaarde slapers* nog steeds (een van) de meest populaire Vlaamse auteurs? Een van de regelmatigste, beslist qua tempo van publikatie en kwaliteit van het werk? Is hij nog steeds een, zoals een Vlaamse krant hem noemde, ‘gekneusde filantroop’? Ook een van de meest gelezen Vlaamse auteurs in Nederland? Een van de meest vertaalde uit ons taalgebied? Een van de veelzijdigste ook: hij heeft gedichten geschreven, romans, verhalen, artikelen, toneel, en essays en studies over plastische kunstenaars, politieke onderwerpen, en dieren mishandeling? Een spotziek man, een verbitterd intellectueel, of zomaar een fabrikant van vlot lezende romans?

Hij is een gevoelig man. Daarover ging een van zijn jongste romans *De boze droom het medeleven* en daarover schreef hij een opgemerkt artikel, over de verloedering van het gevoel, over de slechte faam waarin men gevoelens tracht te verzuipen. Hij schreef ook een ‘thriller’ die ik niet zo geslaagd vind. ‘Ik zou je kunnen wurgen als je niet zegt dat *Wurgtechnieken* een van mijn beste boeken is,’ zegt hij. Het werk is overal geestdriftig ontvangen. Maar hij is verdraagzaam, ik heb ook recht op mijn slechte smaak, zegt hij. In elk geval: hij blijft een van onze bedrijvigste auteurs en een auteur wiens werk bij het lezen nooit de zure smaak van tijdverlies heeft. Er hoeft geen lange opsomming van titels te volgen. Hij is ook een auteur die alles behalve onverschillig is voor de sociale realiteit.

Ik veronderstel dat je het interview van toen hebt herlezen. Je eerste reactie na lectuur?

Ik constateer dat mijn visie ondertussen nauwelijks veranderde, omdat ook de jongste ontwikkelingen mijn pessimistisch standpunt schijnen te bevestigen.

In het begin van het interview van toen zei je dat ‘zowel het actieve als het passieve engagement van enkelingen of groepen tot geen enkel zichtbaar resultaat leiden’. Dat was inderdaad een pessimistisch standpunt.

Het individueel engagement kreeg in de jaren zestig-zeventig nog enig gehoor, er werd tot op zekere hoogte rekening mee gehouden of er ging tenminste een onmiskenbare invloed van uit - denk aan Che Guevara, Marcuse, Böll, Martin Luther King, Soltsjenitsyn, de profeten van een nieuwe rechtvaardiger wereld - maar dat lijkt nu wel definitief voorbij. Hoor jij nog zulke gezaghebbende stemmen van het menselijk geweten? De rebellie van het individu is gesmoord in de doctrines van een steeds onverzettelijker autocratisch gezag, van een logge staatsmacht die zich ondemocratisch volmachten toeëigent en er de installering van de raketten doordrukt tegen de volkswil in. In Frankrijk hebben we een socialistische regering aan de macht zien komen, die het ideaal van het gebroken geweer schaamteloos heeft vervangen door de arrogantie van een versterkte ‘force de frappe’. In Engeland is de onweerstaanbare opkomst van de conservatieve Iron Lady, die staat voor alles wat in de jaren zestig-zeventig door New Left werd bestreden en verworpen, ook een veeg teken aan de wand. De politieke leiders hebben overigens van de economische crisis dankbaar gebruik gemaakt om de macht verder aan te sleutelen en ons door een aantal nooddecreten af te leiden van gevaarlijke dromen als vrijheidsbeleving, inspraak in het gemeenschapsbeleid en sociale hervormingen. Dit is geen balans die tot optimisme stemt.

Helemaal niet, maar je zou ook kunnen stellen dat zonder de acties van toen heel wat bewegingen van nu nooit van de grond waren gekomen: anti-raketten, actiegroepen voor gastarbeiders, Derde Wereld, enzovoort...

Dit is een sterk overtrokken positieve conclusie. De massale, indrukwekkende vredesbetogingen van eind 1981 en van 1983, het symbolisch beleg van de bases van Commongreen, Florennes en Woensdrecht en alle andere signalen van onze woede en ons onbehagen hebben bij nadere beschouwing de besluitvorming van de betrokken regeringen niet beïnvloed. In Engeland en Duitsland zijn de raketten al geïnstalleerd en je hoeft geen helderziende te zijn om te voorspellen dat ook wij voor het beruchte dubbelbesluit zullen moeten zwichten, al kijkt de Belgische regering nog maar even de kat uit de boom en hebben de Nederlandse bondgenoten een compromis uitgedokterd dat ‘ja, maar nu niet meteen’ betekent. De duiven verzamelen zich en de haviken zitten onder een valkekap in de kruin van de taxus, die de boom des

doods is. Zo zie ik dat. En wat de overige aanloopbewegingen betreft: je moet een onrealistische dromer zijn om te beweren dat Women's Lib en de Dolle Mina's hebben bereikt wat ze wilden bereiken. De feministen hebben even flink mogen bekken en zich democratisch manifesteren, maar tot een reële ontvoogding van de vrouw is het niet gekomen, wees eerlijk. Ook de actiegroepen voor gastarbeiders hebben redenen om zich teleurgesteld te voelen. We hebben een wet tegen het racisme cadeau gekregen, jawel, en dat betekent dat we voortaan niet meer mogen roepen of schrijven 'stinkende neger' of 'vuile Marokkaan', maar aan de sociale en juridische status van de gastarbeiders in West-Europa is geen moer veranderd. Integendeel: neofascisten als Almirante en Le Pen, die hun racistische opvattingen niet onder stoelen of banken steken, hebben hun intrede in het Europees Parlement gedaan. We hebben blijkbaar niets uit het verleden geleerd. De tolerantie en halfslachtigheid van de westerse democratieën hebben in de jaren dertig al tot een nachtmerrie geleid en het ziet er naar uit dat wij nu schoorvoetend in dezelfde val lopen. Nee, we hoeven ons geen illusies te maken: volgens mij is het prachtige vuurwerk uit de vorige decennia op enkele vonken na gedoofd.

Niettegenstaande crisis en inflatie neemt de ellende hier nog niet direct 'sensationele' vormen aan. Elders wel. Als het in Afrika of Zuid-Amerika ooit tot de (onvermijdelijke) uitbarsting komt, wat zal daar dan hier het effect van zijn?

Zo onvermijdelijk lijkt me die uitbarsting niet. Ze lijkt me zelfs onwaarschijnlijk. Grote delen van Afrika en Zuid-Amerika zijn officieus ingelijfd en mooi ingepakt (daarmee bedoel ik: tot de tanden bewapend, militair en ideologisch) door de neokolonialistische supermogendheden. De Verenigde Staten en de Sovjetunie hebben de onrustigste staten en staatjes in dat deel van de wereld 'gestabiliseerd' zoals dat heet. In die omstandigheden heeft, ondanks honger, armoede en corruptie, een ingrijpende revolutie wellicht geen schijn van kans. Een deprimerend voorbeeld daarvan is Zaïre. Waarom, denk jij, zit Moboetoe, die zogezegd 'de welvaart en rust' in zijn land verzekert, ondanks repressie en economische ontwrichting al twintig jaar lang vast in het zadel? Waarom weet Fidel Castro, de vazal van Moskou, zich al een kwart eeuw lang in zijn communistisch bolwerk te handhaven? Ik zie het daar nog niet zo direct gebeuren. Een veel gevaarlijker kruisvat lijkt me het Midden-Oosten, en met name de islamitische revolutie, die geen kapitalistisch of communistisch brood eet maar haar eigen fanatieke, onverdraagzame dogma's uitdraagt. Wat de weerslag van een explosie in dat gebied op Europa en de rest van de wereld zal zijn, is moeilijk te voorspellen, maar aangezien wij zo afhankelijk

van hun olie zijn, zullen we er zeker geen vette soep van kunnen koken.

Je zei ook dat je dacht dat de jongeren nog niet rijp waren voor een nieuw sociaal bewustzijn met alles wat dat inhoudt, onder meer zelfkritiek.

Ik vrees, achteraf gezien, dat de alternatieve, maatschappijkritische jongerenbewegingen van de jaren zestig-zeventig (de hippies, de Dolle Mina's, Provo, de Amsterdamse Kabouters, de punkers, enzovoort) zich veel te ludiek hebben opgesteld. Ze werden niet ernstig genomen, ze werden ook door progressief denkende burgers weggelachen. Het was eigenlijk maar een mal vertoon, weet je wel. Ze hadden in feite geen fundamentele, politiek realistische opvattingen of programma's en daardoor kregen ze geen greep op de maatschappelijke werkelijkheid. De jongste generatie, althans in Vlaanderen en Nederland, schijnt haar politieke visie en haar sociale opties ernstiger en pragmatischer, en dus ook geloofwaardiger, te verkopen en dat vind ik persoonlijk toch wel een pluspunt. Het is duidelijk geworden dat wij aan circusvertoningen en gewelddadige omwentelingen geen boodschap hebben. Ernstige, bekwame, geduldige mensen moeten het pad voor ons effenen. De doorsnee burger in de Lage Landen is bang voor 'avonturen', waardoor al te veel verworvenheden op de helling worden gezet. Dat is ook een van de redenen waarom jonge politici - de verjonging van de politieke kaders omstreeks het eind van de jaren zeventig is ook een opmerkelijk verschijnsel - hun progressieve ideeën conservatief moeten verkopen. Dat hebben lieden als Ed Nijpels, Guy Verhofstadt en Eric Van Rompuy uitstekend begrepen. Ook de Groenen boezemen vertrouwen in omdat zij zonder clownerieën en holle leuzen een aantal essentiële, veel te lang verwaarloosde problemen in het gewricht willen pakken. Een kleurige, maar niet zo vast omljnde figuur als 'kabouter' Roel van Duyn zou vandaag geen enkele kans hebben om mee de dienst uit te maken of zelfs maar enig gewicht in de weegschaal te werpen.

Tempora mutantur.

In ons vorig gesprek vreesde je reeds een verontrustende verschuiving naar het totalitarisme. Dat is nu in zoverre realiteit dat ik me afvraag of we nog wel echt kunnen spreken van 'democratie'. Behoort dat woord reeds niet tot 'newspeak'?

In ons vorig gesprek heb ik, naar aanleiding van een gelijkaardige vraag, de klacht van Goethe's Faust aangehaald: 'Ich finde nicht die Spur von einem Geist und alles ist Dressur.' Die constatering geldt ook vandaag nog, misschien meer dan ooit. Ons democratisch bestel is, net als om het even welk totalitair regime, gedegenerend

tot een vulgaire dressuur waaraan de geestelijke waarden, voor zover ze erkend worden, ondergeschikt zijn. Ook de artistieke expressie wordt van bovenaf gemanipuleerd, geconsacreerd of verworpen, hoe dan ook op een ongenueanceerde wijze geëtiketteerd. Het verschil met totalitaire regimes is dat wij weliswaar mogen zeggen en schrijven wat we willen, maar dat er niet naar ons wordt geluisterd. Ik zou dat liever geen ‘newspeak’ noemen - het klimaat van Orwells samenleving is goddank (nog) niet te vergelijken met het klimaat van de onze - maar veeleer ‘deafspeak’, praatjes voor dovemansoren.

Je standpunten zijn nog steeds essentieel dezelfde, maar in je werk is de thematiek toch wel geëvolueerd, in elk geval minder direct kritisch dan in Het reservaat geworden. Met uitzondering allicht van De heksenkring, een van je beste werken, is je aandacht zich gaan verspreiden over lawaaihinder, filosofische problemen, dierenmishandeling, enzovoort. Je stopte ook je medewerking aan het tijdschrift Vrede. Betekent dit allemaal dat je positie in de maatschappij toch veranderd is?

Mijn positie als mens (én dus als schrijver) in de maatschappij is niet wezenlijk veranderd, nee, dat geloof ik niet. Ik kan me niet voorstellen dat zo iets zou kunnen gebeuren zonder dat je persoonlijkheid wezenlijke veranderingen ondergaat, en dat is zeker niet het geval. Wel heb ik een tijdlang in mijn geschriften naar een samenvattende visie, een filosofische synthese gestreefd. Ik had daar als kritisch en sociaal geëngageerd individu gewoon behoefte aan. Romans als *Het dal van Hinnom*, *Het reservaat*, *De Apokatastasis* en *Op toernee met Leopold Sondag* waren pogingen in die richting. Maar in die syntheses kon ik een aantal voor mij belangrijke problemen, emotioneel belangrijke problemen, slechts zijdelings of onvolledig behandelen: het akoestisch geweld bijvoorbeeld, en de dierenmishandeling. Die ‘aspecten’, die in feite met het fundamentele probleem van de agressie te maken hebben, heb ik in afzonderlijke werken proberen te verdiepen. Ook het trauma van de gevoelsmens in onze nuchtere, utilitaristische, technologische samenleving, een thema dat ik al eerder in *Het reservaat* had behandeld, heb ik later doorgetrokken naar de roman *De boze droom het medeleven* en mijn *Open brief aan de gevoelsafschaffers*. Al die stukken van de puzzel, die toch elke levensbeschouwing is, kun je mooi aan elkaar passen. Mijn medewerking aan *Vrede* heb ik na een jaar of vijf stopgezet, omdat ik vond dat het tijd werd om af te haken. Ik ben niet het schrijverstype dat een onuitputtelijke inspiratie vindt in één onderwerp, dat iedere maand weer een rubriekje kan breien rondom een politieke actualiteit. Voor iemand met mijn temperament is dat erg afstompend. Dat

betekent niet dat ik mijn belangstelling voor vredesproblemen verloren heb. In het verhaal ‘Het meisje dat de vrede opat’ bijvoorbeeld keer ik toch weer tot die problematiek terug en in *De Morgen* heb ik eind vorig jaar mijn standpunt ten aanzien van de bewapeningswedloop uitvoerig toegelicht. Ik geloof dat ik mezelf, roman na roman, verhaal na verhaal, steeds duidelijker zichtbaar ben gaan maken, al lijken sommige geschriften oppervlakkig gezien zijsprongen.

In een interview zei je wel eens dat je verdraagzamer wordt.

Onverdraagzaamheid is een kenmerk van de jeugd en van de bekrompenheid. Ik ben een tijdlang jong geweest, en waarschijnlijk ook bekrompen. Bekrompenheid heeft vaak te maken met het koesteren van idealen, die je geestelijke horizon beperken. Hoe mooi een ideaal ook is, het versmalt je bewustzijn en beperkt je inlevingsvermogen. Zodra je meer open gaat staan voor de denkbeelden van anderen, al hoef je die niet te delen, word je verdraagzamer. Ik kom meer en meer tot de vaststelling, dat de mens in onze westerse samenleving het produkt is van constante manipulatie en indoctrinatie, wat tot ‘sektarisering’ van de maatschappij leidt. Het komt eropaan de mens uit die sektarische beperking en vermuffing te bevrijden om hem verdraagzamer te maken. Ook dát is misschien een ideaal, en dus gevaarlijk, verwerpelijk. Ik neem me best nu maar al voor het te relativeren.

Men klaagt erover dat de Nederlandse auteurs en critici zich steeds onverdraagzamer opstellen tegenover de Vlaamse. Oorzaken, redenen, verklaring?

Ik geloof dat de verloochening van de Vlaamse literatuur, en niet alléén van de literatuur, door de Nederlandse media (gevolgd door een deel van het publiek) te vergelijken is met wat men in de transplantatietechniek afstotingsverschijnselen noemt. Wij hebben ons in de jaren vijftig en zestig veel te geestdriftig, met slaafse aanhankelijkheid zou je kunnen zeggen, aan onze noordelijke broeders opgetrokken. We hebben ze naar de ogen gekeken, ze schaamteloos opgevrijd. Nederland was hét grote voorbeeld, de wijze erfoom die ons op het rechte taal- en cultuurpad zou brengen. We hebben ze in alles nageaapt en dat moest ze wel irriteren. In een meester-slaaf-verhouding wordt de meester uitgedaagd om de slaaf te trappen en te vernederen. Dat is dan ook gebeurd. Wij waren op weg om namaakhollandertjes te worden. Godfried Bomans, een man met een rechte blik en een groot hart, heeft in 1971 nog een moedige poging gedaan om die scheve toestand recht te trekken en ons in onze eigenwaarde te bevestigen, maar het tij was al gekeerd. Zes jaar later zou Jeroen Brouwers, de gewezen slaaf

van de Vlamingen, zich wreken door als een grootinquisiteur aan te treden en zo goed als de hele Vlaamse literatuur tot de brandstapel te veroordelen. Zo zachtjes knetterden de letteren niet, ze laaiden hoog op. Het hek was van de dam. Wij werden tot persona non grata verklaard, ten onrechte, want het kind werd met het badwater weggegooid. Ik veronderstel dat ook andere factoren, zoals uitgeversbelangen en uiteenlopende trends, hebben meegespeeld, maar hoe dan ook, het staat voor mij vast dat wij het slachtoffer zijn geworden van onze haat-liefde-verhouding met Holland.

Er is meer veranderd in Nederland: het literair engagement is er vrijwel volledig verdwenen. Hoe verklaar je dat?

De verklaring hiervoor lijkt me simpel genoeg om betrouwbaar te zijn. Elke literaire generatie zet zich instinctief af tegen de vorige, heeft er behoefte aan de bakens te verzetten. Het engagement heeft bijna twintig jaar lang de Nederlandse letteren beheerst; het is logisch dat de nieuwkomers zich niet op die verarmde grond willen vestigen om hun eigen gedachtengoed uit te zaaien. Onze generatie heeft zich met haar cynisme, haar ethisch elan en haar scherpe maatschappijkritiek toch ook gedistantieerd van de streekroman en de kleinburgerlijke idealen die voordien opgeld deden. Iedere generatie ontwikkelt haar eigen waarden, haar eigen filosofie en helaas ook haar eigen odium. Het is een natuurlijke fluctuatie waaruit de vernieuwing en de revaluatie ontstaan. Ik houd me aanbevolen voor elke andere interpretatie van het door jou gesignaleerde verschijnsel.

In welke mate wordt jouw werk mee bepaald door de huidige crisissfeer?

Ik word daar eerlijk gezegd nauwelijks door beroerd, waarschijnlijk omdat ik hoofdzakelijk gefascineerd ben door menselijke gedragingen in het algemeen en minder door menselijke gedragingen in bepaalde omstandigheden. De realiteit als historisch segment is overigens nooit mijn directe inspiratiebron geweest. Ik heb behoefte om zelf situaties uit te denken, buiten de gegeven tijd en ruimte, en die dan in te vullen. Ik zou je ten anderen durven vragen: welke crisis bedoel je? Is er een crisis? Ik merk daar zo weinig van in het menselijk gedrag. De mensen fuiven, vreten, drinken, zoeken zonnige vakantieoorden op, net als tien jaar geleden. Ben ik een oppervlakkige waarnemer als ik zeg dat de wereld nog steeds een feest lijkt voor de meeste mensen? Ondanks de werkloosheid en de malaise en de zwakke Belgische frank geloof ik niet dat de tijden slechter zijn geworden, en ik dank de Nederlandse socioloog Abram de Swaan die daar een bemoedigende verklaring

voor heeft. ‘De waarneming,’ zegt De Swaan, ‘dat de tijden slechter, de kinderen dommer en de minderen brutaler worden betekent al sinds duizenden jaren niets anders dan dat de spreker ouder geworden is dan hij was.’

En om te besluiten een citaat uit Orwell: ‘Mass-suggestion is a science of the last twenty years, and we do not yet know how succesfull it will be.’ Een uitspraak over een thema dat jou duidelijk bekommert. Ben je het er mee eens?

Ik ben het niet helemaal met Orwell eens: ‘mass-suggestion’, wat wij bij voorkeur manipulatie of indoctrinatie noemen, is iets dat in een weliswaar minder geïstitutionaliseerde, maar even geraffineerde vorm al lang vóór de twintigste eeuw voorkomt. Alle dictators en absolute heersers hebben er te gelegener tijd gebruik van gemaakt. Denk aan de beroemde laudatio van Marcus Antonius na de moord op Caesar. De versie van Shakespeare mag dan al een dramatische fictie zijn, ze getuigt van massapsychologie en sluwe demagogie. Waarschijnlijk heeft Orwell wel gelijk wanneer hij beweert dat de manipulatie zich in de jaren dertig tot een wetenschap heeft ontwikkeld. Die evolutie danken we, en dat wist Orwell ook, aan het demonische propaganda-apparaat van Goebbels, de leerling-tovenaar van Hitler. De nazi's hebben inderdaad de in geloofwaardigheid verpakte leugen tot wetenschap verheven - een wetenschap die zich ondertussen, met méér bijval dan Orwell mag gevreesd hebben, over de gehele wereld als een haast legaal machtsinstrument heeft verspreid. Ook de westerse democratieën schuwen de manipulatie niet. Het is, voor mij in ieder geval, verbijsterend te ervaren hoe irreëel groot de invloed van de ‘mass-suggestion’ bij Amerikaanse verkiezingscampagnes is. Niet alleen de ‘speech’, maar ook de fysieke eigenschappen van een presidentskandidaat én van diens vrouw zijn van aard om het kiezerskorps te beïnvloeden. In feite hebben we hier te maken met vormen van hersenspoeling die, als ze op individuele politieke gevangenen worden toegepast als immoreel gebrandmerkt worden, maar die in een publieke context geestdriftig worden beluisterd en toegejuicht. Het meest onthutsende voorbeeld van manipulatie met medeplichtigheid van de media is de manier waarop de Amerikaanse persmagnaat Randolph Hearst kort na de Tweede Wereldoorlog de beruchte donderpredikant en show-profeet van de koude oorlog Billy Graham heeft gecreëerd. Toen Graham nog een min of meer roemloos keffertje was, hoorde het dienstmeisje van Hearst hem eens in een van zijn toespraken fulmineren tegen het communisme en de goddelijke zending van Amerika opvijzelen. Dat gansje kwam erg onder de indruk van Grahams ‘charisma’ en deed hierover een geestdriftig verhaal aan haar invloedrijke

werkgever. Hearst stuurde prompt een telegram naar zijn krantengroep en radiostations: 'Steun Graham. Blaas hem op. Maak hem groot.' En zo geschiedde. Hearst maakte van Graham een vedette en een miljonair. *To-day, George, we really know how successful it is.*

Adriaan van der Veen

Hij debuteerde in 1938 met *Geld speelt de grote rol* en toen ik hem voor *Schrijven of schieten?* interviewde had hij net *Kom mij niet te na* gepubliceerd, had hij reeds de Van der Hoogtprijs gekregen (voor *Het wilde feest*, 1952) en de Anna Blamanprijs (voor *Een idealist*, 1965). Hij was literair redacteur van de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, kortom, een hooggeprezen auteur.

Nu, vijftien jaar later, is hij geen journalist meer (hij stopte er mee in 1979), werkt full-time als auteur. Voor *In liefdesnaam* (1975) kreeg hij de Vijverbergprijs. Dat boek is ondertussen reeds aan zijn dertiende druk toe, werd bewerkt voor het toneel. Ook zijn later nog gepubliceerde romans, *De geluksvogel*, *Niet meer bang zijn*, *Zwijgen of spreken*, deden het zeer goed bij pers en publiek. Van der Veen, die een aantal jaren in Amerika doorbracht, veel reist en zijn journalistieke reflex behield, is opvallend goed op de hoogte van wat er in de literatuur gebeurt, en daarbij internationaal georiënteerd.

In de eerste en belangrijkste plaats blijft hij evenwel romancier. Dat bepaalt zijn aandacht, kleurt zijn interesse, richt zijn energie. Constant legt hij in het gesprek verbanden tussen wat er in de wereld aan het gebeuren is en wat er in zijn romans gebeurt, hij wil laten zien hoe de maatschappelijke realiteit mede het concept van zijn werk heeft bepaald, hij onthult ook hoe en in welke mate hij er persoonlijk door aangetast wordt. Van der Veen spreekt helder over zijn werk, hij is er duidelijk constant mee bezig, ondervraagt zichzelf over het hoe en waarom. Hij is geen buitenstaander, geen afstandelijk waarnemer, maar een participant - op zijn manier, dat wil zeggen, aan zijn bureau. Zijn engagement is niet spectaculair, toch uit zijn romans en verhalen niet weg te denken.

Hij behoort in dit boek tot de ouderen, maar als auteur meteen ook tot de meeste actieven.

Eerst de gebruikelijke vraag: wat was je reactie toen je het interview herlas?

Ik stond er helemaal niet vreemd tegenover, herkende mezelf in alles wat ik toen heb gezegd. Het accent lag bij ons vorige gesprek natuurlijk zwaar op het engagement, maar dat hindert niet. Het is voor mij altijd belangrijk geweest. Maar sindsdien zijn mijn

thema's wel enigszins verbreed. En ik heb ook een andere kijk gekregen op wat mij aanzet tot schrijven en tot de keuze van mijn onderwerpen. Aan het soort portret dat elk interview tenslotte ook is moet dus wel een en ander toegevoegd worden.

Noem maar op.

Laat ik beginnen met wat niet is veranderd. Nog steeds zijn persoonlijke problemen van hoofdfiguren en maatschappelijke vraagstukken in mijn werk vaak met elkaar verweven. Geen wonder dat dit zo is. Ik heb 'in deze grootse tijd', zoals Du Perron die in zijn essaybundel noemde, de economische crisis aan den lijve ervaren, van nabij raakte ik betrokken bij het lot van joodse vluchtelingen, de exodus van wie konden wegkomen naar Amerika, en bij alles wat daarna voor mensen in onze tijd volgde. Hoe zou je daarop niet kunnen reageren?

Je moet dan bij de huidige economische crisis, de enorme werkloosheid, en wat daar zoal bijkomt, wel een schok van herkenning krijgen.

Dat is juist. De stagnerende economie, met zoveel daarin van de bezuinigingswoede van Colijn uit de jaren dertig, en vooral de zo verlamme werkloosheid, hebben bij mij de indruk versterkt dat we terug zijn, terug waar we begonnen: weer een economische depressie, nieuwe oorlogsdreiging, het hoofd opstekend fascisme, discriminatie, enzovoort. Opnieuw lijkt het erop dat ik voor de jeugd van nu kan schrijven wat ik als jongen van twintig schreef in mijn crisisverhalen van '38, *Geld speelt de grote rol*: 'Wat jeugd de moeite waard maakt, is het element van verwachting. En zonder wanhoopskreten uit te stoten, ik geloof niet dat veel fraais ons wacht. Het is beter er niet over na te denken waar wij op ons dertigste en veertigste jaar zullen zijn. Met deze angst, ons wezenlijkste bezit, zullen we moeten leven, zo lang het duurt.' Ik schreef dit in de novelle 'Ledigheid' over een jonge werkloze, die als zovelen toen deelnam aan de Spaanse Burgeroorlog, de generale repetitie voor de Tweede Wereldoorlog.

Als iemand die het veertigste jaar en veel meer met stom geluk en ontegenzeggelijk enige inspanning heeft gehaald, moet ik misschien de raad geven de moed toch maar niet te verliezen. Of het helpt blijft de vraag. Uit een recente enquête onder de jeugd blijkt dat een meerderheid van de jongeren zich inderdaad weinig van de toekomst voorstelt.

Maar je advies blijft: toch maar doorgaan.

Zie jij een andere mogelijkheid? Praat maar eens met middelbare scholieren of studenten. Op zijn best hopen ze op een passend baantje, maar idealisme of toekomstgeloof hebben ze over boord gegooid. Het verschil met de ‘welvaartsjaren’ zestig en zeventig is alleen dat ze nu weer de zin van een werkkring inzien - juist nu er zo weinig kansen op werk zijn overgebleven.

In het algemeen kun je dit zeggen: slechte omstandigheden zoals nu, toenemende dreiging van welke kant ook, gooien de mensen, en zeker de jongeren, op zichzelf terug. Als je niet onder die last bezwijkt, voed je jezelf op een hardhandige manier op. Dat kan egoïsme in de hand werken, maar het kan er ook toe leiden dat je meer gaat nadenken, beter om je heen kijkt, zoals ik dat geleidelijk aan ging doen als jongen. Ik had in mijn jeugd ervaren hoe je je in een werkloos gezin uitgestoten kunt voelen. Maar door de dagelijkse vernederingen, door de armoede waaraan niet alleen mijn vader, maar vooral de kwetsbaarste, mijn moeder, werd blootgesteld, ben ik gaan letten op andere underdogs, onderliggenden, waartoe ik zelf een tijdlang hoorde. Wie eenmaal door maatschappelijk onrecht wordt geteisterd, kan gaan beseffen, zoals ik op den duur deed, dat je net zo wreed getroffen kunt worden als je behoort tot welke minderheid dan ook die wordt achtergesteld, met minachting wordt bejegend. En duizendmaal verschrikkelijker dan de werkloosheid was het antisemitisme en de gevolgen ervan in mijn tijd onder de schaduw van Hitler. De jood was schuldig alleen maar omdat hij was wie hij was. Zonder enige persoonlijke schuld werden zij in Hitlereuropa ter dood veroordeeld. Het is overbekend, maar nog niet verwerkt. Het blijft het grootste en afschuwelijkste drama van onze tijd. Nu discriminatie van minderheden en ook, en niet minder, zowel openlijk als verkapt antisemitisme weer opduikt, is het meer dan ooit noodzakelijk dat we ons ervan bewust blijven hoezeer de mens zichzelf vernedert door neer te zien op een medemens, om zijn ras, afkomst, of zijn geringe plaats, zo vaak buiten enige schuld, in de maatschappij.

Je ziet wel dat ik er werkelijk niet anders over denk dan toen we de eerste keer met elkaar spraken voor je boek *Schrijven of schieten?* Maar, zoals ik al zei, er zijn verschuivingen, verleggingen van accenten, een nieuw inzicht voor mezelf van wat voor me telt, al is dat niet een, twee, drie duidelijk te maken.

Probeer het toch eens.

Welnu, pas geleidelijk aan ben ik erop gaan letten hoe ik ertoe geneigd ben in mijn romans en verhalen een bijzondere plaats in te ruimen voor vrouwen, bijvoorbeeld in mijn voorlaatste roman, *Niet meer bang zijn*, over de verwoede pogingen van een door haar moeder gedwarsboomde vrouw, Sylvia, haar onafhankelijk-

heid te veroveren en zich vrij te maken om haar eigen leven te leven. Het perspectief ligt in niet weinig van mijn romans geheel bij de vrouw, onder andere in *Zuster ter zee*, *Doen alsof* en *Niet meer bang zijn*. Waarom wil ik dat? Hoe hoort deze aandacht voor de vrouw volledig thuis in mijn schrijverschap? Het antwoord ligt in mijn jeugd. *Geld speelt de grote rol*, de verhalen die ik schreef tussen mijn achttiende en twintigste jaar, vormen samen, precies eender als *Niet meer bang zijn*, veertig jaar later ontstaan, een vrouwenportret, dat van mijn moeder. Door haar gade te slaan kreeg ik aandacht en bewondering voor de vindingrijkheid, de dapperheid van vrouwen om zich te verweren onder heel verschillende omstandigheden.

Al waren armoede en crisis de eerste aanleiding, naarmate ik verder door het leven ging, kwamen in volgende romans en novellen ook psychische moeilijkheden aan bod, of onverwerkte jeugdervaringen. Die trauma's kunnen iemand net zo goed geducht teisteren, en dan vooral vaak weer vrouwen, die toch al onvoordeliger in het leven zijn geplaatst, lang niet altijd de gelegenheid krijgen zich te uiten, iemand te vinden die echt naar hen wil luisteren.

Jouw belangstelling voor de positie van de vrouw in onze maatschappij, heeft die iets te maken met wat men nu het feminisme noemt?

Ik ben me er niet van bewust. Daarvoor is het voor mij een te persoonlijke zaak. Eigenlijk heb ik - daar komt het op neer - in mijn hele schrijversloopbaan, in allerlei levensperiodes, en in steeds andere situaties, vrouwen geplaatst, die op een of andere manier in een dwangpositie zijn geraakt, te kort worden gedaan en op verschillende fronten proberen terug te vechten. *Het wilde feest* bijvoorbeeld. Het moet zijn opgevallen dat daarin niet alleen het algemene thema van antisemitisme en de verkapt variant ervan, prosemittisme, behandeld wordt, maar indringende portretten worden gegeven van een moeder, en van haar dochter. Vooral door haar fascinerende moeder, in wie ik ongetwijfeld onbewust mijn eigen moeder opriep, raakt de hoofdfiguur toch meer en meer betrokken bij het joodse lot. Door haar, en ontegensprekelijk door zijn liefde voor Vera, en ten slotte niet minder door zijn gevoel dat het misdadig zou zijn zich afzijdig te houden. Bij mijn groei als persoonlijkheid hoorde ook een andere verschuiving. Zoals uit *Niet meer bang zijn* blijkt, ben ik de moeder op den duur kritischer gaan bekijken dan in *Geld speelt de grote rol* of *Het wilde feest*. De feiten van het leven, ook dat van mezelf in wat ik waarnam, maakten dat onvermijdelijk. De dochter in *Niet meer bang zijn* dreigt slachtoffer te worden van de moeder, zij voelt zich door haar in een hoek gedrukt, en tegelijk

zo in beslag genomen dat zij aan volwassen liefde niet toe dreigt te komen, ze is er bang voor. Je zou kunnen zeggen dat ik door de keuze van dit onderwerp, voor niemand herkenbaar dan voor mezelf, afstand nam van een mogelijk moedercomplex dat ik uit mijn jeugd had overgehouden. Ik had dat al eerder gedaan, en alweer zonder er speciaal op te letten, terwijl ik schreef. Er blijft nu eenmaal veel onbewustheid bestaan in het schrijfproces. Ik denk aan mijn novelle *De man met de zilveren hoed*, die twintig jaar voor *Niet meer bang zijn* ontstond. Dat verhaal gaat over een jonge, neurotische vrouw met een nogal zwakke, moederzieke man, die mede door toedoen van haar schoonmoeder, helemaal in de war raakt, psychisch ineens stort en in een kliniek moet worden opgenomen. Een pikante bijzonderheid is misschien dat ik het verhaal laat vertellen door de moeder zelf, die denkt dat zij erg goed handelt. De lezer moet dus tussen de regels door lezen. Zij is wat Henry James noemde ‘an unreliable narrator’. Ik gebruikte voor haar manier van zich uitdrukken zegswijzen die ik me van mijn moeder herinnerde. Dit bleek zo treffend te zijn dat mijn moeder, toen nog in leven, me opbelde, en vroeg: ‘Je hebt met die vrouw mij toch niet bedoeld?’ Dat ontkende ik, en dat was ook niet zo. Maar ik wist toen dat ook dergelijke moeders bestaan. Zoals ik zei, voor mij was het noodzakelijk zo afstand van haar te nemen, me ook zo van mijn verleden te bevrijden. Overigens betekende dit niet dat ik geen oog had voor de tragiek van beide moeders, verblind door hun dominerende liefde voor in het ene geval de zoon, in het andere de dochter.

Ook hieruit blijkt dat in je werk een steeds terugkerend thema vrijheidsdrang blijft.

Dat is niet te ontkennen. Vrijheid, vlucht, en wat daar helaas bij hoort, iemand in de steek laten. Hoe vooral mannen dat doen, keert ook steeds terug in mijn werk. Mannen zijn in mijn romans per definitie altijd onbetrouwbaarder, zwakker in hun persoonlijke relaties. Ook Richard bijvoorbeeld in *In Liefdesnaam*, die in de crisis van zijn huwelijksleven, als zijn vrouw stervende is, veel minder doet en veel sneller dat leed niet meer aankan, dan zijn vriendin Angela. Deze behoefte om op de vlucht te slaan als een situatie bijna niet meer is te verdragen, dus om geen verantwoordelijkheid te aanvaarden, wat aanleiding is tot sterke schuldgevoelens, kwam al tot uiting in mijn allereerste verhaal, dat ik schreef toen ik zeventien was. Hoe merkwaardig het ook is, dat verhaal, ‘Klerkje in Droomland’, waarvoor Du Perron de titel bedacht en waarmee ik in *Gro ot Nederland* debuteerde, is volkomen representatief gebleven voor mijn hele oeuvre. Een jonge klerk komt voorbij een klein plantsoen, gooit zijn tas weg en gaat onder een

boom liggen, na eerst een met elektriciteit geladen koord om zich heen te hebben gespannen. Zo hoopt hij een onbevredigende realiteit, die hij niet meer aankan, op afstand te houden. Maar al gauw begint de wereld, vertegenwoordigd door zijn moeder, meisje, baas en anderen, hem lastig te vallen. Zij betwisten zijn recht zich af te zonderen, bestormen zijn toevluchtsoord en vallen neer om het elektrisch koord. Ten slotte ziet hij in dat afzondering zoeken onmogelijk is. Hij begint te twijfelen aan een mogelijkheid van vrijheid los van de anderen. De eerste stap is daarmee gezet tot het zien van anderen en het aanvaarden van verantwoordelijkheid voor hen.

Ik merk wel dat de problematiek van vrijheid en verantwoordelijkheid zich in jouw romans meestal toespitst op een individueel conflict. Is een verruiming naar het sociale engagement mogelijk gebleven?

Het is er niet los van te denken. Alles wat me vroeger kwetste en raakte, kwetst en raakt me nog steeds. Maar ik heb nooit de illusie gehad dat een schrijver de wereld kan veranderen. De schrijver moet tot denken aanzetten, dat is de functie van de literatuur. In alles wat hij schrijft, zal hij, hoe impliciet ook, reageren op de wereld om hem heen. Dagelijks worden we geconfronteerd met berichten over martelingen, gruwelijke folterpraktijken in zoveel landen. Daarop rechtstreeks reageren als schrijver is ondoenlijk. Je kunt je dan beter inspannen voor Amnesty International. Maar wat de schrijver wel kan is letten op minder verschrikkelijke, maar in zekere zin even onmenselijke toestanden in zijn onmiddellijke omgeving. Die zijn er van allerlei aard. Als je later terugblijkt op wat er in de literatuur in onze tijd tot stand kwam, zul je zeker zien dat er heel vaak ook door behandeling van ogenschijnlijk persoonlijke conflicten, wel degelijk, zij het onrechtstreeks, is gereageerd op een ons bedreigende wereld. Ook mijn klerkje moest leren beseffen dat er geen veilig droomland bestaat. We kunnen en we moeten niet aan de werkelijkheid ontsnappen.

Een wereld die ons bedreigt, zeg je, en zo ervaart vrijwel iedereen het. Dat was toch heel wat minder zo in 1969, toen men wel zeer fundamentele en scherpe kritiek had op de maatschappij, maar over het algemeen vertrouwen had in de toekomst, in een evolutie die tevens een verbetering zou zijn.

Dat is inderdaad zo. Sindsdien is er heel wat veranderd. Ik heb het er al over gehad dat de jeugd van nu zich weinig voorstelt over wat hen te wachten staat. Maar dat het in de jaren zestig en zeventig allemaal zo voortreffelijk was, heb ik overigens nooit geloofd. Er was toen veel verzet tegen het triomfen vierende mate-

rialisme, tegen de geldzucht. De verbeelding aan de macht, dat was de leuze. Het is anders gelopen, zoals iedereen weet. Ik geloof dat het beter is in de mensheid te geloven dan in de vooruitgang van de mensheid. De functie van de schrijver blijft te verkennen en te achterhalen waarin de mens faalt en waarin hij slaagt. Iedereen doet dat op zijn eigen manier. Zo ben ik altijd geboeid gebleven door echtheid en onechtheid in menselijke relaties, zoals uit *Doen alsof* blijkt, dat als hoofdthema heeft wat echt is en leugenachtig in de omgang van mensen met elkaar. Eigenlijk gaat het daar al in *Het wilde feest* over: hoeveel mensen pretenderen prosemiet te zijn in een klimaat van antisemitisme, maar als het erop aankomt willen ze geen enkel offer brengen voor hun overtuiging. Dat is toch duidelijk gebleken in de bezettingstijd, toen maar weinigen met inzet van eigen veiligheid voor de joden opkwamen. De wereld wordt zo vaak door angst beheerst. Met de mens is het niet anders.

Kan de schrijver in zo'n klimaat van angst en twijfel nog blijven geloven in zijn sociale functie?

Dat moet hij zeker. Zijn stem is niet zo zwak als weleens wordt aangenomen. In ons land is de belangstelling voor werk van Nederlandse auteurs sterk toegenomen. Hieruit blijkt dat een breed lezerspubliek er behoefte aan heeft kennis te nemen van de wereld die onze schrijvers oproepen. Over engagement wordt daarbij vrijwel niet meer gesproken. Ik kan me dat voorstellen. Men wil niet meer in dergelijke grootse termen denken. In onze tijd van tegenspoed is men zuiniger geworden met grote woorden. Maarten 't Hart, Oek de Jong en zoveel anderen concentreren zich op jeugdervaringen. Aan hun gedrevenheid valt niet te twifelen. Evenmin als bij andere auteurs als J.F. Vogelaar of Leon de Winter, die bewuster van een engagement schijnen uit te gaan, samengaand met een literaire vormvernieuwing. Er is nu een grotere huiver voor etiketten. Dat is heel juist. Schrijvers moet je niet te snel indelen in groepen, humanistische schrijvers, zoals ik wel ben aangeduid, of geëngageerde schrijvers. Neem iemand als Willem Frederik Hermans. Hij bewijst in zijn schrijvend leven voortdurend dat de wereld een chaos is. Met een haast satanisch genoeg tracht hij in werk na werk en met grote zeggingskracht zijn gelijk aan te tonen. Het is geen wonder dat hij juist in onze tijd een jonge generatie is blijven fascineren. Ik heb altijd een grote affiniteit gevoeld met hem, al schrijf ik anders. Ik herken de verontwaardiging van Hermans over wat er gaande is in de wereld en hoe die, en de mens, in elkaar zit. Dit bewijst tegelijk dat hij bij wat hij schrijft totaal betrokken is, het is voor hem een levensbelang.

Toch krijg ik de indruk dat veel schrijvers zich min of meer afzijdig houden van wat er in de wereld buiten henzelf gebeurt. Je ziet dat de democratie wordt uitgehouden. Elke schrijver zou daar tegen moeten protesteren, want hij moet de vrijheid verdedigen.

Zich afzijdig houden. Is dat al niet een vorm van protest? Ik ben trouwens niet van mening dat het de taak is van een auteur om op een politiek podium te waken over de democratie. Wel geef ik toe dat er veel valt buiten het belangstellingsterrein van de meeste Nederlandse schrijvers. Maar neem Theun de Vries, hij heeft zich altijd gepassioneerd ingezet voor alle politieke en sociale problemen van onze tijd. Maar met alle respect voor zijn aanzienlijk schrijftalent, sublieme literatuur heeft dat niet altijd opgeleverd. Ik ben de laatste om hem dat kwalijk te nemen. Hij heeft altijd gedaan wat hij voor zijn eigen gevoel moest doen. Dat is het voornaamste.

Simon Vestdijk aan de andere kant schreef in een periode waarin het fascisme zijdelings ook tot Nederland was doorgedrongen, bovendien in de periode van de ergste crisis, zijn Amsterdamse Anton Wachterromans, zonder hoe dan ook te reageren op de wereld om hem heen. Dat wilde hij kennelijk bewust niet. Maar hij schreef in die tijd ook zijn *Else Böhler*. Toch lees je ook dat boek van hem niet als een aanklacht tegen het Hitlerregime. Voor een analyse van de wortels van het nationaal-socialisme kun je nog altijd veel beter terecht bij Menno ter Braak. Voor de bestrijding ervan heeft hij zijn leven ingezet. Ik gedenk hem als de schrijver van wie ik in mijn vroegste periode, door zijn essays en zijn dagbladkritieken, het meest leerde. Was hij soms geen geëngageerd schrijver? Maar met zijn gebruikelijke pudeur zou hij verlegen hebben gelachen als iemand hem zo zou hebben genoemd. Menno ter Afbraak, zo heette hij immers voor wie bang waren voor zijn genadeloze eerlijkheid.

Nog een laatste woord over het engagement, vóór we het begrip even vaarwel zeggen. Of men daarin nu gelooft of niet, doet er niet toe. Als men maar beseft dat iets voorschrijven aan een schrijver altijd uit den boze is. Maar nóg erger is het als een schrijver zich om onverschillig welke reden, zich wat dan ook laat voorschrijven wat hij niet ervaart als noodzaak voor hem zelf en voor zijn werk.

Hans van de Waarsenburg

Zo stond het onder meer in de inleiding bij het interview in *Schrijven of schieten?*: ‘Geboren te Helmond. [...] Woont sinds augustus 1966 in Maastricht. Was daar voorzitter van het Viëtnam-comité en organiseerde als zodanig demonstraties etc. Gewestelijk bestuurslid PSP.’

Verder een aantal titels van publikaties, van tijdschriften waaraan hij medewerkt. Nu zijn er vijftien jaar voorbij.

Ik zie, met één oogopslag, dat de dochter die indertijd drie jaar was enorm is veranderd. Ze is er niet onaantrekkelijker op geworden.

Toen ik hem interviewde, had hij nauwelijks wat gepubliceerd. Twee dichtbundels en een wat hij micro-roman noemde, *Hans brac in Brabant*, het boekje trouwens dat me motiveerde om hem in mijn bundel op te nemen.

Hij had toen wel een verhalenbundel in voorbereiding, maar die is er ondertussen nog steeds niet gekomen. Hij blijkt nu nog steeds met verhalen bezig te zijn. Maar stilgezeten heeft hij beslist niet, er is een ondertussen wel indrukwekkende lijst van publikaties bij elkaar geschreven.

Ik tel dertien dichtbundels, beginnende met het indertijd reeds aangekondigde *Niet dat poëzie zo belangrijk is*, een voor hem toen typische titel (uit het gesprek van toen: ‘Het is veel belangrijker in een literair tijdschrift te zetten dat de kindersterfte in Z-Amerika vijf maal zo hoog is als in N-Amerika dan een of ander snert-gedicht of verhaal van onze nationale literaire paradepaarden op te nemen’) tot de verzamelbundel *Van de aanvaller geen spoor - Gedichten 1973-83*. Verder publiceerde hij boeken over A. den Doolaard, Jan-Willem Overeem en Theun de Vries, een interviewboek, twee kinderboeken. Hij werd journalistiek bedrijvig, schreef enkele hoorspelen, maakte enkele vertalingen, stelde een paar bloemlezingen samen.

Hij woont nog steeds in Maastricht.

We beginnen, zoals steeds, met het interview van toen. ‘Ik voel me inderdaad heel sterk bij de actualiteit betrokken. Bij alles wat er gebeurt. Ik zou er heen willen, maar dat kan natuurlijk niet, ik ben getrouwd, ik heb een baan. Dan moet ik er over schrijven.’

Dat was het eerste wat je toen zei. Reageer je nog steeds zo? Wat dacht je toen je het gesprek herlas?

Ik voel me nog steeds betrokken bij wat er in de wereld gebeurt, laat ik dat voorop stellen. Ik ben nog altijd iemand die de politieke actualiteit volgt en probeer te doorgronden. Dat is een noodzakelijkheid, is mij gebleken. Politici moeten argwanend en desnoods hinderlijk gevolgd worden. Maar ik schrijf er niet meer over en ik ben ook niet meer politiek actief.

Het interview van toen heb ik slechts vluchtig herlezen. Ik herkende de jonge enthousiasteling van toen nog wel. Hij was een deel van mijn evolutie. Ik zou nu niet meer dergelijke harde, politieke uitspraken doen. Overigens kijk ik liever vooruit, dan achteruit.

Dus nieuwe, harde politieke uitspraken hoef ik in dit gesprek niet te verwachten?

Nogmaals: neen. Ik kijk ook niet met nostalgie terug naar de jaren zestig. Overigens hielden ‘de jaren zestig’ niet op op 31 december 1969. Het heeft nog wat doorgesudderd en al met al werden ‘de jaren zestig’ reeds ‘voorbereid’ in ‘de jaren vijftig’. De snelle en niet te stuiten opkomst en doorbraak van de rock and roll, toenemende welvaart en de anti-autoritaire ontwikkeling van de toenmalige jeugd vormen de belangrijkste pijlers van die voor velen vermaledijde jaren zestig.

Provo, flower-power, vormden de zachte sector van die tijd. Daar voelde ik me niet toe aangetrokken. Met dit soort bewegingen ontstonden ook voortdurend wrijvingen op lokaal niveau. In ieder geval werd ik politiek actief in de (naïeve?) hoop dat er slechts langs politieke weg structurele veranderingen konden plaatsvinden.

Uiteindelijk kanaliseerde zich dat in het lidmaatschap van de PSP [de Pacifistisch Socialistische Partij], nog altijd een linkse splinter in het Nederlandse parlementaire gebeuren. Kort na het interview ben ik eruit gestapt. Het sektarisme, het geiteharensokkengedoe, het dogmatisme van een kleine minderheid irriteerden me mateloos. Ik ben toen geruime tijd partijloos gebleven.

Uiteindelijk leek me dat toch niet het ideaal voor een socialist en bewust democraat en ik ben toen lid van de PvdA geworden en ben dat nog tot op heden. In deze partij zijn we met diverse andere jongeren nog een tijdlang zeer actief geweest. En toen ik voor de Maastrichtse gemeenteraadsverkiezingen door de ledenvergadering op een verkiesbare plaats werd gezet, leek het zelfs of het begin van een politieke carrière was aangebroken. De PvdA verloor dat jaar voor de laatste maal in Maastricht...

Had deze evolutie direct literaire consequenties voor jou?

Over mijn 'vroegere' poëzie heersen nog altijd misverstanden. Ik schreef niet alléén maar zogenoemde politieke of geëngageerde poëzie. Mijn vroegste poëzie kenmerkt zich door het zoeken naar een persoonlijke stijl enerzijds en anderzijds schreef ik daarnaast gedichten die meer publiek gericht waren en waarin de opstandige geest van die tijd duidelijk herkenbaar was, de voorleesgedichten. Door anderen ook wel als 'agit-prop' betiteld. Nadat ik lid was geworden van het PEN-Centrum voor Nederland, een afdeling van de internationale PEN, werd ik al vrij snel secretaris van deze organisatie. Mijn leven veranderde danig. Het werd een leven van vergaderen, reizen en organiseren. Mijn politieke activiteiten reduceerde ik langzaam maar zeker tot nul. En via binnenlandse en buitenlandse vergaderingen ontmoette ik auteurs van diverse pluimage. Er groeiden contacten en er ontstonden vriendschappen. Ik koos kortom voor het schrijven, de literatuur, de poëzie.

In 1972 werd mijn bundel *De vergrijzing* gepubliceerd, die ik als een keerpunt in mijn poëzie beschouw. Hoewel ik er in 1973 de Jan Campertprijs voor gekregen heb, heb ik er geen enkel gedicht uit opgenomen in *Van de aanvaller geen spoor. Gedichten 1973-83*. Tien jaar later bleek dat deze bundel voor mijn gevoel toch nog te sterk aansloot bij het vroegere werk.

Heb je vanaf die tijd geen politieke of geëngageerde gedichten meer geschreven?

In het voorjaar van 1976 - de eerlijkheid gebiedt mij het te zeggen - ben ik in opdracht van NCRV's *Literama* voor enkele weken naar Lissabon geweest. Het was een jaar na de Anjerrevolutie. Ik heb daar een reeks Portugese reisgedichten geschreven, die later is opgenomen in mijn bundel *Het sleutelbeen van Napoleon*. Antifascistische gedichten die er niet om liegen. Daarna was het definitief afgelopen, althans tot op heden. Hoewel dat door sommige critici op hun beurt nadrukkelijk ontkend wordt, maar dat is hun zaak.

Je duidelijke politieke opstelling werd indertijd door veel critici niet geapprecieerd. Je kreeg nogal wat weerstand te verwerken. Zijn deze vooroordelen nu verdwenen, of toch niet?

Ik vrees van niet. In Nederland gaat zo iets heel langzaam, maar je leert er mee leven.

Wat heeft het politieke engagement dat toen literair in de mode was, want zo mag of moet je het wel stellen, ten slotte bereikt?

Is dat nu wel zo? Was ‘politiek engagement’, zoals jij het noemt, werkelijk in de mode? Ik betwijfel dat ten zeerste. In Nederland waren er zo weinig politieke of geëngageerde dichters in die tijd. Het is slechts een klein randverschijnsel geweest, daar moet je je niet in vergissen.

In Duitsland, Frankrijk en de Verenigde Staten, om maar enkele landen te noemen, lag dit anders. Maar of het daar een mode was, waag ik te betwijfelen. In het begin zeer zeker niet. Maar bijna alle spontaan ontstane uitingsvormen worden al snel vervormd tot mode of trend en daarmee uiteindelijk om zeep geholpen.

Hoe verklaar jij de maatschappelijke onverschilligheid van de nieuwe generatie schrijvers?

Ik weet niet of er sprake is van een maatschappelijke onverschilligheid bij de nieuwe generatie schrijvers. Ik betwijfel dat zelfs. Ik denk juist dat een aantal van hen bijzonder goed weet wat er maatschappelijk en politiek in Nederland en de rest van de wereld aan de hand is.

Blijft natuurlijk de vraag of je dat tijdens lezingen, interviews, en in je werk moet verkondigen. Uiteindelijk zijn het schrijvers en geen politici. Ik denk overigens dat Nederlandse schrijvers, ook de nieuwe generatie, uiteindelijk niet zullen schromen hun stem te verheffen, wanneer dit nodig of noodzakelijk mocht zijn.

Volg je de ontwikkelingen binnen de Nederlandse literatuur nog?

Er gebeuren op proza-en poëziegebied in Nederland voortdurend boeiende dingen. Ik probeer het zoveel als mogelijk te volgen. In ieder geval blijf ik lezen en ik ben het niet eens met nostalgische opmerkingen dat er in Nederland alleen maar over huis- of binnenkamers wordt geschreven. Als het werkelijk allemaal zo'n grauwe ellende was als soms wordt gesuggereerd, dan zou ik geen boek meer lezen en dat doe ik toch dagelijks.

In het interview van toen sprak je, naar aanleiding van de geboorte van je tweede dochter, over je enorme angst voor de toekomst.

Mijn angst voor bepaalde ontwikkelingen is aardig uitgekomen. Ik moet er wel bij zeggen, hoe paradoxaal dit ook klinkt, dat ik er nu minder onder gebukt ga dan toen. In ieder geval geven in deze tijd honderdduizenden mensen uiting aan hun angst voor de toekomst. De angst voor een kernoorlog bindt de mensen ongeacht hun politieke overtuiging of geloof.

Ik schreef inderdaad gedichten over de gruwelen van de atoombom, over Hiroshima, Bikini, terwijl het militair-industrieel complex van de beide machtsblokken vergeleken met nu er heel wat

onschuldiger uitzag, hoewel het vernietigingspotentieel toen toch ook al zeer groot was. Je vraagt je af welke kansen de politici hebben laten liggen en waarom?

Ondanks mijn pessimistische toekomstvisie heb ik een allergie ontwikkeld tegen het doemdenken, dat ik vooral bij jonge mensen constateer. Feitelijk gezien hebben ze het gelijk aan hun kant: werkloosheid, structurele werkloosheid, de dreiging van een atoomoorlog, beknotting van hun mogelijkheden door opvoeding, opleiding of het ontbreken daarvan. In onze maatschappij is zich op dit ogenblik een duidelijke scheiding der inkomens aan het voltrekken, waarmee de scheiding der geesten ook definitief wordt. Maar daartegen kun je je verzetten, vooral als jongere. En het begin daarvan is dat je je niet moet laten indoctrineren door doemdenken, oppervlakkig geklater op het tv-scherm, wezenloze computerspelletjes, racistische en fascistische intimidatie. Als je jong bent en enthousiast, word je geen lid van een hersenspoelende-klatergoud-omroep. Als je jong bent - dat enthousiasme laten we even weg - denk ik dat je toch initiatieven kunt ontplooien en ontwikkelen, want je bent niet alleen op deze wereld.

In Nederland heeft de Centrumpartij het tot één Kamerzetel gebracht. Hoe kun je dit, met respect voor de democratische principes, beletten?

Onze grondwet garandeert onze vrijheid van meningsuiting, drukpers, vergadering enzovoort. Deze grondwettelijke vrijheden kunnen misbruikt worden en een wezenlijk gevaar voor de democratie vormen.

Maar wanneer verenigingen of partijen de democratische en menselijke rechten van minderheden niet eerbiedigen, mensen discrimineren, dan hebben we een rechtsapparaat om deze organisaties of vertegenwoordigers ervan tot de orde te roepen. Met onze grondwettelijke vrijheden moet niet gemarchandeerd of gesjoemeld worden. Met het wetboek in de hand zullen racistische en fascistische organisaties te vuur en te zwaard bestreden dienen te worden.

In het gesprek van toen zei je ook dat we moesten ageren tegen de indoctrinatie waaraan we allemaal blootgesteld worden.

Niet alleen in de Oostbloklanden werden en worden mensen geïndoctrineerd. Ook in de Westeuropese samenleving zorgt de consumptiemaatschappij voor een indirect politieke, zachtsluipende vorm van indoctrinatie, die vooral de jonge mensen amorf maakt. Vroeger was het: Brood & Spelen en nu: Frituur & Video.

Gelijk heb je en ook daarom, en ik kom daar steeds op terug, vind ik de onverschilligheid van de auteurs voor deze ontwikkelingen spijtig. Niet dat literatuur daar natuurlijk drastisch iets aan kan veranderen, maar literatuur en auteurs kunnen helpen bewust maken en bijsturen.

Een schrijver, en dat herhaal ik dan, moet in eerste instantie schrijven. Zoals ieder mens is hij niet verplicht of kun je hem er niet toe verplichten om politieke uitspraken te doen en zeer zeker kun je niet van hem eisen om historische of actuele politieke zaken in zijn geschriften te verwerken. En dit geldt vanzelfsprekend ook omgekeerd.

Persoonlijk geloof ik niet in die onverschilligheid van de hedendaagse auteur, maar daarover hebben we het al gehad.

En laten we asjeblieft de rol van de literatuur, zeer zeker op korte termijn, niet overschatten. Het lezen van romans en gedichtenbundels kan een invloed hebben op individuele personen, nooit op massa's. Het aantal mensen dat gevoelig is voor het geschreven woord of muziek of beeldende kunst of ballet enzovoort is vergeleken met het aantal voetballiefhebbers of tv-quizfanaten een kleine minderheid.

Nederland blijft een land van grutters. Dat zien we in het middelbare onderwijs. Leraren Nederlands lezen bij voorkeur niet meer na het behalen van hun diploma. Generaties leerlingen volgen hen in dit jammerlijke voorbeeld. Wat wil je dan?

Je bent ook kinderboeken gaan schrijven.

Bij Uitgeverij Zwijsen zijn tot op heden twee kinderboeken verschenen. Ik debuteerde in 1983 als kinderboekenschrijver met *Grootvaderdag* en vrij recent verscheen *Een blauw Belgisch konijn*, dat hopelijk in Vlaanderen én in Wallonië veel gelezen zal worden.

En vraag me nu niet waarom ik kinderboeken schrijf en of ik voor de kinderboekenschrijver een pedagogische taak weggelegd zie, want dat zie ik allemaal niet. Ik heb voor mezelf ontdekt dat ik het schrijven en bedenken ervan erg leuk vind en dat kinderen ze met plezier lezen. Daarmee ben ik tevreden. Het enige dat ik soms betreurt, is dat ik er niet eerder mee ben begonnen.

Je schreef een interviewboek met Limburgse auteurs: Ik kom toch uit geen gekkenland vandaan. Je hoort wel eens beweren dat de schrijvers in Amsterdam het literaire leven beheersen en niet enkel wat uit Vlaanderen komt, maar ook alles wat uit de Nederlandse provincie komt, verwaarlozen of in elk geval met veel vooroordeel benaderen. Heb jij dat ook ervaren?

Laat ik allereerst het misverstand uit de weg ruimen dat ‘Gekkenland’ interviews met *Limburgse* auteurs bevatte. Er waren gesprekken in opgenomen met auteurs die in deze provincie wonen of gewoond hebben.

Ook het tweede gedeelte van je vraag berust mijns inziens op een misverstand. Welke schrijvers beheersen het literaire leven? Sommige werken bij uitgeverijen, maar beheersen ze dan het literaire leven? Misschien bedoel je dat de ene schrijver meer wordt besproken dan een ander. Maar dan praat je over recensenten. Beheersen zij het literaire leven? Bepalen zij het beleid van een uitgeverij? Er zijn schrijvers die bestsellers publiceren en een tijdlang de schijnwerpers van de publiciteit op zich gericht krijgen. Beheersen zij dan het literaire leven? Ik geloof kortom niet in de zogenaamde macht van literaire kringen. Persoonlijk heb ik niet de indruk dat ik verwaarloosd word. Ik publiceer bij een uitstekende uitgeverij in Amsterdam, schroom niet om deze stad een aantal keren per jaar te bezoeken en Amsterdamse collega's komen naar Maastricht.

Het wonen in een stad als Maastricht is een keuze, evenals het wonen in Amsterdam, of waar dan ook. Je moet daar niet over jermiëren of muizenissen in je hoofd halen!

Julien Weverbergh

Vroeger heette hij weverbergh, nu Julien Weverbergh, vroeger was hij stroper, nu is hij boswachter. In zijn tijdschrift *Bok* en in een lange reeks studies en artikelen zaaide hij in de jaren zestig paniek in de rangen van de Vlaamse letterkundigen. Hij had een scherpe pen, hij was jong en niets ontziend, hij had geen respect voor gevestigde figuren of waarden en hij had niet zelden gelijk.

Behalve kritische stukken schreef hij ook creatief proza, zoals *Een dag als een ander* waarin hij wantoestanden in het Rijksonderwijs aanklaagde, *Gilgamesj herschrijven*, gebaseerd op de Babylonische mythe van Gilgamesj en Enkidu, en *Blauw rapen*, thematisch op elkaar inspelende irreële verhalen. Hij publiceerde bovendien boeken als *Jij goudgepunte lans*, met vertalingen van Franse erotische poëzie door Ernst van Altena, *Puin* een boek met herinneringen en beschouwingen dat hij als ondertitel ‘korzelig proza’ meegaf, een historische studie als *Leopold II van Saksen Coburgs allergrootste zaak* over de schandalen en wreedheden van de kolonisatiepolitiek van deze koning, het *Boonboek*, samen met Herwig Leus, en, naast nog wat kleiner werk, ook tot veler verrassing een aantal stevig gedocumenteerde en kloek uitzijnde boeken over UFO's, of ‘vliegende schotels’. Hij verbleef een tijd in Roemenië en werd in 1971, opnieuw tot grote verrassing van velen, directeur van Uitgeverij Manteau.

De afspraak die ik met hem voor dit interview maakte, moest ruim twee maanden uitgesteld worden omdat hij ziek werd. De tand des tijds bijt iedereen. Maar hij is hersteld, hij ziet er goed en ontspannen uit. Eigenlijk zou hij het wat rustiger aan moeten gaan doen, zegt hij. Dat is niet makkelijk als je de momenteel grootste Vlaamse literaire uitgeverij leidt, en met heel wat projecten rondloopt.

Weverbergh roept nu in elk geval minder controverses op dan vroeger, hij is wat bezadigder geworden maar niet fundamenteel veranderd sinds het vorige interview.

Vijftien jaar geleden. Wat zou je nu zeggen?

Precies hetzelfde, dacht ik. Het hele interview zou zo in dit nieuwe boek kunnen, ik zou het niet beter weten te formuleren. Misschien zou ik me wat genuanceerder uitdrukken over de media,

over de waarde van de roman, maar het essentiële uit het gesprek blijft voor mij stand houden.

Dan maar even iets uit dat gesprek citeren. 'Ik geloof dat het van belang is dat men een zeer scherp onderscheid maakt tussen de auteur die werkt in een gesloten, dus niet-democratische maatschappij, en de auteur die werkt in een wat ik dan maar gemakshalve democratische maatschappij zal noemen.'

Dat 'gemakshalve' zou ik nu niet meer zeggen.

Neen? Ik dacht dat men nu vooral gedesillustioneerd is in het feit dat de democratie niet kon worden uitgebouwd, maar duidelijker tot een poppenkast is geëvolueerd.

Ik noem de democratie geen poppenkast. Ik heb sinds ons vorig gesprek in elk geval een dieper inzicht gekregen in de wijze waarop niet-democratische regimes functioneren, en dit ter plaatse na langdurig verblijf en herhaaldelijk bezoek aan Oost-Europa. Ik heb gezien hoe bijvoorbeeld in de communistische regimes elke vorm van individualiteit wordt onderdrukt, de middelmatigheid en grijsheid domineren, de armoede, ook verborgen, immens, de repressie brutaal, de leugen groot is, de grootheidswaanzin woekert, en hoe in deze maatschappij de haat voor de 'vreemden', vooral voor de democratieën, stelselmatig aangewakkerd wordt. Het anti-communistische gejoel van Reagan is in vergelijking kleutergestamel. Ik ben er dan ook van overtuigd dat wij hier onze democratie, ook al is ze niet volmaakt en kan het beter, beslist naar waarde moeten schatten. De woorden 'democratie' en 'vrijheid' lijken in ons spraakgebruik hun inhoud wel verloren te hebben, en er zijn honderden redenen op te sommen waarom de democratische staatsvorm de meest waardevolle is. Ik vind het essentieel dat wij hier, zonder dat we clandestien alle golfengten moeten aftasten, kunnen kennis nemen van allerlei informatie en daar dan bovendien onze mening over kunnen formuleren. Het feit op zichzelf dat de publieke opinie iets is waar rekening mee moet worden gehouden, vind ik zeer belangrijk. Die druk moet niet onderschat worden. Denk maar eens aan het schandaal Nixon. Het is toch maar dank zij de druk van de publieke opinie dat Nixon ten slotte zijn bagage moest pakken? Wat bewijst dat de publieke opinie uiteindelijk mee bepalend is voor de gevoerde politiek. Is dat niet democratisch? Het recht op informatie is toch zeer belangrijk. Dat neemt natuurlijk niet weg dat de democratie haar fouten en zwakheden heeft, maar de gelegenheid wordt ons geboden, als wij willen, daaraan te sleutelen. Ik laat me dus niet laatdunkend uit over onze democratie, helemaal niet. Maar ik heb wel angst dat deze democratie zal verloederen. Dat wel. En dat is dan uitsluitend de

schuld van de laksheid en de onverschilligheid van de bevolking en van de westerse intellectuelen. De democratie is onze macht, en daar springen wij duidelijk veel te onverschillig mee om. Ik erger me als ik de mensen hier hoor mopperen omdat ze weeral moeten gaan kiezen, wat dus betekent dat hun zondag verknoeid is. Men zou eens moeten beseffen hoe waardevol het is te kunnen gaan kiezen, men zou zich duidelijker moeten voorstellen hoe mensen zich voelen die in een andere sfeer leven. Nog een voorbeeld: de ecologische beweging. Denk je dat die ooit van de grond zou zijn gekomen als we niet in een democratisch regime hadden geleefd? Heb jij al eens iets vernomen over ecologische campagnes in communistische of rechtse dictaturen? Ik geloof dat de communistische staten momenteel precies de grote vervuilers zijn. Door het realiseren van het Donaukanaal is zowat de ganse fauna en flora van de beneden-Donau bedreigd. Een ramp, maar heb jij al enig teken van protest gehoord? Heb jij al gehoord van acties tegen het vervuilen van de Kaspische Zee, of tegen het uitroeien van de flora en fauna in Siberië?

Ik denk niet dat een weldenkend mens hier laetdunkend zal spreken over de democratie. Integendeel. Men wil juist de democratie verdedigen en verbeteren, de desillusie is te vinden in het feit dat men moet vaststellen dat de democratie, waarin men gelooft, niet functioneert zoals ze zou moeten. Men kan hier inderdaad dus wel protesteren tegen, om bij je voorbeelden te blijven, de vervuiling van het milieu, en in Rusland niet, maar essentieel is natuurlijk het effect. Hoe is het resultaat van het protest? Pover.

In Engeland is men er dan toch in geslaagd de Theems proper te krijgen. Het resultaat is inderdaad niet altijd onmiddellijk zichtbaar, maar in de long run blijkt men toch wel iets te bereiken. Je mag het belang van de controlerende publieke opinie nooit onderschatten. In Rusland zijn er ook woonwijken op vuilnisbelten gebouwd, maar omdat men er niet als in Nederland tegen kon protesteren wordt er niets tegen ondernomen. Neen, we moeten niet neerkijken op de democratie, onze democratie. Kijk maar eens om je heen: hoeveel landen hebben nog een democratisch regime? Je kunt haast zeggen dat de democratie niet meer is dan een historisch incident. De mate van vrijheid die wij genieten is uniek in de ganse geschiedenis. Het is dus belangrijk dat wij ons inzetten voor de democratie, dat wij vechten tegen de toenemende verrechtsing. En ik verwijt het precies de intellectuelen dat zij te weinig combattief zijn. Zij zeker moeten de leugens van de politici en hun gebrek aan verantwoordelijkheid aanklagen en op die wijze de democratische instellingen verdedigen.

Intellectuelen, schrijvers - de schrijvers lijken hun belangstelling voor dergelijke thema's te hebben verloren. Engagement is een woord dat nog nauwelijks tot het vocabularium behoort, en zeker in Nederland is dat een duidelijke en verrassende evolutie.

Ik ben van mening dat Nederland veel meer verrechtst is dan België. De onverschilligheid in Nederland voor wat er momenteel in de wereld gaande is bewijst dat toch wel duidelijk. Of kijk maar eens naar de sensationele wijze waarop in Nederland de anti-nucleaire beweging in elkaar is geklapt. Nergens ter wereld gebeurde dat zo vlug en zo sensationeel als precies daar, wat toch wel degelijk bewijst dat het enkel een modeverschijnsel was daar, helemaal niet gedragen door de grote massa. Op literair gebied speelt denk ik het verschijnsel mee dat de generatie die in zestig zeer actief was ondertussen door het establishment werd ingekapseld: de negatieve maatschappelijke krachten hebben de positieve gerecupereerd. Ook de media hebben aan dat inpakken meegewerkt. Men kreeg veel belangstelling, en dat, gekoppeld aan het feit dat de subsidies stegen, er schrijverslonen kwamen, heeft een generatie ontmand. Ook zeer belangrijk is de grote kater van na-Viëtnam. De kater van de verloren morele oorlog, toen men merkte wat er na het stopzetten van de oorlog ginds allemaal gebeurde. Bovendien realiseerde men zich wat de toen zo populaire culturele revolutie van Mao had teweeggebracht. Men spreekt nu voorzichtig van tussen de twintig en de zestig miljoen doden. Men zag in Cuba de grote verloedering zich manifesteren. Natuurlijk verloor men inzet en energie.

Maar de nieuwe, de jonge generatie, heeft evenmin interesse voor maatschappelijke problemen.

Na het uitstapje in de wereld viel de Nederlandse literatuur terug in haar oude plooi. De Hollandse literatuur wordt gekenmerkt door haar bijna uitsluitende interesse voor binnenkamerse problemen. Dat ligt in Vlaanderen toch wel anders. Wij hebben altijd veel meer belangstelling gehad voor wat zich buiten onze grenzen afspeelt. Ik heb de jongste weken een aantal manuscripten ontvangen van jonge Vlaamse auteurs en die gingen over - ik spreek geen kwalitatief oordeel uit - de vrijheidsstrijd van de Basken, de problemen van de ETA, de situatie van de kerncentrale in Doel. Geen huis-, tuin- en keukenproblemen dus, zoals in Nederland in de mode is.

De interesse en thematiek is in Nederland gewijzigd, ook de literaire verhouding met Vlaanderen.

Er heerst nu duidelijk laatdunkendheid, maar ook dat is eigenlijk normaal en klopt helemaal met de essentieel provincialistische instelling van de Nederlanders. We mogen niet vergeten dat in Nederland eigenlijk grote onverschilligheid heerst over alles wat buiten de landsgrenzen gebeurt. Ze hebben daar een verschrikkelijk nationalistische reflex. De jaren zestig, begin zeventig waren voor hen een soort escapade, waar ze van teruggekomen zijn. Typerend als bewijs daarvan vind ik het peil van de televisie-uitzendingen. Wij hier in Vlaanderen hebben de kans, en die is uniek op de wereld, om de televisieprogramma's van alle omliggende landen te kunnen ontvangen, plus vier nationale zenders. Als ik vergelijk dan stel ik vast dat Nederland de veruit slechtste televisie maakt. Ze zitten te ingekapseld in hun eigen grenzen, ze bekijken wat daarbuiten gebeurt te laatdunkend, ze zijn onvoorstelbaar oppervlakkig. Dat was vroeger niet het geval. Hun duidingsprogramma's waren vroeger diep borend. Nu niet meer. Hun praatshows gaan nergens over. Er kwam eens een kunstenaar in voor die een valies bij zich had met een kip erin. Jawel, dáár ontstond consternatie over, telefoontjes van bezorgde Nederlanders of dat beest wel lucht en eten genoeg had. Dat vond ik typerend.

Voel je dat verschil in belangstelling ook als uitgever?

Natuurlijk. Vroeger verzette ik de helft van mijn oplage in Nederland, nu nog veertig procent.

Overigens blijft het een feit dat in Nederland meer literair talent aan bod is gekomen dan hier in Vlaanderen.

Akkoord, maar je moet er ook wel rekening mee houden dat men hier niet aan body-building doet zoals in Nederland. Ik noem dat het Mensje van Keulen-syndroom. Iemand buitenmate ophemelen, zo hoog prijzen dat het niet anders kan of de val volgt. En verder is hier toch ook wel enig talent aanwezig. Een auteur als Paul Koeck bijvoorbeeld wordt in Nederland beslist niet op zijn waarde beoordeeld. Het zijn allemaal symptomen van dezelfde ziekte: Nederland heeft gewoon geen interesse voor wat buiten het eigen binnenhuisje gebeurt. Ook niet voor de buitenlandse politiek. Ik heb eens een soort privé-enquête georganiseerd, en wat bleek? Zelfs sommige Nederlandse intellectuelen wisten niet wie president van Frankrijk was. Wat Mitterrand toen deed, met zijn regering waarin hij communisten had opgenomen, was nochtans van groot Europees belang. Maar in Nederland had vrijwel niemand daar van gehoord. De oppervlakkigheid neemt er soms onvoorstelbare vormen aan. Men zegt dat er in Vlaanderen geen echte literaire kritiek bestaat. Dat is zo, maar is het in Nederland zoveel beter? Mensen als Tom van Deel en Wam de Moor schrijven

misschien wel beter, maar wat stellen ze voor? Niets. Er zijn geen gezaghebbende critici meer met het allure, de bagage en de kennis van iemand als bijvoorbeeld Kees Fens in de jaren zestig. Niet de criticus heeft nog gezag, enkel het medium waarin hij schrijft. Men citeert geen naam, men citeert *Vrij Nederland* of de *HP*. De grote oplage bepaalt de invloed die men heeft, en dat typeert de schaapachtige volgzzaamheid die ginds heerst.

Aad Nuis vertelde me eens dat de citaten die frequent van hem op boekomslagen verschijnen altijd uit zijn stukken in die twee weekbladen komen, nooit uit zijn recensies voor de 'Haagsche Courant'.

Dat bewijst precies wat ik zeg. Men citeert geen gezaghebbende personen, men citeert bladen met grote oplagen, en dat is helemaal geen gezonde situatie. Er is in Nederland groot gebrek aan individuen die ideeën hebben. In Nederland wordt enkel nog over bijkomstigheden gepraat.

In '69 interviewde ik de schrijver. Nu de uitgever. Waar zit de schrijver?

Ik schrijf nog wel, maar ik publiceer niet meer, omdat ik vind dat in mijn positie en met het soort werk dat ik schrijf publiceren deontologisch niet verantwoord is. Maar ik houd wel een boek bij, ik zal het niet direct een dagboek noemen, meer een tekst in het genre van *Puin*. Ik zal nu al wel ongeveer duizend pagina's hebben. Hoofdzakelijk herinneringen. Ik heb het allemaal opgeschreven zonder de bedoeling er ooit een letter van te publiceren, maar nu begin ik wel te spelen met de idee er fragmenten uit te publiceren zodra ik op rust ga.

Schrijf je nog over UFO's?

Dat onderwerp is voor mij uitgeput. *UFO's in het verleden* was mijn laatste boek daarover. En overigens was en is het niet in de eerste plaats het 'Unidentified Flying Object' dat me interesseerde, wel hoe een bepaald gegeven, dat onloochenbaar bestaat, in de pers aan bod komt. Ik wilde aan de hand van een duidelijk omschreven onderwerp onderzoeken hoe een verschijnsel in de pers wordt geïnterpreteerd. Daar gaan essentieel mijn UFO-boeken over. Dat heeft men nooit goed willen inzien. Het UFO-verschijnsel bestaat, ik persoonlijk ben ervan overtuigd dat het om een tot op heden niet verklaard natuurverschijnsel gaat, en ik heb dat gegeven bestudeerd in functie van iets dat me altijd heeft beziggehouden, de relatie tussen feiten en tekst, de interpretatie van feiten. Met UFO logen en fanclubs en dergelijke heb ik nooit contact gehad, het verschijnsel op zichzelf interesseerde me slechts matig.

In het interview van toen was je erg pessimistisch over het verhalende proza. De schrijver behoort tot een uitstervend ras, zei je, en: 'Het eerste zieltoegend slachtoffer is natuurlijk het verhalende proza, de roman.' Ik geloof dat het verhalende proza een indrukwekkende come-back heeft gemaakt sindsdien.

Juist. Ik ben ook teruggekomen op dat idee. Ik had toen een te groot geloof in de impact van de televisie. Ik overschatte duidelijk de kracht van de televisie om ideeën over te brengen. De televisie brengt te veel aan beeldinformatie, te weinig aan duiding. Maar ik geloof dat dit inherent is aan het medium zelf. Wij beginnen nu pas te beseffen, stilaan, wat dit medium kan en niet kan. Ik geloof nu dat de literatuur inderdaad haar functie zal behouden. Wel zal men er rekening moeten mee houden dat de nieuwe media, radio, televisie, video, talent zullen afschuimen, potentiële auteurs zullen aantrekken, maar belangrijk is dat de nieuwe media niet de behoefte aan literatuur zullen compenseren. Lezen schept meer mogelijkheden tot denken. De grote vraag is natuurlijk wel of dat ook geldt voor mensen die niet zoals wij met het woord zijn groot gebracht, maar met het berekende beeld... Die overschatting van de macht en invloed van het beeld leidde ook tot een zekere paniek op de markt van de encyclopedieën. Maar men is daar nu van teruggekomen, en zowel Winkler Prins als Larousse zijn reeds gestart met de voorbereiding van een nieuwe editie. Onlangs was ik bij een kennis die een tv-toestel heeft met printer. Je weet dat je de teletekst ook gedrukt kunt krijgen. Hij riep een informatie op, zag die duidelijk op het scherm, maar drukte toch onmiddellijk op de knop om ze ook op papier in handen te krijgen. Dat vond ik een typerende en bijzonder belangrijke reactie. Over de toekomst van de literatuur denk ik dus veel genuanceerder dan vroeger, dat is een feit.

Paul de Wispelaere

Maldegem, waar Paul de Wispelaere woont, is alvast geen klein en rustiek dorpje, maar zijn tot woning omgebouwde boerderij ligt een flink eind buiten de bebouwde kom van de gemeente. Het is een weinig sensationele maar mooie streek, met alles erop en eraan wat men van een landschap verwacht: een verre einder, bomenrijen, velden waarin koeien en zelfs een paard, het zweven van vogels, een landarbeider op een fiets, het verre geblaf van een hond. En ook het constante ruisen en zoemen van het verkeer op de autowegen die deze streek doorkruisen. Paul de Wispelaere ergert zich aan de verloedering van het milieu, zoals blijkt uit dit interview en eerder ook reeds uit zijn jongste boeken en tijdschrift-publicaties, en het waarom is duidelijk.

Paul de Wispelaere, die sinds het vorige interview (en dat is dus niet onbelangrijk) verhuisde van Damme naar Maldegem, de streek van zijn jeugd, kreeg ondertussen ook de Driejaarlijkse Staatsprijs voor het Proza, en werd professor in de Nederlandse literatuur aan de 'Universitaire Instelling Antwerpen', volgens recensent Jos Borré zelfs de eerste professor in dit vak die sinds Karel van de Woestijne zelf creatief bedrijvig is.

Als criticus en als romancier heeft hij een grote reputatie. In 1976 verscheen *Een dag op het land*, een boekje met autobiografische beschouwingen dat men kan beschouwen als een soort proloog op *Tussen tuin en wereld*, roman die in 1979 verscheen en *Mijn huis is nergens meer*, uit 1982. Beide boeken vormen, zegt De Wispelaere zelf, een tweeluik. Centraal staan de jeugdherinneringen en de evolutie die de maatschappij sinds die tijd onderging. Erotiek fungeert als startmotor, zoals in al zijn werk. Dezelfde thema's en dezelfde aanpak blijken ook uit de brieven die hij publiceert in het *Nieuw Wereldtijdschrift*.

Hoe reageert hij nu op het interview van toen?

Het valt me vooreerst op dat ik in die tijd veel minder aandacht had voor de milieuproblematiek. De gevoeligheid ervoor was trouwens algemeen minder groot dan nu, want pas sindsdien heeft de verwoesting van het leefmilieu, in de natuur maar ook in de steden, catastrofale vormen aangenomen. Een paar weken geleden zag ik op de televisie een kort verslag van een in de Duitse Bondsrepubliek gehouden symposium, voorgezeten door de minister van

Binnenlandse Zaken, waarin onder andere aan de orde werd gesteld dat in de afgelopen jaren vijfendertig procent van het resterende bosbestand onherroepelijk verloren is ten gevolge van de zure regen. Dit is slechts een voorbeeld. De minister deed een alarmerende oproep tot samenwerking met het buitenland om een onmetelijke ramp alsnog af te wenden, maar het valt te vrezen dat er eens te meer niets aan gedaan wordt omdat de economische en politieke machten er eenvoudig geen belangstelling voor hebben. Ook wat dat betreft zijn het cynici van het zuiverste water, om het maar eens ecologisch uit te drukken! Dit is al duidelijk af te meten aan de officiële berichtgeving. Het bezoek van een dictator als Mboetoe en de buigingen waarmee onze diepchristelijke ministers hem ontvangen, allemaal om wat economische belangen veilig te stellen, is veel belangrijker nieuws dan de dreigende ondergang van wat er aan natuurlijke rijkdommen en schoonheid nog overblijft. Alles wat hun krampachtig opgeklopte beeld van de Vooruitgang in de weg staat zit de heren dwars, al is dit een zinledige en levensgevaarlijke ideologie geworden.

Voor mij persoonlijk heeft de milieuproblematiek concreter en gevoeliger vormen aangenomen sinds ik hier, ruim tien jaar geleden, in Maldegem/Moerhuize ben komen wonen en er een oud boerenhuis betrek, een 'stulpje' zoals sommigen van mijn universitaire collega's het smalend noemen. Dit toen nog prachtige landelijke gebied, eigenlijk een grote tuin vol bomen en visrijk water, is in de loop van de jaren zeventig bijna volledig vernietigd. Wat ik hier onder mijn ogen heb zien gebeuren, veroorzaakt door het volstrekt respectloze winstbejag van plaatselijke potentaten, de domme kortzichtigheid van veel boeren zelf en de snel voortwoekerende algemene kanker van een zielloos materialisme, is op kleine en dus overzichtelijke schaal hetzelfde als wat zich op wereldniveau afspeelt. Mijn laatste boeken zijn een tegelijk emotionele en verstandelijke reactie op deze ervaring die mij diep heeft aangegrepen.

Het is eigenlijk een onvergeeflijke fout dat de socialistische partijen, hier net zomin als elders, geen oog hebben gehad voor deze verloedering.

Het is inderdaad onvergeeflijk. Het socialisme heeft zich verkeken op de louter materiële welvaart die, veel te eng geïnterpreteerd, enkel oog had voor wat op korte termijn aanlokkelijk was. Ik heb in de late jaren zestig een bekende Antwerpse socialistische burgemeester, op de oever van de industrieel zwaar vervuilde Schelde waar een verpestende stank uit opsteeg, eens met een demagogische glimlach horen zeggen: 'Ja, mijne heren, dit is de geur van de Vooruitgang'. Als het niet zo treurig en zo potsierlijk was, zou het

als een mop kunnen klinken. Maar in ieder geval weerspiegelt het een wijdverbreide nefaste mentaliteit. Het behoud en herstel van de kwaliteit van het leefmilieu is toch bij uitstek een sociaal thema, maar het socialisme heeft helaas op geen enkel gebied oog gehad voor kwaliteit. Dit zeg ik als socialist, maar men moet kunnen kastijden wat men bemint en verdedigt. De zelfgenoegzaamheid waarvan socialistische leiders en partijen vaak genoeg blijkt hebben gegeven, is verwerpelijk en gevaarlijk. Juist het socialisme zou zijn eigen geloofspunten voortdurend ter discussie moeten stellen, maar daar merk je weinig van. In de SP wel bij een man als Karel van Miert, en het is dan ook niet voor niets dat vele duizenden hun hoop op hem hebben gesteld. Vooral na de Tweede Wereldoorlog heeft het socialisme resoluut de kaart gespeeld van de kapitalistische ideologie van de technologische vooruitgang en de materiële welvaartsstaat, zonder deze ontwikkeling kritisch en corrigerend te begeleiden. Het heeft daardoor veel en misschien vooral jonge mensen, die de ogen niet sluiten voor de realiteit en juist de dwang van het verstarrende systeemdenken willen doorbreken, van zich vervreemd.

Ik citeer even een paar zinnen uit het indrukwekkende boek *Computer Power and Human Reason. From Judgement to Calculation* van Joseph Weizenbaum, die hoogleraar in computerwetenschappen aan het MIT is en dus heel goed weet welke katten hij te geselen heeft. Het is een van die zorgvuldig gedocumenteerde en kritische werken waaraan men beter eens grondig aandacht zou besteden in plaats van steeds weer terug te grijpen naar de 19de-eeuwse bijbels van marxisme en scientistisch positivisme. In zijn boek klaagt Weizenbaum natuurlijk niet de voortgang van de wetenschap op zichzelf aan, maar wel de gevaarlijke kortzichtigheid, beperktheid van visie en neiging tot machtsvorming en controle waarvan de moderne natuurwetenschap en techniek getuigen. Met andere woorden, hij waarschuwt tegen de rampzalige ideologie waarvan die wetenschap zich in onze tijd bedient, en waaraan alle aspecten van het leven ondergeschikt dreigen te worden gemaakt. Ik citeer: ‘Net zomin als ik gerechtigd ben de handelingen van anderen voor te schrijven, hebben de constructeurs van de wereld waarin ik leven moet het recht mij onvoorwaardelijk aan hun visies te onderwerpen. Fysici en technologen dragen op grond van hun *macht* een bijzonder zware verantwoordelijkheid, die zij niet kunnen ontlopen door zich te verschuilen achter de façade van hun slogans zoals die van de technische Noodwendigheid.’

Het is juist tegen deze mentaliteit dat je heftig geprotesteerd hebt in de eerste aflevering van je Brieven uit Nergens huizen in het Nieuw Wereldtijdschrift.

Ja, en ik heb daartoe het Vlaamse magazine *Eos* aangegrepen, waarin de zoëven besproken ideologie kritiekloos tot uiting komt.

Sta mij toe op mijn beurt een kort citaat uit dat stuk te lichten: ‘Op een ander opgedirkt reclamevel lees ik: “De technologie raast met raketvaart op ons af.” En deze metafoor onthult de waarheid. De technologie wordt agressief en autoritair op ons afgevuurd, technologen hebben generaalsmanieren. Technologie is in de eerste plaats wapentechnologie, ze is het wapen van de Macht. Luister trouwens naar het inleidend verhaaltje van hoofdredacteur Jef Anthierens: “Vandaag of morgen zullen we allemaal in ons persoonlijk leven een snelle aanpassing moeten doorvoeren, als we ons in het nieuwe bestel willen handhaven. Dit proces zal ongenadig om zich heen maaïen”. Dit is de dreig-taal van cynische kolonels. Het is weer buigen of barsten, ongehoorzaamheid kan ons het hoofd kosten.’

Juist. Keer ik mij in deze Brief tegen de wetenschap als zodanig? Natuurlijk niet, evenmin als Weizenbaum of welke kritische wetenschapsfilosoof van deze tijd ook, maar toch wordt het geregeld in zich progressief noemende Vlaamse bladen zo geïnterpreteerd. Kunnen die lui dan niet eens lezen? Ik raad hun bij voorbeeld de lectuur van het boek *Kritik der wissenschaftlichen Vernunft* van de Kielse hoogleraar Kurt Hübner aan, maar misschien gaat dit ook hun petje te boven. De enen, een nieuw slag gelovigen, protesteren uit naam van de Nieuwe Mens die uiteindelijk door de moderne wetenschap zal worden geproduceerd. Ach, de zoveelste variant op de komst van de Messias dus. Intussen is de enige nieuwe mens die deze technologische eeuw tot stand heeft gebracht waarschijnlijk de ‘Eichmann’, de mens die zich tot volstreekte gehoorzaamheid aan het Bevel, dit is aan de ideologie van dit Bevel, verplicht acht, ook als dit de dood van miljoenen andere mensen tot gevolg heeft. En verder heeft een zeker Pluym-gewicht in de socialistische krant *De Morgen* zich vrolijk menen te moeten maken over mijn tekst met als sussend argument dat iedere tijd immers zijn eigen kwalen heeft, enzovoort. Zeker, er is altijd oorlog gevoerd, vroeger met de bijl, later met geweren en kanonnen, en waarom nu niet met atoomwapens, er zijn er toch genoeg? Dit blijkt de denktrant van onze vooruitstrevende journalisten te zijn, maar ze kunnen me gestolen worden.

Het komt erop neer dat men, ook al kan men nu toch niet meer spreken van onverschilligheid in het socialistische kamp, het initiatief op dit terrein toch aan de Groenen laat, en die partij kan men verwijten dat ze de schadelijke gevolgen wel wil wegwerken, maar te weinig aandacht heeft voor de oorzaken, het economisch bestel.

En dat is essentieel. Zolang het gevestigde, met alle middelen opgelegde en doorgedrukte economische groeimodel dat enkel maar alles steeds groter en sneller wil, niet wordt omgebogen, zal blijven gebeuren wat nu gebeurt. Terwijl het toch duidelijk moet zijn dat de grenzen van het redelijke en het toelaatbare al overschreden zijn en dat men niet eindeloos op de ingeslagen weg kan voortgaan. Om een voorbeeld te geven: in ons land staan tienduizenden huizen leeg, maar toch subsidieert men de nieuwbouw, waardoor de laatste stukjes bos en kostbare landbouwgrond worden verkaveld en vaak tegen woekerprijzen verkocht. In mijn buurt lopen, op enkele kilometers naast elkaar, twee snelwegen naar de kust. De tweede, pas enkele jaren geleden aangelegd, wordt vrijwel alleen gebruikt door toeristen en vakantiegangers die in de zomerweken uit het Antwerpse naar de kust rijden. Maar voor dat doel van zogenaamd algemeen nut - bijna altijd een dekmantel voor het persoonlijk voordeel van belangengroepen - zijn, om maar te zwijgen over de weer aangerichte landschappelijke verwoesting, opnieuw duizenden mensen uit huis en erf verjaagd, en die moeten maar elders een onderkomen zien te vinden. En duizenden die net niet onteigend zijn, leven voor de rest van hun dagen met het geraas en de vervuiling van een grote autoweg voor hun deur. Met welk recht grijpt men met zulke dwangmiddelen in het leven van steeds grotere groepen mensen in? Men doet verontwaardigd over de gedwongen dorpsverhuizingen in Zuid-Afrika, maar wat hier gebeurt is *in principe* hetzelfde. Wie met het persoonlijk leed van al die uit hun huizen gezette, uit hun omgeving weggerukte of door het lawaai getergde mensen wordt geconfronteerd, kan niet anders dan woedend worden.

Weet jij waar de socialisten het lef vandaan halen om zo laatdunkend op de Groenen neer te kijken? Wat hebben zij zelf in godsnaam verwezenlijkt? Waar is hun cultuurbeleid, hun ecologische visie, hun politiek ten opzichte van het technologisch imperialisme? In ieder geval wat België betreft: de reacties op de Groenen en hun betekenisvolle successen zijn in de socialistische pers net eender als in *Het volk*, *De Standaard* of *Het Laatste Nieuws*. Overall hoongelach vanuit de verworven machtsposities, zonder een greintje jeugdige verbeelding of zelfs maar de moed om uit de cenakels van het abstracte systeemdenken te breken en de dagelijkse menselijke realiteit onder ogen te zien.

Laten we even overstappen naar de literatuur. Daar is de situatie evenmin rooskleurig, en in het bijzonder lijkt de verhouding tussen Nederland en Vlaanderen ook wat verziekt.

Je doelt ongetwijfeld op het vaak gehoorde beklag dat de Vlaamse literatuur in Nederland niet voldoende aan haar trekken komt.

Daar zijn zeker argumenten voor te vinden, maar het omgekeerde is waarschijnlijk ook waar. De discussie over dit probleem zou enerzijds uit de emotionele sfeer moeten worden gehaald en meer op objectief en betrouwbaar onderzoek moeten kunnen steunen. Maar anderzijds behoort juist die emotionele sfeer tot de werkelijkheid van de verhouding tussen de beide landen, en daarin is de literatuur uiteraard maar een deel van een veel groter algemeen cultureel, taalkundig, economisch, ideologisch en politiek geheel. Onlangs heeft de studie van Gemma Smeets over ‘Het beeld van België in de Nederlandse opinieweekbladpers’ nogal wat stof doen opwaaien. Als resultaat blijkt eruit dat de grote Nederlandse opiniebladen gemiddeld slechts een procent van hun redactionele kolommen aan België besteden, dat die geringe aandacht samengaat met een ‘opvallend negatief’ oordeel, en dat men soms vervalt ‘in onmiskenbaar beledigende taal’. Vlamingen komen er in de Nederlandse pers bekaaid af. Dat is niet fraai, er is zeker vaak vooringenomenheid in het spel, en in ieder geval heerst er in Nederland over het algemeen een ontstellend gebrek aan kennis van België. Maar ik haast me hier twee opmerkingen aan toe te voegen. Ten eerste heersen die vooringenomenheid en onwetendheid net zo goed in Vlaanderen ten opzichte van Nederland. Een studie als die van Smeets bestaat over deze kant van het onderwerp niet, maar ik heb genoeg aan mijn ervaring met het hoger onderwijs. Op uitzonderingen na is voor de Belgische studenten in de neerlandistiek Nederland onbekend gebied: zij komen er nooit, hebben er geen interesse voor, weten meestal zelfs niet waar de belangrijkste steden liggen, lezen zelden of nooit een Nederlandse krant, literair tijdschrift of vakblad. De gemiddelde student-romanist is behoorlijk op de hoogte van Frankrijk en spant zich in om behoorlijk Frans te spreken en te schrijven, maar de gemiddelde neerlandicus lapt dit alles aan zijn laars. Dat vind ik betreurenswaardig. En wat mijn tweede opmerking betreft: we moeten niet vergeten dat men ook in Frankrijk geen hoge dunk van België heeft, in Parijs maakt men zich net zo vrolijk over het Belgische Frans als in Amsterdam over het Belgische Nederlands. Hoe zou dat toch komen? Men moet de oorzaken zeker niet altijd in de eerste plaats over de grens gaan zoeken.

Maar hoe ziet de toestand er nu meer specifiek in de literatuur zelf uit? Een betrekkelijk klein wereldje, akkoord, maar dat toch ook een weerspiegeling van die algemene situatie is?

Je moet verscheidene aspecten en standpunten uit elkaar proberen te houden, al hebben ze wel alle met elkaar te maken. Zo kun je uitgaan van de vraag of de Vlaamse literatuur gewoon deel uitmaakt van de Nederlandse literatuur, of een afzonderlijk bestaan

leidt. Dat is zeker niet alleen een kwestie van de persoonlijke opvatting van schrijvers en critici, het is ook een vrij ingewikkeld wetenschappelijk probleem. Zo bedoelt de term ‘Vlaamse literatuur’ in de eerste plaats een geografische afgrenzing, die echter allerminst losstaat van de staatkundige, economische, maatschappelijke, taalkundige en culturele gebeurtenissen die zich in de loop van de geschiedenis hebben voorgedaan. Een gevolg van die complexe situatie is, dat de Vlaamse literatuur enerzijds tot het geheel van de Nederlandse letteren behoort, maar daarin toch zo uitgesproken eigen kenmerken, situaties en richtingen vertoont, dat ze ook afzonderlijk kan worden beschouwd. Of men de eenheid of de bijzonderheid wil beklemtonen hangt van het standpunt van de beschouwer af: voor beide stellingen zijn argumenten aan te dragen. Je vindt ze bijvoorbeeld weerspiegeld in bekende handboeken als *Een eeuw Nederlandse letteren* van G. Stuiveling en *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden* van R.F. Lissens. In de jaren vijftig en zestig overheerst in Nederland het idee van de eenheid. Nederlandse uitgevers als De Bezige Bij, Meulenhoff en Nijgh & Van Ditmar namen heel wat jonge Vlaams auteurs van toen op in hun fonds en hun boeken werden druk besproken in de Nederlandse pers. Ik spreek hier ook uit persoonlijke ervaring. Van deze toestand getuigen onder andere de twee delen *Literair Lustrum* over de periode 1960-1970, die in samenwerking van Nederlandse en Vlaamse critici tot stand zijn gebracht. Toen J.J. Oversteegen mij verzocht daarin het algemene hoofdstuk over het proza te schrijven, was het vanzelfsprekend dat de Nederlandse en Vlaamse letteren als een geheel zouden worden behandeld. Dit werd vergemakkelijkt door de toen heersende opvatting dat men *teksten* beschreef, min of meer los van hun maatschappelijke en algemeen culturele context.

In de jaren zeventig veranderde die situatie, er ontstond opnieuw een zekere verwijdering. En ook daarvan vind je de neerslag in het vervolg op *Literair Lustrum*, dat in 1985 verschijnt en waarin de periode 1970-1984 wordt beschreven. De Vlaamse literatuur wordt er in een apart hoofdstuk behandeld, maar zoals al blijkt uit de titel *Het literaire bedrijf*, wordt in dit boek uitgegaan van een andere literatuuropvatting, die ook weer de weerspiegeling van een recente ontwikkeling is. Als de nadruk eerder op de context dan op de tekst, eerder op externe dan interne factoren komt te liggen, wordt het vanzelf al heel moeilijk om de Vlaamse literatuur in het geheel van de Nederlandse te integreren.

Hoe verklaar je de verandering die zich in de jaren zeventig heeft voorgedaan?

Het is makkelijker zulke verschijnselen te constateren dan ze te verklaren, al zie je het als het ware onder je eigen ogen gebeuren. Het zou allemaal eens nauwkeurig uitgezocht moeten worden. Waarschijnlijk heeft het onder andere te maken met de aflossing van de generaties. Nadat wat ik nu maar noem de Merlijn-generatie zich uit de kritiek wat had teruggetrokken, werden in de dag- en weekbladpers de posten bezet door jongeren die hun aandacht vooral op de nieuwe literatuur van de jaren zeventig hebben gericht, en die heeft zich zeker krachtiger en overtuigender gemanifesteerd in Nederland dan in Vlaanderen. Men kreeg de indruk dat het in Vlaanderen maar een doolie bedoening was, en uitzonderingen niet te na gesproken was dat ook zo. In zo'n situatie worden dan al gauw interessante en belangrijke auteurs, zeker als ze niet bij een grote Nederlandse uitgever zitten, ten onrechte uit het oog verloren. Zo is Jeroen Brouwers, toch een Nederlander, in Amsterdam pas echt ontdekt nadat hij weer naar het Noorden was verhuisd en door de Arbeiderspers werd uitgegeven. En pas nadat Jeroen in een paginagroot artikel in *Vrij Nederland* de aandacht op hem had gevestigd, leerde men er ook Walter van den Broeck kennen. Met dit alles is een behoorlijke dosis toeval gemoeid, er zit weinig of geen systeem in. Maar men moet ook niet overdrijven en in Vlaanderen dient men zich te hoeden voor kleinzerigheid. Belangwekkende jongere auteurs als Mark Insingel en Leo Pleysier en critici en essayisten als Hugo Brems en Paul Claes genieten ook bekendheid en waardering in Nederland, al neemt dit niet weg dat anderen er helemaal niet de aandacht krijgen die zij verdienen. Ik denk daarbij bijvoorbeeld aan Willy Spillebeen. Maar er zijn evengoed ook Nederlandse auteurs uit de provincie, neem maar Geert van Beek, Jan Cartens, Kees Simhoffer en anderen, aan wie in de grote landelijke bladen wordt voorbijgezien. Dit heeft te maken met de uitgeverij waar ze zitten, en de sterk toegenomen concentratie van het toonaangevende literaire bedrijf in Amsterdam.

Heel wat gereputeerde Nederlandse auteurs zouden er zich van hun kant over kunnen beklagen dat zij in België vrijwel onbekend zijn en er nauwelijks gelezen worden, maar dat zal hun een zorg zijn. Voorde Nederlandse uitgeverij is de Belgische markt bijna te verwaarlozen, en dat is nog een reden voor hun toenemende desinteresse voor Vlaanderen. In dat opzicht kan men eigenlijk alleen maar waardering hebben voor de objectiviteit die bepaalde redacties en ondernemingen aan de dag leggen. Zo worden in het *Kritisch Lexicon van de Nederlandse literatuur na 1945* één derde Vlaamse auteurs opgenomen, terwijl er nauwelijks een tiende van de oplage in Vlaanderen wordt verkocht. En zo kunnen we aan de praat blijven.

Tot slot nog even terug naar ons interview uit 1969. Daarin had je het niet alleen over literatuur en engagement, maar ook over de betekenis van de nouveau roman. Wat is daar nu nog van overgebleven?

Politiek engagement en literaire avant-garde werden toen in Nederland, vooral in het neomarxistische kamp, als het ware belichaamd door J.F. Vogelaar, met elkaar verenigd in een kritische theorie en praktijk die een tijdlang een zeer strijdbare en geruchtmakende positie hebben ingenomen. Maar vooral tegen de irriterende en bekrompen dogmatische kanten ervan is in de loop van de jaren zeventig fel verzet gerezen, ook uit de hoek van *Vrij Nederland*. Het grootste slachtoffer van die toenemende polarisering en algemene tegenbeweging is de dichter en romancier Sybren Polet geworden, en dat vind ik een spijtige zaak, want ik blijf Polet een van de interessantste auteurs van na de Tweede Wereldoorlog vinden. Er bestaat geloof ik nogal wat misverstand over zijn werk. De voornoemde richting wordt echter, verruimd en internationaal georiënteerd, voortgezet in het tijdschrift *Raster*, dat tot de belangwekkendste van ons taalgebied behoort. Onlangs is de essayist Cyrille Offermans tot de redactie toegetreden en dat is een gelukkige zaak, want Offermans verbindt kritische ideeën uit de Frankfurter Schule met een zeer open, soepele, wat libertijnse en volstrekt ondogmatische kijk op de literatuur. Het is dan ook geen wonder dat hij vrij algemene erkenning en waardering geniet.

Op het internationale front is de sterk theoretische en intellectualistische stroming van de nouveau roman verdrongen door een nieuwe episch-lyrische en essayistische romanliteratuur. De stroom van grote Latijns-Amerikaanse literatuur die over ons is gekomen is daaraan waarschijnlijk niet vreemd. In ieder geval hebben schrijvers als Márquez, Cortázar en vele anderen bewezen dat verhalende literatuur, die nauwe banden met de traditie onderhoudt maar tegelijk verrassend en vernieuwend werkt, over een indrukwekkende levenskracht beschikt. De theorieën uit de jaren zestig die het verhaal voor reactionair of dood hadden verklaard, hebben ongelijk gekregen en zijn op hun beurt achterhaald.